



# ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ

Збірник конспектів лекцій

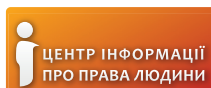




ІНСТИТУТ  
ЖУРНАЛІСТИКИ  
КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА



Уповноважений  
Верховної Ради України  
з прав людини



ЦЕНТР ІНФОРМАЦІЇ  
ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

КЖЕ  
комісія з журналістської етики



**АКАДЕМІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ ЖУРНАЛІСТІВ І ЖУРНАЛІСТОК**

# ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ

Збірник конспектів лекцій

Київ 2018

УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

**Авторський колектив:** Близнюк А., Бондаренко І.; Бондаренко Т.; Брошкова С.; Бутиріна М.; Василик Л.; Виртосу І.; Волковинський О.; Вялкова І.; Глушко А.; Коваль Т.; Ковальова Т., Костюченко О.; Кучер Н.; Луць Ю.; Мельникова О.; Мірошниченко П.; Мітчук О.; Пикалюк Р.; Рудченко А.; Сипченко І.; Скібан Ю.; Тарасюк В.; Теребус О., Шендеровський К., Янець Н.

**За загальною редакцією:** Виртосу І., Шендеровський К.

**Рекомендовано до друку** Навчально-методичною комісією з журналістики та інформації та Вченою радою Інституту журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (протокол № 7 від 29 січня 2018 року).

Видання здійснено в рамках реалізації програми стажування викладачів журналістики «Академія з прав людини для журналістів та журналісток» за фінансування Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства закордонних справ Данії.

**П68 Права людини та мас-медіа в Україні:** Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. – 260 с.

Збірник конспектів лекцій «Права людини та мас-медіа в Україні» розрахований для журналістів, студентів, аспірантів, викладачів, а також для широкого кола читачів, хто цікавиться медійними процесами в Україні.

Це спеціальне видання підготовлено в рамках реалізації програми стажування/підвищення кваліфікації викладачок і викладачів журналістики «Академія з прав людини для журналістів та журналісток» за фінансування Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства закордонних справ Данії.

Погляди, висловлені в публікаціях, належать авторам і не обов'язково відображають позицію ініціаторів програми.

Збірник загалом або окрему її частину (конспект лекції) може використати будь-який вищий навчальний заклад для підготовки студентів-журналістів або будь-яка медіаорганізація для підвищення кваліфікації журналістів-практиків на цінностях прав людини. В електронному форматі тексти доступні на сторінці «Лекції викладачів» ресурсного хабу Інституту журналістики «Права людини та медіадіяльність» за посиланням: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.

УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

© Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018

© Науково-методична комісія з журналістики та інформації, 2018



# ЗМІСТ

<i>Вітальне слово Володимира Різуна</i> . . . . .	6
---	---

## **ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ**

<i>Коваль Тетяна. Сучасна концепція прав людини як підґрунтя медіадіяльності в Україні</i> . . . . .	9
<i>Шендеровський Костянтин, Виртосу Ірина. Правозахисна або адвокаційна журналістика: концептуальний підхід становлення та розвитку медіадіяльності</i> . . . . .	16
<i>Шендеровський Костянтин, Сипченко Інна. Права людини і журналістика: від закономірностей до включення в механізми захисту прав</i> . . . . .	27
<i>Скібан Олена, Шендеровський Костянтин. Українська журналістика на цінностях прав людини в умовах війни</i> . . . . .	44

## **ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЯКІСНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ**

<i>Теребус Оксана. Права людини та журналістська етика: взаємозв'язок і підсилення</i> . . . . .	61
<i>Луць Юлія. Нові медії в системі утвердження прав людини: український і закордонний досвід</i> . . . . .	68
<i>Костюченко Олексій. Право на приватне життя людини та суспільна значущість теми: як журналістам не перейти межу в підготовці матеріалів</i> . . . . .	79
<i>Глушко Анна. Порушення прав людини засобами візуалізації в медіа</i> . . . . .	87
<i>Бондаренко Ірина. Дії на захист суспільних інтересів у медіапрактиці</i> . . . . .	99
<i>Василик Любов. Робота журналіста в судах як механізм протидії порушенню прав людини та засіб прозорості правосуддя</i> . . . . .	110

## **СЛОВО ПРОТИ ДИСКРИМІНАЦІЇ**

<i>Бутирїна Марія. Ксенофобський дискурс: причини, масштаб, наслідки та уроки для медіа</i> . . . . .	127
<i>Пикалюк Роман. Мова ворожнечі та вдосконалення стандартів вітчизняної медіадіяльності</i> . . . . .	137
<i>Бондаренко Тетяна. Мовленнєва агресія та мовні інструменти для запобігання вербальній ворожнечі</i> . . . . .	145
<i>Рудченко Аліна, Шендеровський Костянтин. Права людини та передумови висвітлення українськими журналістами медіатем мігрантів, шукачів притулку, біженців, внутрішніх переселенців</i> . . . . .	156
<i>Мірошниченко Павло. Висвітлення у ЗМІ питань сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності</i> . . . . .	175
<i>Мельникова Олена. Висвітлення гендерної тематики у ЗМІ: «зради» і «перемоги»</i> . . . . .	182
<i>Вялкова Ірина, Шендеровський Костянтин. Висвітлення у ЗМІ прав літніх людей</i> . . . . .	190
<i>Ковальова Тетяна. Як мас-медіа руйнують стереотипи про людей з інвалідністю</i> . . . . .	199
<i>Тарасюк Володимир. Висвітлення ромської проблематики в ЗМІ: пошук балансу</i> . . . . .	207
<i>Брошкова Світлана, Янець Надія, Виртосу Ірина. Нериторичні запитання про вразливі групи населення: особливості медіатем</i> . . . . .	215

## **ЖУРНАЛІСТИКА І ПРАВОЗАХИСТ ЯК ПАРТНЕРСТВО**

<i>Волковинський Олександр. Журналісти і правозахисники: точки дотику</i> . . . . .	227
<i>Близнюк Андрій. Співпраця медіа, держави та бізнесу: чи є шанс для прав людини</i> . . . . .	234
<i>Кучер Наталія, Мітчук Ольга. Права людини і професійні права журналістів: теоретичні та прикладні аспекти</i> . . . . .	246

# ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Збірник конспектів лекцій «Права людини та мас-медіа в Україні» підсилює науково-практичний дискурс розвитку журналістської освіти на цінностях прав людини. Права людини не повинні бути однією з рядових медіа-тем чи модним медіабрендом у журналістиці. Головний користувач результатів журналістської праці – українське суспільство, а цінності прав людини – підґрунтя для суспільної єдності та розвитку.

Не дивно, що «відклався» очікуваний швидкий перезапуск оновленої України, а користуватися здобутками Євромайдану (поважання гідності людини, недискримінація, рівність, справедливість) не стало такою вже життєвою потребою для пересічного громадянина. Хоча такі основоположні цінності, як свобода, гідність, справедливість і рівність, про що свідчить наша історія, для українців важливі.

В умовах війни мас-медіа інерційно висвітлюють теми, пов'язані з вразливими групами, не вміють глибоко розробляти соціально болючі теми, у матеріалах про вразливі групи не дотримуються балансу думок і повноти.

Але заглибленість у тему, чутливість у висвітленні, відсутність «мови ворожнечі» і безліч інших вимог – це складники журналістської компетентності. Права людини для журналістів – то внутрішня основа логіки їхнього думання, обов'язкове тло аналізу будь-яких подій і фактів.

Євромайдан, воєнні дії на Сході України, окупація українських територій – ці та інші чинники сьогодення українського суспільства потребують невідкладного системного оновлення навчальних планів, програм, стандартів, медіадосліджень. Громадянським спільнотам, органам влади, громадам та університетам сьогодні не вистачає не просто експертів чи фахівців, менеджерів чи активістів – бракує насамперед інтелектуалів, які готові зробити сферу прав людини більш системною, усвідомлюваною та запитаною.

Пропонований посібник є результатом тривалої співпраці викладачів, громадських експертів, журналістів у царині прав людини та медіа. Хочеться вірити, що він буде корисним насамперед для українських журналістів, студентів, які здобувають цей фах, і викладачів факультетів журналістики.

*Володимир Різун, професор,  
директор Інституту журналістики  
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*

ПРАВА ЛЮДИНИ  
ЯК ОСНОВА  
МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ





# СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ПІДҐРУНТЯ МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ



**Тетяна Коваль**, кандидатка філологічних наук,  
доцентка кафедри соціальних комунікацій факультету філології та журналістики,  
Херсонський державний університет

*У лекції ґрунтовно представлено історію розвитку і становлення концепцій прав людини, розкрито сутність прав людини. Утім, чи користуватися цими правами і вимагати їх захисту від держави – залежить від кожної людини. Розуміти права людини і вміти їх захищати – один з нових викликів для українських медіа. Та чи готові українські ЗМІ взяти права людини за основу своєї діяльності?*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Історія розвитку і становлення концепції прав людини.
2. Сутність прав людини.
3. Права людини як основа медіадіяльності в Україні.

## ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

На сучасному етапі державотворення права і свободи людини – невід’ємна характеристика державної політики. Найвищою соціальною цінністю на конституційному рівні було проголошено людину, її права і свободи. Обов’язком, що покладається на державу, є визнання, утвердження, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також створення всіх передумов для того, щоб людина могла користуватися цими правами в повному обсязі.

Недавно ратифікована Угода про асоціацію з Європейським Союзом потребує повноцінного узгодження українського законодавства з європейськими правовими нормами.

Посилення уваги до проблем конституційно-правового регулювання прав і свобод обумовлено також нагальною потребою часу – проведенням конституційної реформи. Це породжує питання щодо обрання відповідної концепції прав людини, її обґрунтування і у світоглядному, і в національно-культурному контексті.

Права людини – це соціально-історичне явище. У розвитку прав людини як системи можна виокремити певні етапи:

1. Зародження ідеї про права людини (VII ст. до н. е.).
2. Формування вчень про права людини (V–XVI ст.).
3. Позитивне закріплення прав людини (XVI–XIX ст.).
4. Глобалізація прав людини (XX–XXI ст.).

Першим документом, в якому було закріплено права людини, стала англійська Велика хартія вольностей (1215 р.), що встановлювала перші елементи рівності людей перед законом, закріплювала такі важливі принципи, як відповідність діяння та покарання за нього.

Важливим елементом буржуазно-демократичного права став закон «Habeas Corpus Act» («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про запобігання ув'язненням за морями») (1679 р.), значення якого полягає в кримінально-процесуальних гарантіях від необґрунтованих арештів і таємних розправ. Цей закон поклав початок законодавчому обмеженню виконавчої влади в особі монарха та чиновників і призвів до встановлення у політичній системі країни основ парламентаризму.

Зазначені гарантії справили великий вплив на світову практику. Заборона необґрунтованого, безпідставного арешту і судовий контроль за недоторканністю особи отримали повсюдне поширення, стали невід'ємним атрибутом правової держави. Усі демократичні конституції в тій чи тій формі до цього часу закріплюють цю гарантію.

Одним з основних документів англійської конституції, в якому було започатковано правові основи конституційної монархії, став Білль про права (1689 р.), що забезпечив компроміс соціальних інтересів Англії і встановив свободу слова у парламенті, свободу виборів і право звернення підданих з петицією до короля.

Розвитку ідеалів свободи та прав людини сприяла американська Декларація прав Вірджинії (1776 р.), в якій було зафіксовано рівність людей у користуванні природними правами, а також право на бунт, на повстання, було сформульовано право на повалення уряду в разі неможливості захистити себе іншим чином. Ідеї цієї Декларації було розвинено в Декларації прав незалежності США, яка визначила перелік невідчужуваних прав людини.

Подальший вплив на поширення ідей і норм рівності всіх людей, високої цінності прав і свобод набуло їх закріплення в таких актах конституційного змісту, як Конституція США, французька Декларація прав людини і громадянина.

Конституція США (1787 р.) стала важливим документом, що регламентувала права людини. У документі містяться основні ціннісні принципи, без яких неможливе забезпечення прав людини: *«Ми, народ Сполучених Штатів, з метою утворити більш досконалий Союз, установити правосуддя, гарантувати внутрішній спокій, забезпечити спільну оборону, сприяти всезагальному благоденству і закріпити блага свободи за нами і нащадками нашими проголошуємо та встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки».*

15 грудня 1791 року набув чинності американський Білль про права – велика американська хартія особистої свободи та людської гідності – з десятьма першими поправками до Конституції. У документі містилися норми, які закріплювали основні права та свободи громадян, а саме свободу релігії, слова і друку, право на мирні збори і право звернення до уряду з петиціями про припинення зловживань; право громадян носити зброю, право власності тощо.

Велике значення мала Декларація прав людини і громадянина, проголошена у Франції (1789 р.), що визначила перелік природних, невідчужуваних, священних прав людини, до яких належать: особиста свобода, власність, безпека; необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість сфери дії державної влади; притягнення до кримінальної відповідальності лише на підставі закону, презумпція невинуватості, свобода поглядів, думки, слова та преси тощо.

Теоретик права Дж. Раз розглядає права людини, їх визнання та здійснення з універсалістських позицій як один з аспектів світового порядку, що зароджується. Права людини, на його думку, – це вид індивідуальних прав, від яких людина не може відмовитися, і досягнення яких є важливою метою в масштабах усього світу. Вони завжди зберігають свою чинність, навіть якщо не належать до конституцій і договорів.

Можемо стверджувати, що в сучасному світі людське життя визнають безумовною цінністю. Тому вагомих внесок індивідуальних прав у створення світового порядку полягає в тому, щоб підкріпити його зобов'язання щодо цінності людського життя. Додатковий внесок прав людини у світовий порядок полягає в тому, що права індивідів посилюють тиск на держави, корпорації та міжнародні організації, які є найбільш сильними суб'єктами на міжнародній арені.

*Рух за права людини протистоїть концентрації влади в корпораціях. Ось чому важливість прав людини полягає в утвердженні цінності людини і перерозподілі влади від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи та асоціації, що прагне захищати інтереси звичайних людей. Визнання прав людини означає визнання її моральної гідності людей.*

## СУЧАСНИЙ ІНСТИТУТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

В основу Конституції України покладено ліберальну концепцію, що випливає з доктрини природного права. Ось чому саме особисті та політичні права і свободи людини та громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України.

*Їх розглядають не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави, є невідчужуваними та непорушними.*

Закріплення прав і свобод людини в Конституції України відображає принципово нову концепцію прав людини, взаємовідносин людини і держави порівняно з тією, яку втілювали в конституціях радянського періоду.

Згідно із сучасною концепцією прав і свобод, в Україні...

- найвищою соціальною цінністю визнається здоров'я та життя людини, її честь, гідність, недоторканність і безпека (ст. 3);
- права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави (ст. 3);
- забезпечення та утвердження прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3);
- усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21);
- конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22);
- при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22);
- громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24).

Особливо важливими є також положення Конституції України, які передбачають, що права людини застосовуються безпосередньо і захищаються судом (ч. 3 ст. 8 і ч. 1 ст. 55).

Таким чином, Конституція України вважає основні права і свободи людини невідчужуваними, тобто такими, що належать їй від народження.

Водночас, закріплюючи їх в Основному Законі, законодавець виходить з того, що існують й інші загальнознавні права і свободи. Конституційна концепція зараховує права людини і громадянина до безпосередньо діючих, надає їм загальнорегулятивного характеру, найвищої юридичної сили, а також має пряму дію на всій території країни.

Інститут прав і свобод людини – це важливе мірило досягнень суспільства, основний показник рівня його цивілізованості. Саме за допомогою цього інституту особистість долучається до матеріальних і духовних благ суспільства, до механізмів влади, законних форм волевиявлення і реалізації власних інтересів.

Цей інститут базується на сучасному правовому вченні про свободу.

У його основу покладено такі ідеї:

- 1) усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права, а забезпечення та охорона цих прав є головним обов'язком держави;
- 2) свобода особистості полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншим людям;
- 3) межі свободи можуть бути визначені законом, який є мірою свободи;
- 4) обмеження прав можливе виключно для сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві.

## ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЇ «ПРАВА ЛЮДИНИ»

Головна риса прав людини – гідність, що є найважливішою людською цінністю. З моменту народження кожної людини її гідність однакова та рівна з гідністю всіх інших членів суспільства.

Права *людини* – це її можливості діяти певним чином або утримуватися від певних вчинків для забезпечення свого повноцінного існування, свого розвитку, задоволення власних потреб. Це певним чином її внормована свобода; певні її потреби чи інтереси; вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству; певна форма існування моралі тощо.

Конституційні права і свободи людини та громадянина – це закріплені в основоположних документах держави і гарантовані нею та суспільством можливості, які є основою правового статусу особи, що дозволяють кожній людині самостійно, у межах закону, обирати вид і міру своєї поведінки, вільно, усвідомлено і відповідально володіти життєво важливими матеріальними та духовними благами, а також гарантують гідне життя і вільний розвиток незалежно від будь-яких інших чинників.

Водночас право *громадянина* – це право людини на те, що надається їй законом, гарантується і захищається конкретною державою. Окрім того, це права людини, визнані та санкціоновані державою.

Права громадянина відрізняються від прав людини наявністю стійкого правового зв'язку їх носія з певною державою та ступенем активності обов'язків держави стосовно носія таких прав. Водночас поняття «права людини» і «права громадянина» взаємозалежні. Оскільки громадянин – це людина, яка законом визнається юридично належною конкретній державі, його права і свободи, а також обов'язки виникають з інституту громадянства – стійкого правового зв'язку між фізичною особою і державою, що породжує взаємні права та обов'язки. Тому права громадянина, на відміну від прав людини, є територіальними та національними.

Існують два способи конституційного формулювання прав і свобод: позитивний і негативний.

За позитивного конституція констатує чи встановлює, що суб'єкт має певне право. Наприклад, кожен має право на освіту, на достатній життєвий рівень. Позитивні права фіксують зобов'язання держави надати громадянину ті чи ті блага, сприяти їх здійсненню.

Негативний спосіб містить конституційну заборону будь-якому суб'єкту порушувати або обмежувати певне право або певну свободу. Наприклад, згідно зі статтею 32 Основного Закону ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

У багатьох країнах вдало поєднують обидва способи формулювання прав і свобод, однак позитивний спосіб характерніший для правових систем континентальної Європи, а негативний – для країн англосаксонської системи права. Конституція України піднесла права та свободи людини і громадянина на якісно вищий рівень. Усі права людини однаково необхідні для розвитку особистості, а тому будь-які спроби їх ранжування неприпустимі. Такий підхід повністю відповідає сучасній міжнародній практиці.

Окрім того, за способом своєї реалізації права можуть бути індивідуальними та колективними. Між ними існує тісний взаємозв'язок. Носіями, суб'єктами колективних прав можуть бути нація, народ, етнічна спільність, корпорація, асоціації, колективи тощо. Тут актуальним буде питання про співвідношення прав індивіда і колективних прав. Варто враховувати, що деякі права громадяни можуть здійснювати і індивідуально, і колективно. Наприклад, стаття 40 Конституції України встановлює, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення.

Важливим для класифікації прав людини є запровадження поняття «трьох поколінь», яке запропонував французький юрист Карел Васак.

*Перше покоління* – це політичні і громадянські права, проголошені в результаті буржуазно-демократичних революцій XVII–XVIII ст. і які знайшли своє закріплення в перших конституціях (право на життя, на свободу слова тощо). Вони характеризуються невід'ємністю та в переважній більшості природним характером. Це означає, що їх гарантування – безумовний обов'язок держави.

*Друге покоління* прав людини – це соціально-економічні та культурні права, які сформувалися в результаті соціалістичних революцій і були спрямовані на поліпшення економічного становища працюючих (право на працю, соціальне забезпечення). Ці права покликані гарантувати не тільки свободу, а й порівняно забезпечене життя. Вони належать до позитивних прав, оскільки потребують для своєї реалізації участі держави.

Права другого покоління знайшли відображення у Загальній декларації прав людини (1948 р.), а потім були закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

*Третє покоління* – це колективні або солідарні права, які пов'язують із крахом колоніальної системи, глобалізацією економічної та інформаційної проблем (право народів на мир, безпеку, незалежність).

Ці права колективні і їх розглядають у контексті аналізу системи прав людини як права, що актуалізуються у процесі дослідження людини як представника людства. У цьому сенсі третє покоління прав і свобод людини та громадянина пов'язане з науково-технічною революцією, подальшим розвитком технологій, глобалізацією ризиків і зумовленим діяльністю людини погіршенням екологічної ситуації.

Розвиток науки і техніки, особливо в галузі кібернетики, генетики, інформаційних технологій, поклав початок формуванню *четвертого покоління* прав людини. Четверте покоління прав людини – це правова відповідь виклику XXI ст., коли йдеться про виживання людства як біологічного виду, збереження цивілізації, подальшу космічну соціалізацію людства.

Окрім того, вважаємо доцільною таку класифікацію основних прав і свобод людини та громадянина:

1. *Особисті (громадянські) права і свободи* – забезпечують відносно вільне та незалежне від суспільства і держави існування особи через встановлення меж втручання у сферу особистого життя людини (до них належать: право на життя, на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, свободу думки і

слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, свободу пересування тощо).

2. *Політичні* – забезпечують можливість безпосереднього впливу громадянина на діяльність держави (право на участь в управлінні державними справами, на об'єднання у політичні партії та громадські організації, на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій, виборчі права та ін.).
3. *Економічні* – покликані забезпечувати ефективний економічний розвиток українського суспільства (право на власність, на зайняття підприємницькою діяльністю та ін.).
4. *Соціальні* – забезпечують мінімальну можливість нормального фізичного існування людини у суспільстві (право на працю та пов'язані з нею інші трудові права, право на освіту, право на житло, на охорону здоров'я та ін.).
5. *Культурні* – покликані задовольнити людині її духовні потреби (право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на захист авторських прав та ін.).
6. *Екологічні права* – забезпечують надання кожній людині права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, право на поширення такої інформації та ін.).

Аналіз конституційних прав і свобод дає підстави для висновку, що вони становлять внутрішньо узгоджену систему прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом усі найважливіші сфери життя і діяльності людини.

## ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Перше ґрунтовне соціологічне дослідження про права людини в Україні здійснив Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва і фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці з ГО «Центр інформації про права людини» й Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Усього було опитано 2 002 респонденти, опитування проводилось у всіх областях України, крім окупованих територій.

Згідно з дослідженням кожен п'ятий українець (18,5% опитаних) вважає, що в нашій державі насправді немає ефективних способів захистити свої права. Ще 15% респондентів вагалися з відповіддю на запитання. Разом це чимала частина населення, яка, у разі порушення її прав, зневірена в їх захисті. І це велике питання для нашої держави – чому так відбувається і що потрібно зробити для змін.

У рейтингу найефективніших способів захисту своїх прав кожний третій українець надає перевагу ЗМІ (27,8% опитаних), далі – Європейський суд з прав людини (19,3%). Ще 16,3% учасників дослідження кажуть, що найкраще просити допомоги в родичів і шукати потрібні знайомства.

А ті механізми захисту, які мали б реально ефективно діяти в Україні, як-от суди і поліція, лише на четвертому (16,2%) і п'ятому місцях (14%) відповідно.

Як коментує цифри голова правління Центру інформації про права людини Тетяна Печончик, такий розподіл відбувається тому, що відповідні установи – суд, поліція, прокуратура, місцеві органи влади – працюють неефективно.

А медіа вимушено перебирає на себе функції держави.



«Раніше я була журналісткою і писала про порушення прав людини, катування, несправедливі вироки, але через рік зустрічала маму засудженого і та повідомляла, що після публікації в провідному інформагентстві... нічого не змінилося. Уякийсь момент я змушена була взяти плакат і вийти під прокуратуру з протестом. Тоді я зрозуміла, що перейшла межу журналістики й активізму. Але це тому, що в нашій країні не працює правоохоронна система. У будь-якій нормально працюючій системі журналісти мають займатися журналістикою, активісти – правозахистом...», – наголосила правозахисниця.

Згідно із цим дослідженням телебачення є абсолютним лідером серед джерел інформації про права людини (3/4 опитаних). Інтернет-сайти – джерело для менш як 1/3 респондентів. Найменше українці дізнаються про права людини від громадських, релігійних організацій і державних органів.

Серед найвпливовіших каналів інформації, що формували уявлення про права людини, знову ж таки є ЗМІ, а також найближче оточення (сім'я, друзі), інтернет і соціальні мережі та навчальні заклади.

Дані соціального дослідження свідчать про неабияку довіру громадян України до засобів масової комунікації в захисті своїх прав. Ігнорувати цей факт ніяк не можна. З огляду на це розуміти права людини і вміти їх захищати – один з нових викликів для українських медіа. Та чи готові українські ЗМІ взяти права людини за основу своєї діяльності? Це питання лишаємо відкритим.



#### ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Виртосу Ірина. Дзеркало прав людини // Дзеркало тижня. – Режим доступу: [https://dt.ua/SOCIUM/dzerkalo-prav-lyudini-268851\\_.html](https://dt.ua/SOCIUM/dzerkalo-prav-lyudini-268851_.html).
2. Конституційне право України: посіб. для підготовки до іспитів / Ю. Г. Барабаш, Л. К. Байрачна, І. І. Дахова та ін.; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Х.: Право, 2014. – 328 с.
3. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 [Електронний ресурс] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Оніщенко Н. М. Держава, право і особа / Н. М. Оніщенко // Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 27. – С. 8–11.
5. Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: матеріали наук.-практ. конф. – 2000. – Ч. 1. – С. 39–42.
6. Фокіна М. О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. О. Фокіна; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2016. – 20 с.
7. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: [навч. посіб.] / О. О. Шевченко. – К., 2003. – 307 с.
8. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.
9. Raz J. The Nature of Rights / Joseph Raz // Raz J. The Morality of Freedom. – Oxford University Press, 1986. – P. 165.
10. Vasak K. A 30 year straggle; The UNESCO loserier / Karel Vasak. – November. 1977. – P. 29.

# ПРАВОЗАХИСНА АБО АДВОКАЦІЙНА ЖУРНАЛІСТИКА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ



**Костянтин Шендеровський**, кандидат наук із соціальних комунікацій,  
доцент Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

**Ірина Виртосу**, журналістка Центру інформації про права людини

*Прикладів порушення етичних стандартів, що свідчать про некомпетентність і байдужість журналістів, в українських медіа не бракує. Таке враження, що журналісти й не чули про повагу до людської гідності й гуманізм, що вони не розуміють, навіщо вживати коректну термінологію та залучати до дискусії різних людей. Або й самі упереджені до інакшості та байдужі до несправедливості. Словосполучення «права людини» асоціюється у них із нецікавою «соціалкою». Автори лекції спробували описати концептуальний підхід становлення й розвитку правозахисної або адвокаційної журналістики, її ключові ознаки, а також аргументували, навіщо в Україні розвивати правозахисну медіадіяльність.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Що важливо знати про правозахисну журналістику та її провідний принцип – людиноцентризм?
2. Правозахисна журналістика як інклюзивна.
3. Особливі питання становлення та розвитку журналістики прав людини / правозахисної журналістики / адвокаційної журналістики.

## ЩО ВАЖЛИВО ЗНАТИ ПРО ПРАВОЗАХИСНУ ЖУРНАЛІСТИКУ ТА ЇЇ ПРОВІДНИЙ ПРИНЦИП - ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ?

*Правозахисна журналістика (ширше – адвокаційна журналістика) – це журналістська практика в Україні на цінностях прав людини.*

Журналіст тут не є стороннім спостерігачем, як у традиційних медіа, а бере активну участь у зміні ситуації чи вирішенні конфлікту, висловлює власну позицію, намагається захистити тих, до кого байдужі держава й суспільство. Безсторонність тут недоречна: це журналістика участі та співпричетності.

В Україні правозахисна журналістика активно розвивається після Революції Гідності (хоча практикувалася ще задовго до цієї події) і її професійна місія – *зміни* в політиці та практиці захисту прав людини.

Цінності прав людини (свобода, гідність, справедливість, рівність) та національні / місцеві механізми захисту прав в Україні є предметною частиною компетентності правозахисних журналістів.

Адвокаційна журналістика спроможна сформувати суспільну дискусію про майбутнє, якої Україні бракує. Це журналістика сенсів і системності в захисті прав людини.



У широкому розумінні – це тематична журналістська спеціалізація, яка охоплює широке коло медіатем, – і традиційних (інтеграція та розвиток людини в українському суспільстві), і нових (чутливо-конфліктні теми в умовах війни, представлення голосів вразливих груп населення тощо).

Вужче – це інформаційний супровід змін у політиці, правозахисного активізму, боротьби за права вразливих груп населення. Ключову роль тут відіграє персональність журналіста, його включеність у ці зміни.

- Провідна *роль* правозахисної журналістики – модерація діалогу між людиною, владою, правозахисниками та спільнотами.
- Провідна *ознака* – в персоналізації журналіста/журналістки, які ідентифікують свою діяльність у правозахисній журналістиці.
- Провідний *медіапринцип* – **людиноцентричність**, тобто намагання концентруватися довкола окремих, різних людей, але рівних у правах, на засадах включення (інклюзивність) їхніх інтересів, голосів, запитів, питань і проблем у журналістські матеріали.

Конкретніше про правозахисну журналістику спробуємо розібратися на прикладах нижче.

Яка різниця між цими повідомленнями в ЗМІ?

- Не «інвалід», а «особа з інвалідністю». Рада підтримала відповідний законопроект (*Українська правда*).
- В Україні замість «інваліда» з'явиться людина? (*Центр інформації про права людини*).
- Рада заборонила називати людей інвалідами (Експрес.іа).

У цих трьох заголовках відтворено один факт – законодавчі зміни в Україні, порушено одну тему – заміну терміна «інвалід» на коректні «людина з інвалідністю», «особа з інвалідністю». Утім, зміст, закладений у заголовках, суттєво відрізняється.

Якщо «Українська правда» нейтрально інформує аудиторію про нововведення у законодавстві, то видання Експрес.іа зухвало грається словами. Мета цього медіа полягала в тому, щоб привернути увагу до новини. Однак грайливий тон у заголовку не так інформує, як ображає, зокрема тим, що применшує цінність людей з інвалідністю.

У заголовку Центру інформації про права людини немає прямої згадки про новий закон, але вже інформується про певні зміни в термінології, зокрема, слово «інвалід» взято в лапки. Іронічність заголовку «читається» завдяки знаку питання. І на відміну від заголовку Експрес.іа, він не ображає, а закликає дізнатися, у чому суть повідомлення.

Ключове у цьому повідомленні – не «інвалід», а людина.

Однак сучасні медіа в пошуках нових підходів часто забувають про найголовніше: про людину – зобразити її в центрі будь-якої проблеми, конфлікту чи... навіть історії успіху. І коли людина з'являється в матеріалі, незрідка вона є лише «об'єктом» журналістської цікавості, а не повноцінним учасником мас-медійних процесів.

Різні групи населення «випадають» і з процесу формування державної політики, планування соціальних послуг, розробки програм, які безпосередньо впливають на життя цих людей. Їх зображають як пасивних спостерігачів або споживачів послуг. Наприклад, це стосується представників національних громад, дітей, жінок, людей з інвалідністю, літніх людей, багатодітних родин, людей, які живуть з ВІЛ, наркозалежних, осіб без громадянства, осіб з психічними порушеннями, бездомних, колишніх ув'язнених.

Незрідка таких людей журналісти сухо «категоризують» як вразливі групи населення.

Однак, виключаючи з медіапроцесу різні групи людей, ЗМІ не зауважують, як самі стають «біднішими» на теми, на героїв та героїнь, на експертів та експерток, на учасників та учасниць медійного виробництва.

Правозахисні журналісти наголошують: **людина – ціль, а не засіб**, а дотримання прав людини є ключовою національною ідеєю всіх демократичних країн світу. Відтак саме права людини мають стати міцним підмурівком новітньої України – її справжньою національною ідеєю, – що об'єднає всіх громадян в український народ і соціум, в якому комфортно жити кожній людині.

Для правозахисної журналістики є очевидною суспільна потреба в інформуванні аудиторії про причини, наслідки та способи усунення системних порушень прав людини в Україні.

Для правозахисного журналіста/журналістки суспільно значущим вмінням є ідентифікація порушень державою та її інститутами влади прав людини. Іншими словами, базові завдання правозахисної журналістики – підвищення обізнаності у сфері прав людини, рівності та недискримінації, посилення чутливості ЗМІ до проблематики меншин і вразливих груп, а також дотримання етичних журналістських стандартів у висвітленні питань, пов'язаних із правами людини.

Права людини, механізми захисту прав людини, громадянський і медійний контроль за виконанням владою обов'язків у сфері прав людини – це не окремі медіатеми, а складники сучасного журналістського процесу. І включеність журналіста/журналістки, редакції у національні/місцеві механізми захисту прав людини – невід'ємний професійний обов'язок.

## ПРАВОВАХИСНА ЖУРНАЛІСТИКА ЯК ІНКЛЮЗИВНА

Особи з інвалідністю, літні люди, роми, колишні ув'язнені, діти та інші становлять вагому частину кожного суспільства і мають рівні права з іншими громадянами. Проте велика кількість суспільних бар'єрів заважають залученню їх до громадського життя та представництву інтересів.

- **Інституційні бар'єри.** Відсутні державні програми (наприклад, реінтеграція колишніх ув'язнених), а ті, що є, часто декларативні й такі, що не діють (як-от національна ромська стратегія).
- **Оцінні судження/стереотипи.** Негативне ставлення до певних категорій осіб, їхня стигматизація або ж свідоме уникнення інформування ЗМІ лише підсилюють стереотипи щодо них. Так, висвітлення тематики національних громад незрідка супроводжується мовою ворожнечі. Або ж у медіа практично відсутній запит на висвітлення безпритулних чи осіб без громадянства.
- **Фізичні/архітектурні бар'єри** часто «викидають» із суспільного життя маломобільних осіб: людей з інвалідністю, батьків з дитячими візочками, вагітних, літніх людей та ін.
- **Недостатня інформація та комунікація.** Поширення інформації має відбуватися доступними каналами і зрозумілою «мовою». Так, особи з порушенням слуху потребують дублювання інформації на ТБ рухомою стрічкою або перекладом на жестову мову. А діти з національних громад мають право навчатися своєю рідною мовою.
- **Фінансові бар'єри.** Залучення різних категорій населення в суспільно-політичне життя країни повинно стати нормою також у прийнятті місцевих і національних бюджетів.

Якщо усунути ці бар'єри, тоді стане можливим залучення цих осіб до суспільного життя, використання їхнього досвіду тощо. І користь від цього отримують усі: оскільки обмеження участі в соціальному житті вразливих груп

населення впливає не лише на них, а й на їхні сім'ї, не дає змоги розвиватися їхньому потенціалу на користь усієї спільноти.

Включення різних груп населення на всіх етапах формування різних державних політик або ж у роботі ЗМІ називають *інклюзивним підходом*. Простими словами: усе, що стосується будь-якої групи населення – залежно від її ознак, як-от вік, стать, національність, наявність чи відсутність інвалідності, мовна ознака чи соціальний стан, – має відбуватися за участі представників цієї групи.

Ключовий принцип такого підходу: *«Усе, що нас стосується, має здійснюватися за нашою участю!»* – гасло, яке в 1990-х широко використовували люди з інвалідністю під час демонстрацій і мітингів на захист своїх прав. Однак помилково вважати, що інклюзивний підхід стосується тільки людей з інвалідністю (як на цьому останнім часом спекулюють втілювачі реформи освіти: кажучи про включення дітей з інвалідністю в освітній процес, зовсім забувають про інших дітей – наприклад, ромів чи інших етнічних груп, дітей з гомосексуальною орієнтацією, школярів з родин біженців чи осіб без громадянства).

Інклюзивний підхід – набагато ширше поняття.

*«Життя людини – найвища цінність»*, – провідна ідея інклюзивного підходу в правозахисній журналістиці. Вона спонукає до роздумів про роль у цьому суспільстві людини-дитини, людини з інвалідністю, людини ромської національності, людини літнього віку, людини в місцях несвободи, людини-мігранта, людини-біженця, людини-переселенця та інші, які випадають із нашого стереотипного уявлення про так звану суспільну нормальність.

Серед основних принципів інклюзивності можна назвати такі:

- Усі мають право на рівність, гідність і незалежність.
- Різні категорії людей не включені у політичний, соціальний, економічний процеси не через неспроможність, а через бар'єри, які створює суспільство.
- Люди, які надають підтримку різним групам населення, повинні бути «напоготові», а не «на вершині». Іншими словами, особи, які потребують різного роду супроводу, повинні мати змогу використовувати допомогу, досвід і знання інших, але водночас не бути об'єктом їхнього контролю.
- Несхожість і різноманіття – це норма життя, тимчасом як дискримінація – ні.

Інклюзивний підхід виник як чинник рівності всіх людей. Політику та послуги, розроблені для забезпечення прав різних категорій осіб та залучення їх у всі сфери життя суспільства, потрібно формувати з урахуванням досвіду тих, на кого вони спрямовані.

Водночас суспільство справедливо очікує, що і самі ці групи населення – роми, люди, які живуть з ВІЛ, особи з інвалідністю чи представники ЛГБТ-спільноти – будуть позиціонувати себе як активні учасники власного життя, позитивно сприймати себе в соціумі та бути відповідальними за свої вчинки.

Якщо держава відповідає за створення політики й розробку рішень, які впливають на життя різних людей, то саме ЗМІ є тією рушійною силою, яка може і навіть зобов'язана впроваджувати інклюзивні принципи.

А саме:

- просувати принципи рівності й недискримінації;
- руйнувати стереотипи через всебічне висвітлення питань про людей, які мають різні ознаки (інвалідність, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, національність тощо);
- фахово висвітлювати факти порушень прав людини;

- пропонувати глядачеві «нестандартні» життєві історії, які є реальними, але їх часто ігнорують;
- інформувати про державні процеси, зокрема формування державних політик щодо вразливих груп населення, та контролювати втілення цих державних політик і рішень;
- сприяти діалогу між державою та громадськими організаціями, які представляють різні категорії населення;
- спонукати різні групи населення до участі в інклюзивному прийнятті рішень;
- постійно оновлювати медійний процес: збільшувати представництво різних груп осіб – людей з інвалідністю, ромів та інших представників національних громад, внутрішньо переміщених осіб тощо – в ефірі/журналістських матеріалах. Співпрацювати з ними також як з експертами та експертками не тільки з «їхньою» тематикою, а і як фахівцями з різних сфер; запрошувати їх працювати ведучими, репортерами, контент-менеджерами, перекладачами, залучати їх до процесу медіавиробництва, наприклад, у ролі монтажерів відео, продюсерів тощо.

Зображення в ЗМІ різних категорій населення гідно та з повагою робить суспільство більш інклюзивним і толерантним.

Це важливо тому, що, по-перше, в сукупності різні групи людей становлять абсолютну більшість населення країни. Однак їх як окрему групу часто дискримінують або виключають зі сфери послуг.

По-друге, ці люди часто не мають доступу до інформації про розробку політики, законів, програм і послуг у тих сферах, які мають на них прямий вплив. Ця необізнаність залишає їх поза соціальним, економічним і політичним життям.

Включення різних людей у суспільство означає те, що всі люди є його повноправними членами і їхні права треба поважати. І ЗМІ тут відіграють не останню роль.

Залучення різних людей у медійне виробництво також суттєво збільшує потужності самих ЗМІ, урізноманітнює тематику, посилює їх фінансово через збільшення аудиторії, зокрема споживачів реклами, а отже, і рекламодавців.

Якщо коротко, то інклюзивний підхід у ЗМІ...

- це новий, нестандартний погляд людини, яка «відрізняється», на традиційні, звичні теми (поки що у ЗМІ вкрай зрідка враховують позицію, скажімо, людей з інвалідністю чи ромів, якщо тема безпосередньо їх не стосується);
- Надає більш правдиву, різнобічну, із реальним життєвим досвідом інформацію для висвітлення різних тем: від політики, бізнесу до культурного життя країни й дозвілля;
- збільшує аудиторію серед представників «своїх» громад (спрацьовує принцип наближення інтересів);
- означає включення представників різних груп населення як медійних працівників і працівниць (а не тільки героїв сюжетів чи статей), що урізноманітнює журналістську команду;
- сприяє верховенству права, захисту прав людини, толерантності суспільства, рівності та недискримінації;
- утверджує впевненість людини брати відповідальність за своє життя (і не тільки представників вразливих категорій!). А це неминуче впливає на розбудову сильної держави відповідальних людей.

Типовим результатом правозахисної журналістики як інклюзивної є розвиток в Україні *соціально-партнерської та правозахисної комунікації*.

Правозахисна журналістика як інклюзивна – це особлива практика системного розкриття правозахисних медіатем, що характеризується:

1. *Журналістським процесом*, бо її розглядають як постійний пошук способів реалізації прав людини в нових, не комфортних, конфліктних умовах життя; іншими словами – правозахисна журналістика «розширює горизонт» для цінностей прав людини.
2. Пов'язана з *визначенням перешкод та їх подоланням*, включає збір інформації з різноманітних джерел, аналіз причин перешкод, з одного боку, реалізації прав людини та, з іншого – виконання владою відповідних зобов'язань, комплексного оцінювання ймовірних способів вирішення «вже» і «тепер».
3. Передбачає *видимість будь-якої людини*, а її участь розглядає як позитивний досвід, який набуває людина в інклюзивному процесі прийняття рішень; досягнення людини розглядає як результат інтеграції, розвитку людини в спільноті/громаді.
4. Передбачає певний наголос на ті *групи людей, які підлягають «ризикові» виключення або обмеження*. Поширеними причинами загострення вразливості людей вважають: злочини на ґрунті ненависті, відторгнення в громаді, невключеність до механізмів захисту прав людини, хвороби, злиденність, безробіття, емоційне та психологічне насильство, експлуатацію, неучасть у прийнятті рішень, які їх стосуються, та ін.

#### ОСОБЛИВІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЖУРНАЛІСТИКИ ПРАВ ЛЮДИНИ / ПРАВОЗАХИСНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ / АДВОКАЦІЙНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

Медіа, не пишучи з позиції людиноцентризму, обкрадають себе так само, як і уникаючи висвітлення теми прав людини. Ставлячись до теми прав людини зверхньо, вважаючи «звичайною» соціалкою, поза увагою журналістів залишається чимало замовчуваних тем. Наприклад, заборона катувань і неприпустимість нелюдського поводження у тюрмах, запобігання дискримінації за майновим станом чи проблема цькування в школі, домашнє насильство у сім'ях учасників АТО або ж самоврядування в ромських громадах.

Права людини є тією темою, яка зазвучала у ЗМІ з початку Євромайдану, анексією Криму та збройним конфліктом на Сході України. Утім, із правозахисною темою, попри те, що інтерес медійників до неї зріс, не все так однозначно.

З одного боку, права людини стали більш привабливими, ЗМІ зрозуміли, що про це можна і потрібно писати. А з іншого – виявили неспроможність багатьох журналістів фахово висвітлювати цю тему: використовувати коректну термінологію, зображати героя з позицій прав людини, якоюсь мірою «пропагувати» права людини, пропонувати рішення.

Підхоплюючи «смажений факт», незрідка людина лишалася поза увагою медіа – були цікавими лише її біль, трагедія...

Однак на цьому тлі поступово почав формуватися пул журналістів і журналісток, які не просто пишуть про права людини якісно та цікаво. Права людини стають основою їхньої журналістської діяльності, яку ще називають *журналістикою на цінностях прав людини*. Цей термін не є сталим чи остаточно прийнятим журналістською спільнотою, ще не закріплений у науково-дослідницькій літературі. Так само, як сьогодні точаться дискусії, яким є і має бути сучасний журналіст.

Журналістка Марія Томак, яка тривалий час працювала в газеті «День», а потім – у громадській організації «Центр громадянських свобод» і брала участь в ініціативі Євромайдан СОС, переконана, що журналістика і правозахист – абсолютно поєднані речі.

Марія Томак пояснює це так. Журналіст може працювати, коли є свобода слова. Тобто у своїй діяльності журналіст реалізує конкретне право з тих, які називають фундаментальними правами людини, – свободу вираження поглядів. Тож журналісти вже є частиною цієї системи. Якщо вони не підтримуватимуть її існування, то просто зникнуть з професії.

На її думку, коли якийсь гострий матеріал отримує Пулітцерівську премію, його автор неодмінно бере участь у долі тих людей, про кого він пише. Їхня історія стає надбанням усього світу. Це відповідальність, якою нехтувати не можна.

Марія Томак не вірить у повне відсторонення журналіста. І наводить як приклад Майдан. Журналісти, які висвітлювали революційні події, відстоювали своє право на висвітлення цих подій і, хотіли вони того чи ні, виступали із правозахисних позицій, розуміючи, що доля їхньої професії також вирішується тут.

На думку журналістки, в таких ситуаціях важливо правдиво повідомляти, що відчуваєш громадянську пристрасть. І тоді медійнику не дорікатимуть у лукавстві й недотриманні балансу.

Окрім того, що в українських сучасних ЗМІ набули популярності журналісти, які пишуть про права людини, виділяються й українські видання, які інформують про права людини регулярно і всеосяжно. Серед таких можна назвати «Радіо Свобода», «Крим.Реалії», Громадське радіо, Громадське ТБ, сайт Центру інформації про права людини, «Українська правда», «Острів», «Вгору» та ін.

У цих виданнях на противагу «традиційній» подачі інформації (нейтральність викладу, збалансованість поглядів, прагнення до об'єктивності) особливо вирізняються журналістські матеріали, покликані не просто інформувати, а змінити ситуацію.

З іншого боку, активізація громадянського суспільства з подіями в Україні вплинула і на збільшення кількості блогерів, лідерів думок, які активно пишуть у соціальних мережах, власне самих активістів, які фахово висвітлюють ту чи ту проблему в ЗМІ.

І не просто висвітлюють, а завдяки опублікованим матеріалам вирішують проблему, формують громадську думку, загалом сприяють змінам у суспільстві, згуртовують населення. А це все наближає «звичайний» журналістський текст до *адвокаційного*.

Загалом *адвокаційна журналістика* (advocacy journalism) починає активно розвиватися наприкінці ХХ століття в Сполучених Штатах і в Західній Європі. Її особливість у тому, що роль журналіста багато в чому зосереджувалася на соціальній функції, виконуючи запит або очікування аудиторії. Журналіст не лишається стороннім спостерігачем (як у випадку так званих традиційних медіа), а бере активну участь у зміні ситуації, вирішенні якоїсь соціальної проблеми. До того ж у всіх сферах життя – соціальній, економічній, політичній, культурній тощо.

Зазвичай адвокаційна журналістика стосується захисту інтересів чи прав соціально незахищених прошарків населення (зокрема спираючись на раніше згаданий інклюзивний підхід).

На погляд медіаюриста Олександра Бурмагіна, журналісту недостатньо просто зробити сюжет чи підготувати статтю. Однозначно треба розібратися в темі, знайти тих, хто відповідає за цю ситуацію, бажано знайти рішення цієї ситуації, тобто залучити експертів до свого журналістського сюжету. Та якщо після виходу матеріалу нічого не змінилося, треба діяти поза рамками ефіру чи свого видання. Залежно від історії звернутися до тих осіб, які здатні вплинути на ситуацію.

Адвокаційна журналістика відрізняється від традиційної передусім очевидною авторською позицією (наприклад, за підтримку людини, чії права було порушено, проти забудови на території парку, виступ на захист політичних в'язнів у Криму тощо). Це може бути і сильною стороною адвокаційної журналістики, і слабкою – коли до матеріалу можуть висунути претензії як суб'єктивного і такого, де не представлено різних поглядів.



Щодо цього Марія Томак каже: надавати слово, скажімо, представникам Ісламської держави, яка займається масовим знищенням людей, ще не означає представляти «інший» погляд. Діяльність Ісламської держави – це злочин. Це все одно, що надавати майданчик для пояснень репресій за сталінських часів.

Натомість у самому правозахисному середовищі може бути дуже багато різних поглядів, вартих для висвітлення. Адвокаційну журналістику можна реалізовувати і як частину адвокаційних кампаній, і самостійно.

Проте саме від присутності журналістів в адвокаційних кампаніях часто залежить: набуде вона популярності чи залишиться поза увагою суспільства.

Чи буде медіа відігравати роль «watchdog» (в основному висвітлюючи події), чи «guard dog» в адвокаційних компаніях (охороняючи порядок і суспільні цінності та інтереси), залежить від самої стратегії адвокаційної кампанії та власне ступеня залученості журналістів до неї. Проте в обох випадках медіа використовують як важливий ресурс для того, щоб вплинути на суспільну думку та органи влади, у компетенції яких вирішити проблемну ситуацію.

Варто розуміти: висловлення думки як такої не призведе до змін, яких вимагає адвокація. **Зміни можливі, якщо відбудеться згуртування громадян навколо однієї ідеї/мети і готовність рухати ці зміни.** Через продукти (публікації, радіо- та телеінтерв'ю, програми тощо) цільова аудиторія має почути щось таке, що сколихне розуміння нею проблеми, змусить залучитися до публічного обговорення, виступити проти обставин чи навпаки підтримати ідею, на якій сфокусовано кампанію.

Наприклад, у рамках кампанії «Правосуддя без бар'єрів» небайдужі журналісти та активісти дослідили фізичну та інформаційну доступність українських судів у різних регіонах України. Під час кампанії було здійснено:

- моніторинг судів за анкетною доступності, розробленою самими журналістами спільно з громадськими активістами, зокрема за підтримки людей з інвалідністю;
- залучення волонтерів активістів, які здійснювали моніторинг суддів;
- залучення дружніх ЗМІ, які охоче публікували дані моніторингу та/або здійснювали власний моніторинг доступності суду й готували на цьому свій матеріал;
- аналізування експертами ситуації на основі зібраних даних, аналізування законодавства й розробка рекомендацій;
- залучення до обговорення отриманих результатів за участі Офісу Уповноваженого з прав людини різних учасників, зокрема тих, хто приймає рішення (представники Державної судової адміністрації, Міністерства соціальної політики, Національної асамблеї інвалідів України та ін.).

Кампанія «Правосуддя без бар'єрів» продемонструвала на конкретних прикладах абсурдність існування низки перешкод у судах для маломобільних верств населення, які хотіли б захищати свої права в суді. Як результат, судові адміністрації отримали вказівку подбати про доступність судів. І в цьому провідну роль відіграли саме журналісти, які зробили цю інформацію і саму адвокаційну кампанію публічною.

Одна з найбільш відомих постреволюційних правозахисних кампаній – «Пустіть у реанімацію». Її заснували 2015 року три жінки, які втратили своїх дітей (Лариса Лелека, Анастасія Леухіна та Ірина Кудімова), і вона швидко об'єднала 50 різних неурядових організацій, активістів і волонтерів. Різноманітні сюжети, лонгріди та статті з'являлися у таких виданнях, як «Українська правда», «Накипело», «Новое время», «112 канал», «UA: Перший» тощо. У результаті акції 15 червня 2016 року Міністерство охорони здоров'я видало наказ, що дозволив цілодобовий і необмежений доступ родичів і близьких людей до пацієнтів дитячих і дорослих реанімацій.

Активно просувають правозахисну тематику такі видання, як «Громадське ТБ», «Українська правда» та «Радіо Свобода».

2016 року «Громадське ТБ» започаткувало цикл документальних фільмів «Дискримінація», перший з яких отримав назву «Долаючи бар'єри». Він розповідає про те, як в Україні живуть люди з інвалідністю. Автори стрічки – Ігор Петровський, Олександр Чиж, Лера Мальченко та Олександр Ганц. Того ж року журналісти видання презентували документальний фільм «Як вдома», що розповідає про людей, які стали заручниками конфлікту на Донбасі, а також про їхні спроби почати нове життя у столиці.

Автори фільму – Ангеліна Карякіна, Олександр Назаров, Анастасія Канарьова та Богдан Кінащук. У червні 2017 року журналістка «Громадського ТБ» Олександра Чернова підготувала досить резонансний матеріал про те, як хлопець з ВІЛ бореться з дискримінацією. У ньому медійниця не лише розповідає персональну історію, а й дає практичні поради, як діяти, коли людині відмовляють у її правах через медичний діагноз.

З останніх правозахисних ініціатив заслуговує уваги приурочений до пісенного конкурсу Євробачення-2017 проект «Шана різноманіттю», започаткований «Українською правдою. Життя» та «Коаліцією з протидії дискримінації в Україні». У восьми матеріалах авторки Олена Куряча та Юлія Вебер намагаються знайти відповіді на такі запитання:

- «Як це – бути ВІЛЬНОЮ людиною»
- «Як це – бути парюю з інвалідністю».
- «Як це – бути трансгендерною дівчиною».
- «Як це – бути ромом».
- «Як це – бути переселенцем з Донецька».
- «Як це – бути незрячим з епілепсією та розумовим порушенням».
- «Як це – прийняти іслам і носити хіджаб».
- «Як це – створювати сім'ю лесбійкам».

На «Радіо Свобода» правозахисну адженду активно просуває журналістка Анастасія Москвичова.

Вагомий внесок у розвиток правозахисної журналістики роблять журналісти Центру інформації про права людини. Співпрацюючи з провідними українськими ЗМІ, за більш як шість років вони підготували низку правозахисних статей про заборону дискримінації, протидії катувань, запобігання домашньому насильству, підтримку українських політичних в'язнів в анексованому Криму, реформи в Україні та ін.

Головна зброя журналіста – це гласність, публічність. Журналіст, редакція, ЗМІ загалом мають потужний ресурс – друковану площу, ефір або інтернет-простір, власну аудиторію, канали поширення інформації тощо. З огляду на все це журналіст для здійснення адвокаційних ініціатив може багато чого зробити. Зазвичай кампанія адвокації стосується інтересів не однієї людини, не кількох, а певної групи осіб. Саме в таких конфліктах участь журналіста безумовно надважлива. По-перше, це надихає тих, хто захищається: виявляється, це цікаво ЗМІ на регіональному або навіть на національному рівнях, а отже, варто продовжувати боротьбу й захищатися до кінця, бути наполегливими.

З іншого боку, це дисциплінує інші сторони, їх ще називають стейкхолдерами (зацікавленими сторонами). Якщо відбуваються «тихі» конфлікти, чиновник, посадова особа або бізнесмен поведуться більш зухвало й безкарно. І навпаки, якщо вони розуміють, що завтра-післязавтра розвиток конфлікту відстежуватимуть одні або кілька ЗМІ, вони вже по-інакшому висловлюються в «ефірі», приймають інші рішення, взагалі поведуться більш стримано. Це найважливіше, що може дати журналіст у будь-якій адвокаційній кампанії.



Тактики, які використовують в адвокаційних кампаніях, можуть бути різні: від інтерактивних дій, як-от майстер-класи, виставки, флешмоби, «живі книжки», театр для діалогу, до прямих дій – підписання звернень, кампанія з написання листів, мовчазний протест/бойкот, публічні обговорення, платформи, зустрічі.

В українському медійному дискурсі частіше побутує поняття *правозахисна журналістика*. Це адвокаційна журналістика, сфокусована суто на правах людини, відображає діяльність правозахисників, включена в моніторинг дотримання прав людини тощо.

Наприклад, міжнародний активістський рух «Люті бабці» / «Raging Grannies» здійснювала кампанію на припинення вербування молодих людей у 2005 році у штаті Аризона (США), намагаючись перекрити вхід до центру найму новобранців на війну в Іраку. Ця адвокація хоча й дотична до прав людини, однак захищає набагато ширші інтереси. І журналістика, яка відображала цю боротьбу, вочевидь була адвокаційною.

Правозахисною журналістикою можна назвати так звану справу наркокур'єрів, коли громадян України вербували та відправляли до Росії для експлуатації їх як наркокур'єрів. Журналістка Марія Томак після публікації свого розслідування на «Радіо Свобода» зв'язалася з юристами Української Гельсінської спілки з прав людини, щоб допомогти завербованим.

Важливо розуміти – адвокаційна/правозахисна журналістика не замінює традиційну, а заповнює ту нішу, яку не може зайняти традиційна журналістика через різні причини: або через тиск, що створює медіаринок, та інтерес до прибутків і збільшення реклами, або через мале зацікавлення гострих соціальних тем і невміння їх фахово й «рейтингово» висвітлювати.

Правозахисні журналісти мають бути точними, послідовними та максимально толерантними, компетентними у юридичних, політичних і соціально-економічних підходах, термінах.

Компетентність правозахисних журналістів визначається вміннями виконувати такі типові завдання:

1. Інформувати про стан сфери прав людини на національному та місцевому рівнях.
2. Показати життя людей, чиї права системно порушують.
3. Здійснювати засобами медіа контроль за виконанням владою обов'язків щодо прав людини.
4. Популяризувати знання з прав людини.
5. Протидіяти дискримінації та злочинам на ґрунті ненависті.
6. Надавати публічності оцінкам, висновкам, рекомендаціям незалежних інститутів захисту прав людини.
7. Ретранслювати «голос» людини з місць несвободи.
8. Забезпечити прозорість і публічність національних і місцевих механізмів захисту прав людини.

Журналістика прав людини, правозахисна журналістика, адвокаційна журналістика – ці поняття ще потребують наукового дослідження й обґрунтування. Однак емпіричного матеріалу для дослідження в сучасній Україні вже більш як достатньо.

Навіть більше – є великий запит у журналістському середовищі на фахівців, які готові висвітлювати проблематику прав людини, фіксувати порушення на судових процесах, інформаційно підтримувати й відстоювати права та інтереси вразливих груп населення тощо.

**РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ**

1. Бацюкова С., Виртосу І. Адвокаційна журналістика: світовий та український досвід. – Луганськ, 2013. – Режим доступу: [https://issuu.com/irf\\_ua/docs/rol-2013-7-18\\_2](https://issuu.com/irf_ua/docs/rol-2013-7-18_2).
2. Виртосу І., Томак М.: «У мені немає конфлікту журналістики і правозахисниці» // Центр інформації про права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://humanrights.org.ua/material/marijia\\_tomak\\_u\\_meni\\_nemaje\\_konfliktu\\_zhurnalistki\\_i\\_pravozahisnici](https://humanrights.org.ua/material/marijia_tomak_u_meni_nemaje_konfliktu_zhurnalistki_i_pravozahisnici)
3. Виртосу І., Шендеровський К. Це не лише про меншини // Medialab [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medialab.online/news/advocacy/> (31.01.2018).
4. Декларація Принципів толерантності, затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р.
5. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань. ООН, 1981.
6. Декларація про права осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин. ООН, 1992.
7. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод. ЄС, 1950.
8. Журналістська етика: посібник для підготовки до державного іспиту [Текст] / Авт. кол. – За ред. В. П. Мостового та В. В. Різуна. – Київ, ТзОВ «ЗН УА», 2014. – 224 с.
9. Загальна декларація прав людини. 1948 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
10. Конфлікт у медіа і медіа в конфлікті. Дослідження. Соціологічна агенція «Фама» на замовлення громадської організації «Львівський медіафорум» і Школи журналістики Українського католицького університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/polovina\\_ukraintsiv\\_ne\\_virit\\_u\\_nezalezni\\_zmi/](http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/polovina_ukraintsiv_ne_virit_u_nezalezni_zmi/).
11. Методологія моніторингу конфліктно-чутливого висвітлення проблем соціальних груп, дотичних до конфлікту, в українських телевізійних ЗМІ. – Координатор проектів ОБСЄ в Україні, ГО «Телекритика», Київ, 2015.
12. Мирний М. Українці плутають «права людини» з можливістю жити забезпечено // Центр інформації про права людини [сайт]. – Режим доступу: <https://humanrights.org.ua/> (2 листопада 2017).
13. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. ООН, 1965.
14. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043) – Назва з екрана.
15. Нічого для нас без нас: Посібник з інклюзивного прийняття рішень для засобів масової інформації / За загальною редакцією Виртосу І. Г. Упорядники: Азін В. О., Байда Л. Ю., Госс Н., Ждан П. М., Флетчер А. – К: Ленвіт, 2015. – 92 с. – Режим доступу: [http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/toolkit\\_media\\_ukr.pdf](http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/toolkit_media_ukr.pdf).
16. Новицький Марек. Влада і одиниця (російською): Лекція // Права Людини і медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики [сайт]. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj>.
17. Принципи журналістської етики та контроль за їх дотриманням // Дуся / Телекритика [сайт]. – Режим доступу: <http://ru.telekritika.ua/profesija/print/2110> (без дати).
18. Томак М. Кур'єром до країни-агресора. Як у Росії саджають у в'язниці українців (розслідування) // Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28036259.html>.
19. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.

# ПРАВА ЛЮДИНИ І ЖУРНАЛІСТИКА: ВІД ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ДО ВКЛЮЧЕННЯ В МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ



**Костянтин Шендеровський**, кандидат наук із соціальних комунікацій,  
доцент Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

**Інна Сипченко**, кандидатка наук із соціальних комунікацій, доцентка,  
Сумський державний університет

*У лекції зосереджено увагу майбутніх журналістів на Національній стратегії з прав людини, визначено важливі закономірності у сфері прав людини та похідні передумови відповідної стратегічної діяльності журналістів у цій сфері. Лекція складається з двох частин: у першій розглянуто передумови розвитку місії, мету, роль, процеси професійної діяльності журналістів у сфері прав людини; у другій – можливості, обумовленості включення журналісток і журналістів у національні/місцеві механізми захисту прав людини.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Журналісту про закономірності та тенденції у сфері прав людини в Україні.
2. Інститут омбудсмена в Україні та передумови до активної журналістської діяльності.
3. Стратегічні результати журналістських процесів на цінностях прав людини.

Життя людини є найвищою соціальною цінністю. У сучасних умовах обов'язок держави захищати життя людини набуває особливого змісту, враховуючи наявні системні проблеми, зокрема:

- порушення права на життя внаслідок незаконних дій терористичних організацій «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», бойовиків, найманців, а також агресії Російської Федерації;
- збільшення незаконного обігу зброї;
- непропорційне використання сили та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів;
- неналежне надання медичної допомоги громадянам України;
- неефективне розслідування випадків смерті;
- відсутність ефективної системи негайного оповіщення населення про виникнення загрози або надзвичайної ситуації.

## ЖУРНАЛІСТУ ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Незважаючи на те, що Україна ратифікувала більшість найважливіших міжнародних актів у сфері прав людини – Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенцію про ліквідацію всіх форм дис-

кримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенцію про права дитини (1989 р.), Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання (1984 р.) та інші, – їхня дія на території нашої держави більш номінальна. А в умовах війни, терористичної агресії актуалізується потреба у забезпеченні належних гарантій захисту права на життя, наявності правових засобів захисту і механізмів ефективного розслідування порушень права на життя.

Президент України зважив на проблематичність сфери прав людини та затвердив 25 серпня 2015 року Національну стратегію у сфері прав людини, що стало знаковою подією на шляху становлення України як демократичної, соціальної, правової європейської держави.

Прийняття цього нормативно-правового акта пов'язано і з рекомендаціями ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій, і з імплементацією Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом.

Крім цього, у Національній стратегії з прав людини чітко зазначено головну передумову її формування: *«Події Революції гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року) засвідчили незворотне прагнення Українського народу до побудови правової та демократичної держави, у якій гарантуються та забезпечуються права і свободи людини... Стратегія спрямована на об'єднання суспільства довкола розуміння цінності прав і свобод людини, які захищаються на основі принципу рівності та без дискримінації».*

У Національній стратегії у сфері прав людини (вперше за історію незалежної України!) визначено стратегічні напрями, відповідно до них – стратегічні цілі, результати. Стратегічні напрями актуалізують основні складники сфери прав людини, конституційних прав і свобод за умов мирного та воєнного становища.

Кожний стратегічний напрям потрібно розглядати окремо та загалом як передумову для вдосконалення журналістської освіти/самоосвіти, формування провідних медіатем з прав людини, а саме:

1. Забезпечення права на життя.
2. Протидія катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню.
3. Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність.
4. Забезпечення права на справедливий суд.
5. Забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації та вільного розвитку особистості.
6. Забезпечення свободи мирних зібрань та об'єднань.
7. Забезпечення права на участь в управлінні державними справами та у виборах.
8. Запобігання та протидія дискримінації.
9. Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.
10. Протидія гендерному насильству, торгівлі людьми та рабству.
11. Протидія домашньому насильству.
12. Забезпечення прав корінних народів і національних меншин.
13. Забезпечення права на працю та соціальний захист.
14. Забезпечення права на охорону здоров'я.
15. Створення умов для розвитку підприємницької діяльності.

16. Забезпечення права на освіту.
17. Забезпечення права на приватність.
18. Забезпечення прав дитини.
19. Забезпечення прав біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні.
20. Забезпечення прав учасників антитерористичної операції.
21. Захист прав внутрішньо переміщених осіб.
22. Ужиття необхідних заходів для захисту прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України.
23. Забезпечення прав громадян України, які проживають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі своїх повноважень.
24. Звільнення заручників і відновлення їхніх прав.

Відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини Кабінет Міністрів України 23 листопада 2017 року затвердив план дій з реалізації стратегії, Міністерство юстиції України забезпечує звітність, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини спільно з організаціями громадського суспільства здійснюють раз на два місяці відповідний публічний огляд реалізації Національної стратегії. Зазначене потрібно розглядати як основні джерела інформації для журналістів щодо змін у сфері прав людини в Україні на сучасному етапі.

Навіть більше, треба розуміти, що наші журналістські тексти потрібні співгромадянам як конструктив і позитив, ніби на протигагу того сучасного життя людини, як доречно сказав сучасний український письменник Андрій Любка: *«Самопожирання, надмірна критичність до себе самих, особлива оптика, яка в усьому й скрізь помічає лише негатив. Мені здається, це взагалі одна з наших рис, але протягом останніх років вона увиразнилася настільки, що починає домінувати над іншими. Нам усім бракує позитиву, оптимізму, простої підбадьорливої усмішки і віри у власні сили».*

У цих словах «віри у власні сили» ми і вбачаємо предметний результат повернення широкої журналістської спільноти до медіатем у сфері прав людини.

Розглянемо важливі закономірності, базові смисли у сфері прав людини та, в контексті Національної стратегії у сфері прав людини, визначимо місію, провідну роль, вимоги до компетентності журналіста/журналістки як співучасників цих актуальних, значущих процесів.

По-перше, у кожного з нас, без винятку, є однакові права людини. Права будь-якої людини **універсальні** (тобто вони належать усім людям у будь-яких ситуаціях незалежно від соціального становища), **вроджені** (тобто вони вже належать кожній людині лише за фактом народження) і **невід'ємні** (це означає неможливість позбавити індивіда цих прав чи неможливість його добровільної відмови від цих прав).

Спрощено права людини характеризуються трьома головними рисами: кожна влада має обмеження для своєї діяльності; у кожної людини є своя суверенна сфера, у яку жодна влада не може втручатися; кожна людина може виступити проти держави або іншого індивіда для захисту своїх прав.

Крім цього, журналісти, медіапрацівники загалом мають усвідомлювати пряму відповідальність: «право на інформацію, як зазначено в Резолюції 1003 (1993) Парламентської асамблеї Ради Європи «Про етичні принципи журналістики»: як основне право людини».

Серед міжнародних принципів журналістської етики першим визнано «Право людей на отримання правдивої інформації»: *«Народи й люди мають право отримувати об'єктивне висвітлення дійсності шляхом точної й вичерпної інформації, а також правдиво висловлювати свою точку зору за допомогою різних форм культури й комунікації».*

У Декларації принципів поведінки журналістів МФЖ (Міжнародна федерація журналістів, англ. – International Federation of Journalists, IFJ) зазначено: «Повага до істини та права громадськості на правду – перший обов'язок журналіста». У пункті 15 Кодексу етики українського журналіста (Кодекс затверджено 12 грудня 2013 р. на пленумі Національної спілки журналістів України, НСЖУ) чітко визначено, що *«ніхто не може бути дискримінований через свою статтю, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу. Необхідно утримуватися від натяків або коментарів, що стосуються фізичних недоліків чи хвороб людини, уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики».*

Таким чином, **журналістика безпосередньо є співучасником утвердження та захисту прав людини.** Це загальне визначення провідної ролі в українському журналізмі потребує подальшого осмислення та уваги до різної/диференційованої практики. Зводити права людини в журналістиці до медіатеми або до медіабренду – це демонструвати українському суспільству примітивний, аматорський підхід або недієву, споглядальну позицію конкретної персони журналістики/журналіста.

По-друге, для розуміння сутності прав людини потрібно засвоїти, що **людина – ціль, а не засіб!**

У такому разі, коли ми говоримо, що людина – ціль, а не засіб, то маємо на увазі вимогу до суспільства і держави щодо охорони прав людини і свобод кожної людини. Головне завдання українського суспільства – не забувати, що держава не дарує права людини, вона лише закріплює їх у законі та через владу забезпечує їх реалізацію (обов'язок держави та влади).

Дотримання прав людини є ключовою національною ідеєю всіх демократичних країн світу. Відтак саме права людини мають стати міцним підмурівком новітньої України – її справжньою національною ідеєю, – що об'єднає всіх громадян в український народ і соціум, в якому комфортно жити кожній людині.

Однак «було б неправильно, виходячи з важливості цієї ролі, зробити висновок про те, що ЗМІ справді репрезентують громадську думку, або про те, що вони мають взяти на себе конкретні функції органів державної влади чи її установ освітнього або культурного характеру... Це призвело б до перетворення ЗМІ й журналістики на владу або антивладу (медіакратію)...» (п. 19 і 20 Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи «Про етичні принципи журналістики», 1993 р.).

Таким чином, **журналістику на цінностях прав людини треба ототожнювати не так з мораллю, як з діловою стратегією та соціальною відповідальністю.** Усе це засвідчує особливість місії професійної медіадіяльності у суспільній сфері та сфері прав людини. Це політичне, соціальне та економічне підґрунтя медіадіяльності, яке потребує цільового наукового обґрунтування та активних медіадосліджень.

По-третє, фундаментальний характер прав людини означає, що будь-яке втручання державної влади в реалізацію наших прав людини має бути чітко юридично закріпленим, відповідати положенням Конституції та бути обґрунтованим. Визначаємо як закономірність поєднання сутностей прав людини з правами та свободами людини як громадянина України, розуміємо, що ця закономірність дає змогу ідентифікувати не тільки розбіжності, незбігання, а й очевидні суперечності між правами людини та правами і свободами негромадян України (мігранти, пошукачі притулку, біженці), представників різних груп/спільнот меншин, тих, хто перебуває в ізоляції, в місцях несвободи, тих, хто з об'єктивних причин не може реалізувати свої права (діти, люди з інвалідністю, люди з порушенням психіки, літні люди) та ін. У такому контексті ми діагностуємо системні порушення прав людини та називаємо вразливі групи. У жодному разі не можуть бути обмежені:



- право мати рівні з іншими конституційні права і свободи та право бути рівними перед законом;
- право громадянина України не бути позбавленим громадянства; право не бути вигнаним за межі України та право не бути виданим іншій державі;
- право на життя і право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право кожного на повагу до його гідності і право не бути підданим катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню: право не бути підданим без власної згоди медичним, науковим чи іншим досліддам;
- право на свободу та особисту недоторканність; право не бути заарештованим або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом, тощо.

На відміну від поняття «свободи людини» у «правах людини» фіксується конкретна сфера, напрям діяльності індивіда. Водночас держава зобов'язана забезпечити та захистити законні дії людини в цій сфері. У цьому разі вже не пропонується можливість вибору варіанта діяльності всередині цього права людини. Цим правом людини можна скористатися, реалізувати його чи ні, оскільки право не є обов'язком.

Таким чином, для кожного **журналіста (і як професіонала, і як громадянина України) є очевидною суспільна потреба в інформуванні аудиторії про причини, наслідки та способи усунення системних порушень прав людини в Україні**. У контексті визначеного ми декларуємо предмет типової мети або основного якісного результату становлення та розвитку української журналістики на цінностях прав людини.

По-четверте, будучи фундаментальними, права людини разом із тим не є абсолютними. У ліберальному дискурсі такі обмеження характеризуються висловом про те, що «Ваші права закінчуються там, де починаються права інших людей». У соціально-правовій практиці права можуть обмежувати для захисту інших соціальних цінностей. Наприклад, заборона пропаганди расизму або закликів до бунту обмежує свободу слова; деякі заходи правоохоронних органів обмежують таємницю приватного життя тощо.

Важливо те, що таке втручання у сферу особистих прав не може бути свавільним і встановлюється вимогами закону. Права людини й громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією, і задля: врятування життя людей і майна; запобігання злочину або його припинення; забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту; забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей; запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно.

Якщо держава або її інститути влади ігнорують права людини на угоду якимось «вищим цілям» чи, що більше, утискають, знищують їх, перешкоджають їхньому здійсненню чи створюють умови для реалізації прав людини лише для певної групи осіб, прошарку, класу, її характеризують як антидемократичну. Така держава/її інститути влади не виконують свого головного призначення: не захищають індивідуальні права людини як вираження свободи та гідності кожної людської істоти.

Таким чином, **для кожного журналіста (і як людини-професіонала, і як громадянина України) суспільно значущим вмінням є ідентифікація державою та її інститутами влади порушень прав людини**. Іншими словами, базові завдання української журналістики позначено смислами підвищення обізнаності у сфері прав людини, рівності та недискримінації, посилення чутливості ЗМІ до проблематики меншин і вразливих груп, а також дотримання етичних журналістських стандартів у висвітленні питань, пов'язаних із правами людини.

По-п'яте, незважаючи на те, що Україна ратифікувала більшість найважливіших міжнародних актів у сфері прав людини, їх дія на території нашої держави більш номінальна, аніж операційна, процесуальна, результативна.

З одного боку, українці плутають «права людини» з можливістю жити забезпечено. Голова Центру інформації про права людини Тетяна Печончик каже, що в українців високий рівень підтримки цінностей прав людини, але велика частина плутається в поняттях: *«Українці виступають за права людини, гідність, справедливість, цінують свободу, кажуть, що є проблема дискримінації. Утім, якщо запитати детальніше, що ж таке права людини, звідки вони з'явилися, чи є порушенням прав людини ті чи інші конкретні ситуації, то значна частина респондентів не розуміє, що це таке. Для них це – за все хороше та проти всього поганого...»*.

З іншого боку, Україна посідає провідне місце за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини, фактично кожна десята скарга. В Україні немає практично жодного права людини, яке б не порушували. Ідеться не про вчинення злочинів проти громадян кримінальними особами чи угрупованнями, а саме про державну політику щодо забезпечення реалізації цих прав.

Серед основних викликів права людини в Україні ми визначаємо такі:

1. Повільні процеси формування громадянського суспільства та поширені поставторитарні елементи в державному управлінні.
2. Високий рівень бездіяльності органів влади / державного управління (передусім правоохоронних органів).
3. Бідність українців, яка робить їх зручним об'єктом для маніпулювання і органами влади, і власниками капіталів (в Іспанії є приказка «вдома у бідняка всі кричать і всі мають рацію»).
4. Роз'єднаність різних соціально-культурних груп у суспільстві та негативні наслідки відчуження громадян від держави.
5. Поширення ксенофобії та дискримінації.
6. Тільки початкові ознаки ефективної взаємодії державних органів і правозахисників.
7. Відсутність належної експертизи законотворення і нормотворення щодо дотримання прав людини й прав, свобод громадянина.

У голови громадської організації «Центр громадянських свобод» Олександри Матвійчук складається враження, що багато українців розглядають права людини не як цінність, а як інструмент досягнення цілей: *«Складається парадоксальна ситуація: українці готові віддати владі, яка послуговується риторикою боротьби з російською збройною агресією, ті права й свободи, за які ми проливали кров під час Євромайдану. Це дуже тривожна тенденція»*.

Крім того, вітчизняні соціологи припускають, що українцям властива емоційна оцінка загального стану прав людини в країні. Такий висновок вони роблять з відповідей респондентів за результатами національного дослідження (див.: «Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження»): 42% зазначають, що найбільше порушено право на достатній рівень життя. На другому та третьому місці – право на соціальне забезпечення (майже 29%) та право на працю (близько 27%). Соціологи розглядають це як незадоволення погіршенням економічної ситуації.

Світлана Щербань, наукова співробітниця Харківського інституту соціальних досліджень, називає причини, чому українці не прагнуть захищати права. *«Залежність активності у захисті прав від добробуту респондентів пов'язана, передусім, зі страхом, що відстоювання власних інтересів – дорога справа. Дешевше не порушувати це питання. Про безоплатну правову допомогу не знає більшість українців. Інший поширений бар'єр – це*



правова необізнаність громадян і незнання можливих шляхів відновлення справедливості. Саме тому намагання захистити права частіше трапляється у людей з високим рівнем освіти», – каже експертка.

Михайло Чаплига, представник Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, робить висновок, що коли українці звертаються за захистом прав до знайомих чи ЗМІ, то це свідчить, що вони не довіряють державним органам. Він вбачає небезпеку, «коли держава існує окремо, а суспільство живе за своїми законами».

На нетиповість для правової держави уявлень про ефективні способи захисту своїх прав вказує і соціальний психолог Віктор Пушкар: «Звернення до суду (16%) та поліції (14%) посідають четверте і п'яте місце, після звернення в ЗМІ, до Європейського суду з прав людини та пошуку способів вирішити питання через родичів і друзів. Давання хабара (9%), сумніви в наявності ефективного способу захисту прав (19%) та відсутність відповіді (15%) – важливі індикатори поширеності правового нігілізму... Навіть коли в Україні буде зовсім інша судова влада та правоохоронні органи, ця частина людей має в певний спосіб усвідомити, що зміни відбулися. Питання, хто і в який спосіб може змінити правосвідомість цих людей, лишається відкритим...», – каже соціальний психолог.

«Нам випало жити у складний, небезпечний, турбулентний час... Загальна нервозність, ба навіть істеричність медійного дискурсу, поширення мови ворожнечі, нетерпимого, нетолерантного, різко емоційного ставлення до співрозмовника, сприяють зростанню напруги в суспільстві. Надлишок негативу поступово впливає не лише на нашу оцінку поточних подій, а й формує ставлення до самих себе, свого народу і майбутнього України як держави. «Ніколи тут порядку не буде», скільки разів доводилося чути цю фразу від випадкових співрозмовників... Екстремальні умови життя мимоволі вигострюють у людини й суспільства специфічний погляд на світ, у якому бракує відтінків, усе стає чорно-білим, ділиться тільки на «зраду» й «перемогу». Кожна подія набуває апокаліптичного значення... Кожне висловлювання провокує суперечку... а не дискусію чи обмін аргументами...», – щиро визначив бачення суттєвого письменник Андрій Любка (24 лютого 2018 р., Точка зору на Радіо Свобода).

Права людини, механізми захисту прав людини, моніторинг дотримання прав людини, громадянський і медійний контроль за виконаннями владою обов'язків у сфері прав людини – це не окремі медіа теми, а складники особливого сучасного журналістського процесу.

Для кожного **журналіста суспільно значущим професійним обов'язком є включеність діяльності журналіста/журналістики, редакції у національні/місцеві механізми захисту прав людини**. Так ми визначаємо основний процес медіадіяльності у сфері прав людини. Процес персоналізований.

Цей процес знаходить своє вираження через принципи, наприклад, сучасної преси, зафіксовані, зокрема, у Декларації американського товариства редакторів газет: «Преса стала вільною не тільки для інформування людей чи надання їм дискусійної трибуни, а й для незалежного нагляду за тими структурами суспільства, які керують, у тому числі – за поведінкою державних органів на всіх рівнях». Одним з основних положень різних кодексів журналістської етики (зокрема «Міжнародних принципів журналістської етики» 1983 р., «Правил-рекомендацій відносно нормальної діяльності преси» (Данія), «Кодексу преси (принципи публіцистики)» Німецької Ради преси (1992 р.) та ін.) є презумпція поваги гідності людини, її права на приватне життя та ін.

Права людини, гарантовані Конституцією та міжнародними угодами нашої країни, мають бути реалізовані. Один із засобів реалізації прав людини полягає в тому, що їх можна захистити в разі порушення. Реальний захист прав людини належить до найгостріших проблем української дійсності. За останні роки це питання є предметом серйозного наукового аналізу. Конституційне прагнення розвивати і зміцнювати демократичну державу неможливо реалізувати без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невідчужуваних прав і свобод людини, нормативного закріплення їх гарантій. Держава зобов'язана бути активною у забезпеченні прав людини.

Декларування прав і встановлення системи гарантій не забезпечує їх автоматичної реалізації. У зв'язку з цим існує певний механізм захисту прав людини і громадянина як система засобів і чинників, які створюють необхідні умови поваги прав і свобод людини.

До структури механізму входять:

1. Органи державної влади і місцевого самоврядування та відповідні посадові особи.
2. Спеціалізовані державні, незалежні та функціональні організації у справах захисту прав і свобод людини та громадянина (наприклад, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; адвокатура, прокуратура, суд тощо).
3. Правозахисні організації в усьому їхньому розмаїтті (міжнародні в Україні, українські, сформовані до Революції Гідності; українські, сформовані під час Революції Гідності).
4. Нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру, які передбачають і закріплюють права, порядок їх реалізації і захисту та юридичну відповідальність за їх порушення; правові акти (документи), які підтверджують наявність, межі і характер прав і свобод.
5. Українські медіа та організації в галузі інформації.

Систему органів і посадових осіб, покликаних захищати права і свободи людини та громадянина, становлять: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України.

Особливе місце в системі гарантій прав людини посідає Президент України. Він зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав людини і свобод людини та громадянина, а обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують дотримання прав людини на певній території.

Основна ефективна форма захисту прав людини – судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру структури економічних відносин, зростання конфліктності і соціальних суперечностей у суспільному житті.

Закон прямо не передбачає здійснення захисту прав людини Конституційним Судом, але це впливає з його завдань: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави.

Діяльність із посилення гарантій захисту прав людини покладено на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму. Ця посадова особа заповнює прогалини і компенсує вади судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за владними та правоохоронними органами, силовими структурами.

Широкими повноваженнями щодо захисту прав людини, прав і свобод людини як громадянина України наділено прокуратуру України у виконанні функцій нагляду за дотриманням і застосуванням законів. Діяльність органів прокуратури щодо розгляду заяв і звернень громадян, перевірки сигналів преси та інших засобів масової інформації про порушення законності забезпечує своєчасний і кваліфікований розгляд кожного звернення, всебічну перевірку доводів заявника і прийняття на місці правильного рішення, відновлення порушених прав і законних інтересів громадянина – людини.

Забезпечення прав і свобод громадян неможливе без такого інституту, як адвокатура. Адвокат зобов'язаний здійснювати представництво, сприяти захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб за їхнім дорученням у всіх органах, установах, організаціях. Така діяльність базується на принципах верховенства права, незалежності, гуманізму, демократизму і конфіденційності.

Гарантування суб'єктивних прав людини органами внутрішніх справ проявляється у забезпеченні особистої безпеки громадян; у своєчасному запобіганні злочинам та адміністративним правопорушенням, швидкому і повному їх розкритті, охороні громадського порядку та забезпеченні суспільної безпеки; захисті власності від протиправних посягань; наданні правової та організаційної допомоги громадянам, посадовим особам й іншим суб'єктам у здійсненні їхніх законних прав та інтересів. Таким чином, можна стверджувати, що в нашій країні діє система механізмів захисту прав людини, подібна до тієї, що існує у розвинених демократичних країнах.

Цей медіапроцес, як процес включеності діяльності журналіста/журналістки, редакції у національні/місцеві механізми захисту прав людини, може формуватись як окремий, спеціалізований, тематично-рольовий медіа процес (як приклад такі практики: правозахисна (адвокаційна) журналістика; соціально-правозахисна журналістика), а також у широкому функціональному значенні.

Серед типових функцій журналістів у сфері прав людини виокремимо такі:

1. Інформувати про стан сфери прав людини.
2. Запобігати системним порушенням прав людини / вразливі групи.
3. Здійснювати суспільний контроль за виконанням владою обов'язків щодо прав людини.
4. Популяризувати знання з прав людини.
5. Протидіяти дискримінації та злочинам на ґрунті ненависті.
6. Надавати публічності оцінкам, висновкам, рекомендаціям незалежних інститутів захисту прав людини.
7. Ретранслювати «голос» людини з місць несвободи та ін.

Журналістський процес у широкому (функціональному) визначенні зумовлено балансує між творчістю й ремеслом. Ремесло тому, що має ужитковий характер, спрямовано на досягнення очікуваного результату, пов'язаного з формуванням громадської думки з питань реалізації та захисту прав людини, зі службовим характером діяльності журналіста. Журналістика – це творчість тому, що пов'язана з народженням нових сутностей, правозахисних смислів, зі створенням раніше неіснуючих, невідомих, суспільно-корисних цінностей. Журналіст як суб'єкт масово-інформаційної діяльності не лише збирає і ретранслює новини й повідомлення, а й узагальнює їх, аналізує, дає свій коментар.

У будь-якому разі й багатонаціональне, полікультурне, регіоналізоване українське суспільство, і держава, і журналістика приречені на пошук компромісів і консенсусу. За словами Джона Рескіна, ми маємо шукати не те, що нас відділяє від інших людей, а те, що у нас із ними спільного, задля майбутнього нашої країни.

## ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ ТА ПЕРЕДУМОВИ ДО АКТИВНОЇ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Серед зазначених нами національних механізмів захисту прав людини особливої уваги потребує діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Нормативність, функціональність і досвід української моделі Уповноваженого з прав людини стають у пригоді під час формування журналістських процесів у сфері прав людини.

Крім того, для журналістської освіти на цінностях прав людини важливо знати й розуміти історичні аспекти, сучасні традиції, тенденції (європейські, вітчизняні) та типові, особливі, спеціальні ознаки інституту Уповноваженого з прав людини або омбудсмена, що є синонімічними поняттями. Провідною ідеєю якісної журналістської освіти та практики на цінностях прав людини можуть стати слова Валерії Лутковської, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: *«Наше завдання – зробити Україну правовою державою, в якій права і свободи людини дотримуються безумовно».*

В умовах світової кризи, коли суспільства частіше стикаються з проблемою порушення прав людини, тема організації та діяльності Уповноваженого з прав людини актуалізується досить активно. Вперше запроваджений більш як двісті років тому, сьогодні цей інститут є неодмінним атрибутом демократичного розвитку сучасного суспільства. Його дієвість у межах правових систем різних країн зумовила виникнення й розвиток різноманітних моделей і видів цього інституту.

На думку австралійського омбудсмена, професора, доктора права В. Пикля, створення й діяльність інституту омбудсмена відкрили нову епоху у відносинах між державою і громадянином, між особами, наділеними владою і керованими цією владою. Сам процес взаємопроникнення народу та влади породжує механізм правових відносин. І саме на цьому етапі влада незрідка зловживає своїм становищем, особливо сьогодні, коли суспільство дедалі більше пронизують такі явища, як корупція та свавілля чиновників. Інститут омбудсмена покликаний урегулювати ці відносини, ставлячи за основну мету здійснення захисту прав людини і громадянина. Таким чином, журналісти, редакції можуть апелювати щодо розвитку власних процесів до потреби інформаційного висвітлення або супроводу національних або місцевих практик урегулювання відносин між людиною та владою з питань реалізації, захисту прав людини.

Журналістка, координаторка Журналістської мережі з прав людини Ірина Виртосу пригадує: «На недавній зустрічі зі студентами одна дівчина запитала: «От ви сказали, що від держави треба захищатися. Я все одно не розумію, чому. Я розумію так, що у мене з державою є суспільний договір...». «А як ви гадаєте, держава в курсі, що в неї з вами є суспільний договір?» – запитала я в неї. А потім додала: «Коли, наприклад, Сенцова та – інша держава – закривала в СІЗО, вона пам'ятала про договір?.. Ми можемо знати, що в нас є права, але ніколи ними не скористалися. Ми можемо не знати, як саме називається це право в деклараціях і конвенціях, але відчувати, що щось не так, коли народний депутат – представник держави – огорожує для себе озеро із пляжем, чи поліцейський – представник держави – б'є під час затримання. Це і є права людини... Коли понад сімдесят років тому одному керівнику держави вистачило цинізму вбити кільканадцять мільйонів людей у Другу світову війну... а іншому керівнику – замордувати кілька мільйонів у концентраційних таборах... люди озирнулися й зрозуміли: дуже швидко можна винищити одне одного, якщо не дати кожному рівні права та можливості... Запала якась важка тиша...». (Центр інформації про права людини, сайт, від 10.12.2015 р.).

Міжнародні стандарти й національні установи з прав людини (інститут омбудсмена) – це дві сторони безперервного процесу розвитку суспільства, формування міжнародного та внутрішньодержавного механізму захисту прав людини. Основні засади діяльності національних установ становлять міжнародні стандарти з прав людини. Своєю чергою, установи безпосередньо впливають на реалізацію та розвиток міжнародних стандартів прав людини.

Характерною особливістю інституції омбудсмена стало те, що її утвердження в більшості країн світу відбувалося в уже наявній системі органів державної влади. Тому, попри єдині принципи концептуальної побудови цього інституту, у світі важко знайти дві такі інституції, які були б цілком тотожні.

Однак можна виокремити загальні риси, які об'єднують усі ці інституції під однією родовою назвою – омбудсмен, хоча в Україні це Уповноважений Верховної Ради з прав людини, в Іспанії, у ПАР – захисник народу, у Польщі – речник громадянських прав, у Франції – посередник Французької Республіки, у Литві – контролер сейму, у Греції – захисник громадян, у Молдові – парламентський адвокат, у Швеції, Фінляндії, Данії – «омбудсмен».

Єдиної моделі інституту омбудсмена, яка підходила б до політичної структури різних країн, немає. Та схематично можливі моделі поділяють на «сильні» та «слабкі». Їхня різниця полягає в залежності від владних структур і спектра обов'язків. Найбільшого поширення у світі набула «сильна» шведська модель уповноваженого з прав людини. У Швеції омбудсмену надають надзвичайно широкі повноваження. Уповноважений з прав людини має право контролю над органами влади на всіх ступенях, від місцевих до центральних, над військовими силами та посадовими особами. У такій діяльності омбудсмену надають увесь спектр дій.

Будь-яка модель омбудсмена базується на високому авторитеті особистості самого омбудсмена. *Особливість української моделі*, крім цього, полягає в тому, що на Уповноваженого покладено обов'язок у своїй незалежній і неупередженій діяльності в інтересах людини та громадянина керуватися Конституцією України, законами України, а також законами *справедливості та власною совістю* (ст. 7 закону). На цьому наголошено в присязі, яку склала перший Уповноважений з прав людини 14 квітня 1998 р. *На практиці це означає, що Уповноважений у своїй діяльності постійно має керуватися і принципом верховенства права, і принципом верховенства прав людини, а також має пропонувати моделі правової та моральної поведінки, які випереджали б чинне в країні законодавство.*

Поширення служб омбудсмена у світі стало поштовхом до створення у 1976 року *Міжнародного інституту омбудсмена*, який об'єднує національні інституції більш як 50 країн світу, сприяє розвитку концепції омбудсмена у світі за допомогою досліджень, освітніх програм, публікацій і обміну інформацією, а також організації регіональних і міжнародних конференцій.

1982 року викладачі університету Інсбрука (Австрія) виступили ініціаторами створення наукового товариства, провідним завданням якого стало дослідження феномена омбудсмена в Європі. З 1988 року товариство отримало статус міжнародної громадської організації і зараз відоме як *Європейський інститут омбудсмена*. Основні напрями його діяльності – поширення та сприяння розвитку ідеї омбудсмена в Європі, підтримка наукових досліджень у цій сфері, сприяння обміну досвідом на національному, європейському і міжнародному рівнях. Членами інституту є більшість європейських інституцій омбудсмена. У жовтні 1998 року до Європейського інституту омбудсмена прийнято Українського Уповноваженого з прав людини.

1993 року згідно з положеннями Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу запроваджено посаду омбудсмена в ЄС. Йому було надано право приймати до розгляду скарги будь-якої юридичної чи фізичної особи держави – члена ЄС і проводити розслідування діяльності інституцій і органів Європейського Союзу. 1999 року після тривалих дебатів запроваджено посаду Уповноваженого з прав людини в Раді Європи. Варто зазначити, що ця посадова особа не цілком вписується в концепцію омбудсмена, оскільки позбавлена такого важливого права, як право провадити конкретне розслідування на підставі скарг громадян або за власною ініціативою. Уповноважений з прав людини Ради Європи покликаний радше здійснювати освітні функції та координуючу діяльність у галузі прав людини в рамках діяльності цієї європейської інституції. Процес визначення конкретної сфери його компетенції та повноважень ще не завершено. Першим Омбудсменом Ради Європи став *Альваро Хиль-Роблес*, у минулому – Захисник народу Іспанії.

На сьогодні інституція омбудсмена на національному, регіональному та місцевому рівнях існує більш як у 100 країнах світу, і ця ідея продовжує поширюватися.

Інститут омбудсмена – це *персоніфікований, деполітизований*, позбавлений адміністративно-владних повноважень інститут громадянського суспільства та держави, який розглядає скарги, виносить представлення, рекомендації, викладає думки, які стосуються посадових осіб і державних органів. Він здійснює раціоналізуючий і запобіжний вплив на органи влади завдяки високому суспільному авторитету та публічному характеру розслідувань. Омбудсмен мусить дуже швидко реагувати на ті події, які відбуваються в суспільстві, та здійснювати необхідні заходи з усунення і запобігання порушенням прав людини.



Дослідник А. Куліш зазначає, що «...робота омбудсмена має неформальний характер. Такий підхід до вирішення скарг громадян на порушення їх прав і свобод вигідно вирізняє цей інститут від інших. Основним у його діяльності є безкоштовний, простий і зрозумілий для громадян метод роботи».

Одна з основних функцій омбудсмена у світі – контроль за діяльністю виконавчих та інших органів державної влади через розгляд скарг громадян на дії тих чи тих органів або посадових осіб, що призвели до порушення прав і свобод людини та громадянина.

Характерною особливістю є незалежність інституції, що виявляється передусім у високому статусі посади омбудсмена, яка у більшості країн закріплена Конституцією, а також в обранні омбудсмена парламентом держави, що забезпечує його незалежність від усіх гілок влади, включаючи законодавчу.

Незалежність омбудсмена передбачає неприпустимість і пряму заборону втручання у його діяльність органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації. У суспільстві омбудсмен виступає своєрідним *арбітром між людиною та владою*, тому має діяти незалежно і неупереджено.

У зв'язку з відсутністю в омбудсмена імперативно-владних повноважень одним з найважливіших засобів його впливу на прийняття необхідного рішення є *гласність і поширення інформації про порушення прав і свобод людини у державі*, передусім через оприлюднення щорічної та спеціальних доповідей.

Без перебільшення можна сказати, що інституція омбудсмена не лише бажаний, а й необхідний елемент національної системи захисту прав людини, ключова ланка в процесі перетворень у країнах, що стали на шлях демократії та верховенства права.

В Україні аналогічний інститут має назву «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». Конституційний статус конкретизується у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 року. Уповноваженого Верховної Ради з прав людини призначає на посаду та звільняє з неї Верховна Рада України (п. 17 ст. 85 Конституції України).

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є класичним взірцем парламентського омбудсмена, оскільки його обирає на посаду Верховна Рада України (ст. 5 Закону) таємним голосуванням, що забезпечує йому високий статус, легітимність, а також є гарантією незалежності від усіх гілок державної влади, включаючи законодавчу. У зв'язку з цим важливо, що термін перебування на посаді Уповноваженого з прав людини не збігається з терміном повноважень парламенту України (ст. 5 Закону).

*Конституцією та Законом передбачено запровадження єдиної моделі Уповноваженого з прав людини в межах держави, що в умовах перехідного періоду країни, як свідчить досвід, є оптимальною додатковою гарантією його високого статусу. Водночас законом передбачено право Уповноваженого на запровадження інституту своїх представників за територіальною або функціональною ознаками в межах коштів, виділених Верховною Радою України.*

Крім цього, Уповноважений наділений додатковими гарантіями незалежності, серед яких – заборона втручання в його діяльність органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та їх посадових осіб, у тому числі заборона вимагати від Уповноваженого пояснень по суті справ, що перебували або перебувають у його провадженні (ст. 20 Закону).

Конституція України та прийнятий на її основі 23 грудня 1997 року Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачають створення «сильної» моделі омбудсмена, яка характеризується такими особливостями:

- високим конституційним статусом Уповноваженого з прав людини, який закріплено в статтях 55, 85, 101 Конституції України;
- незалежністю Уповноваженого від будь-якого органу державної влади або місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- запровадженням єдиної моделі омбудсмена на національному рівні;
- широкою юрисдикцією Уповноваженого, яка поширюється і на органи державної влади, включаючи суди, і на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб;
- великими повноваженнями щодо проведення проваджень і перевірок, у тому числі з власної ініціативи, для виявлення випадків порушень прав людини та здійснення постійного моніторингу за станом дотримання прав і свобод людини;
- правом ініціювати обов'язкові для розгляду подання з викладенням рекомендацій щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємств, установ організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;
- можливістю безпосереднього звернення до Уповноваженого широких верств населення;
- гнучкістю та неформальністю процедури, свободою дій щодо відкриття провадження у тій чи тій справі та ін.

Для журналістів важливі джерела інформації про історію становлення та розвитку української моделі омбудсмена, моніторинг діяльності Уповноваженого, складники міжнародного співробітництва та організація роботи секретаріату українського Уповноваженого, який часто і не зовсім виправдано іменують «офісом». Інформаційними приводами для журналістських процесів на цінностях прав людини є такі:

- *тематичні доповіді українського омбудсмена*. Тематика доповідей достатньо різна, наприклад, «Моніторинг місць несвободи в Україні»; Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму; «Стан забезпечення права на медичну допомогу у слідчих ізоляторах Державної пенітенціарної служби України»; «Дотримання прав неповнолітніх, які перебувають у виховних колоніях ДПтС»; «Моніторинг місць несвободи в Україні»; Альтернативна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан виконання Конвенції ООН про права інвалідів; Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за результатами пілотного моніторингу застосування нового Кримінального процесуального кодексу України судами м. Києва та інше. Доповіді щорічні, спеціальні та альтернативні (до відповідних тематичних доповідей центральних органів влади);
- *діяльність регіональних представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*;
- *діяльність дорадчих органів Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. З червня 2012 року для здійснення організаціями громадянського суспільства постійного публічного моніторингу діяльності українського омбудсмена діє *Консультативна рада* (на громадських засадах) з таких груп питань: доступу до публічної інформації та захисту персональних даних; реалізації національного превентивного механізму; дотримання соціально-економічних і гуманітарних прав; питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності; моніторингу діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; швидкого правового реагування. На сьогодні також функціонують спеціальні *Експертні ради*, затверджено їхній персональний склад і відповідні положення, які передбачають діяльність на громадських засадах: 1) з питань дотримання прав дитини; 2) з питань дотримання прав людини з інвалідністю; 3) з питань дотримання трудових прав; 4) з питань недискримінації та гендерної рівності; 5) з питань реалізації національного превентивного механізму; 6) з питань співпраці з інститутами громадянського суспільства; 7) з питань доступу до публічної інформації;

- прес-релізи та заяви у ЗМІ. Секретаріат українського омбудсмена має Прес-службу та активно підтримує запити, ініціативи журналістів;
- заходи за участю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Потрібно зазначити, що діяльність українського Уповноваженого відзначається продуманою, визначеною комунікаційною політикою та зв'язками з громадськістю. Це в жодному разі не зменшує роль журналістів. Навпаки, є простором для системної, процесуальної взаємодії. Серед засобів комунікації українського омбудсмена потрібно виділити:

1. Прес-конференції, брифінги, інтерв'ю, коментарі, тематичні зустрічі з питань діяльності Уповноваженого та Секретаріату Уповноваженого, а також стану дотримання прав і свобод людини.
2. Роз'яснення і консультації для журналістів з питань захисту прав і свобод людини.
3. Опитування.
4. Мультимедійні матеріали (аудіо- та відеозаписи інтерв'ю, коментарі тощо).
5. Інтерактивне спілкування з користувачами інтернету та соціальних мереж.
6. Тематичні інтернет-конференції.
7. Ведення блогів.
8. Взаємодія зі спорідненими інтернет-ресурсами.
9. Створення тематичних радіо та/або телевізійних програм, присвячених захисту прав людини.
10. Спільні заходи з представниками правозахисних організацій (зустрічі, робочі групи, конференції, круглі столи, тренінги тощо).
11. Взаємодія із журналістами, які спеціалізуються на правозахисній тематиці.
12. Створення просвітницьких рубрик, присвячених захисту прав людини у ЗМІ.

До каналів комунікації українського омбудсмена належать: офіційний інтернет-сайт Уповноваженого; електронні соціальні медіа – сторінка Уповноваженого у мережі Фейсбук; друковані та електронні ЗМІ; регіональні, місцеві телерадіокомпанії та друковані ЗМІ; інтернет-сторінки і портали організацій громадянського суспільства.

Журналісти повинні розуміти конституційний статус, повноваження та права, функціональні процедури, складники діяльності українського омбудсмена як приклад національного механізму захисту прав людини.

В Україні наявні практики діяльності інших уповноважених з прав людини, які відрізняються від діяльності українського омбудсмена в частині конституційності, незалежності, автономності, міжнародної визначеності, системності, унікальності взаємодії з організаціями громадянського суспільства/правозахисними організаціями, рольової універсальності як арбітра між людиною та владою тощо. Ідеться про уповноважених з прав людини – посадовців відповідних органів центральної влади; назву, дії яких визначено цими органами влади, з прямим підпорядкуванням, звітністю та ресурсною залежністю від органів влади, які їх утворили.

Завдання, предмет діяльності, засоби комунікації та взаємодія із журналістами уповноважених з прав людини-посадовців здійснюються виключно в межах конкретного центрального органу влади. Чи такими діями влада намагається конкурувати з українським омбудсменом? Радше влада використовує зовнішні, атрибутивні ознаки «інституту уповноваженого» для надання своїй діяльності з окремих питань прав людини сучасного, динамічного, видимого результату для влади.



Коротко визначимо перелік уповноважених з прав людини-посадовців та уникнемо плутанини, необ'єктивності, некоректності інформаційних матеріалів: ми слухаємо, наприклад, Уповноваженого Президента України з прав дитини, ми чуємо про те, що думає, робить, як бачить Адміністрація Президента України те чи те «дитяче питання» в контексті можливостей для дитини та обов'язків влади за Конвенцією ООН про права дитини (1989 р.) «+» персональний коментар, оцінка, вибір засобів цим уповноваженим.

Як нам бачиться, сильними ознаками уповноважених-посадовців є: персону посадовця (яскрава, видима, досвідчена, переконлива); вплив на прийняття владних рішень; актуалізація питань, способів вирішення на рівні регіональних органів влади; «здоровий піар» конкретного органу влади тощо. У структурі Адміністрації Президента України: Уповноважений Президента України з прав дитини та Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю. У структурі Кабінету Міністрів України: Урядовий уповноважений з прав осіб з інвалідністю; Урядовий уповноважений з питань гендерної політики.

У контексті зазначеного журналістський процес на цінностях прав людини або включеності в національні/місцеві механізми захисту прав людини нам бачиться в межах наявної системи журналістських стандартів та етичних норм. Універсального журналістського процесу не буде. Він і не потрібен, навпаки, потрібна різна, диференційована практика, яка розширить інформаційний складник національного/регіонального/місцевого рівнів.

Типовим для журналістських процесів буде місія, мета, роль, функції журналістської діяльності на цінностях прав людини. Важливим для журналістського процесу є особа самого журналіста або журналістки. Якщо український омбудсмен – це арбітр між людьми і владою, то журналіст, включений в національні/місцеві механізми захисту прав людини, передусім є модератором складного, чутливого, предметного та відкритого діалогу між людиною – владою – омбудсменом – людьми.

До стратегічних результатів журналістських процесів на цінностях прав людини належать:

- забезпечення прозорості і публічності національних і місцевих механізмів захисту прав людини;
- взаємодія з Уповноваженим Верховної Ради України, його секретаріатом і правозахисною спільнотою;
- здійснення просвітницької та правоосвітньої інформаційної діяльності, спрямованої на набуття людьми – громадянами та негромадянами – необхідних знань у сфері прав людини та популяризацію механізмів їх захисту.

Зазначені в лекції висновки, рекомендації потребують додаткового опрацювання та окремих, нових медіадосліджень.



#### РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Голосніченко Д. Теоретичні засади визначення повноважень омбудсмена // Юридична Україна – 2008. – № 8. – С. 12.
2. Голяк Л. Несудові форми захисту прав людини (за участі інституту омбудсмена) в Україні та Польщі: порівняльний аналіз // Часопис Київського університету права. – К.: Навч. метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 2008. – С. 75.
3. Декларація Принципів толерантності, затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р.
4. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань. ООН, 1981.
5. Декларація про права осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин. ООН, 1992.

6. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод. ЄС, 1950.
7. Журналістська етика: посібник для підготовки до державного іспиту [Текст] / Авт. кол. – За ред. В. П. Мостового та В. В. Різуна. – Київ, ТзОВ «ЗН УА», 2014. – 224 с.
8. Загальна декларація прав людини. 1948 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
9. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. ООН, 1984. Ратифіковано Україною, в редакції 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_085](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_085).
10. Конституція України: науково-практичний коментар / Академія правових наук України; В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – Х.: Право; К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
11. Конфлікт у медіа і медіа в конфлікті. Дослідження. Соціологічна агенція «Фама» на замовлення громадської організації «Львівський медіафорум» і Школи журналістики Українського католицького університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/polovina\\_ukraintsiv\\_ne\\_virit\\_u\\_nezalezni\\_zmi/](http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/polovina_ukraintsiv_ne_virit_u_nezalezni_zmi/).
12. Куліш А. Інститут омбудсмена як елемент правоохоронної системи України // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 2. – С. 71.
13. Марцеляк О. Омбудсман з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні // Право України. – 2003. – № 10. – С. 44–48.
14. Голяк Л. В. Поняття та види спеціалізованих омбудсманів // Митна справа. – 2011. – № 6. – С. 585–591.
15. Меморандум про співпрацю між представниками громадянського суспільства та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (про вироблення та впровадження механізму координації процесу моніторингу реалізації Національної стратегії у сфері прав людини) від 23 лютого 2016 р.
16. Методичні рекомендації з протидії проявам нетерпимості (ксенофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій / Ю. А. Тищенко, О. К. Смирнов (передмова, розділ I), І. М. Осика (розділ II), О. О. Морозлі (додаток) ; за заг. ред. Ю. Тищенко. – Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Інформ.-дослідн. центр «Інтеграція та розвиток». – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2011. – 48 с.
17. Методологія моніторингу конфліктно-чутливого висвітлення проблем соціальних груп, дотичних до конфлікту, в українських телевізійних ЗМІ. – Координатор проектів ОБСЄ в Україні, ГО «Телекритика», Київ, 2015.
18. Мирний М. Українці плутають «права людини» з можливістю жити забезпечено // Центр інформації про права людини [сайт]. – Режим доступу: <https://humanrights.org.ua/> (2 листопада 2017).
19. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. ООН, 1965.
20. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043) – Назва з екрана.
21. Проект «Без кордонів» ГО Центр «Соціальна дія»: Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти і підходи / під заг. ред. Бондаренко О., Буткевич М., Федорович І. – Київ, 2015. – 66 с.
22. Наулік Н. Служба омбудсмена в Україні та Польщі // Вісник прокуратури. – 2006. – № 8. – С. 11–14.
23. Новицький Марек. Влада і одиниця (російською): Лекція // Права людини і медіадіяльність. Ресурсний хаб інституту журналістики [сайт]. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj>.
24. Опацький Р. М. Проблеми розвитку інституту Уповноваженого Президента України з прав дитини // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 2. – С. 62–65.

25. Польський дитячий омбудсмен Марек Міхалаяк: «Продитяча активність для нас є природною» // Дзеркало тижня [сайт]. – Режим доступу: <https://dt.ua/personalities/polskiy-dityachiy-ombudsmen-marek-mihalyak-prodityacha-aktivnist-dlya-nas-ye-prirodnoyu-.html> (24 вересня 2016 р.).
26. Принципи безпеки і приватності. Рекомендації Ради Європи. – 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cedem.org.ua/analytics/rekomendatsiyi-shhodo-zahystu-pryvattnosti-u-roboti-zmi/>.
27. Принципи журналістської етики та контроль за їх дотриманням // Дуся /Телекритика [сайт]. – Режим доступу: <http://ru.telekritika.ua/profesija/print/2110> (без дати).
28. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
29. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. Розпорядження КМУ від 23 листопада 2015 року.
30. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Закон України від 13 листопада 1997 р.
31. Українські правозахисники передали в Гаагу звіт про воєнні злочини на Донбасі / Центр інформації про права людини [сайт]. – Режим доступу: <https://humanrights.org.ua/material/ukrajinski-pravozahisniki-peredali-v-gaagu-zvit-pro-vojenni-zlochiny-na-donbasi> 19 лютого 2018 р.
32. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.

# УКРАЇНЬСЬКА ЖУРНАЛІСТИКА НА ЦІННОСТЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ



**Олена Скібан**, асистентка кафедри медіакомунікацій, Українська академія друкарства

**Костянтин Шендеровський**, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

*Лекція-огляд є частиною сучасного науково-практичного дискурсу з питань розвитку медіадіяльності в умовах гібридної війни, військової агресії, конфлікту. Ми зупиняємося на значущих нормах, смислах, важливих принципах і процесах, які в зазначених умовах базуються на цінностях прав людини. Специфіка лекції в тому, що більшість прикладів, аргументів, коментарів автори знаходять на MediaSapiens – системному прикладі підвищення медіаграмотності аудиторії в Україні.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Міжнародні норми, які визначають предмет журналістської діяльності на цінностях прав людини в умовах війни.
2. Рекомендовані принципи відбору інформації в період війни: людиноцентричність і суспільствоцентричність.
3. Медійний контент: актуальні питання прав людини та недискримінації у висвітленні «чутливих» тем.

## МІЖНАРОДНІ НОРМИ, ЯКІ ВИЗНАЧАЮТЬ ПРЕДМЕТ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЦІННОСТЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Визначаючи основний зміст журналістської діяльності на цінностях прав людини в умовах війни, ключовими постають нормативно-правові документи, в тому числі і ратифіковані нашою державою міжнародні норми.

Такими основними нормативними документами є:

По-перше, *Загальна декларація прав людини* (1948 р.), в якій зазначено, «що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей».

*Таким чином, права людини є універсальним та об'єднавчим запобіжним засобом протидії причинам і наслідкам Другої світової війни та новим конфліктам (зовнішнім, внутрішнім) з використанням зброї.*

По-друге, *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* (1950 р., в редакції 2010 р.), яка на рівні Європейського Союзу підтверджує «свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини...».

У статті 15 зазначено: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом... Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2 (Право на життя)».

*Таким чином, право на життя є фундаментальним правом, яке не може бути запереченом, припиненом в умовах миру чи війни.*

Сучасна концепція прав людини та стандарти прав людини є системним, потужним засобом захисту найголовніших цінностей людини – її життя та гідності! Міністр закордонних справ Канади Христина Фріланд під час виступу на «Українському ланчі» у Мюнхені (лютий 2018 р.) зазначила: «Найбільшим порушенням міжнародного права з часів Другої світової війни є вторгнення Росії в Україну та окупація її території».

Відповідно формуємо провідний зміст: під час війни права людини нікуди не зникають, оцінні вислови типу «найбільші порушення», «потребують захисту» тільки стимулюють утвердження універсальної значущості цінностей прав людини в журналістських принципах відбору інформації під час війни.

По-третє, Конвенція ООН про захист цивільного населення під час війни 1949 року. У статті 3 зазначено: «З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, а також із тими, хто вийшов з ладу унаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поводяться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії...»

Відтак заборонені й залишатимуться забороненими будь-коли та будь-де такі діяння стосовно перелічених осіб:

- a) насильство над життям і особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури;
- b) захоплення заручників;
- c) наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження;
- d) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні».

Крім того, звертаємо увагу на статтю, в якій задекларовано: «Особами, що перебувають під захистом цієї Конвенції, є ті, хто в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є».

*Таким чином, в умовах війни, озброєного конфлікту міжнародна норма чітко визначає вимоги щодо поводження до цивільного населення без будь-яких ознак дискримінації.*

По-четверте, Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску», в яких зазначено: «підкреслюючи важливість ролі журналістів і ЗМІ в справі інформування громадськості про порушення національного й міжнародного права та страждання людей за умов конфліктів і тиску, а також те, що журналісти таким чином можуть допомогти попередити дальші порушення й страждання».

«ЗМІ відіграють ключову роль і в розпалюванні ворожнечі, і в примиренні людей. Наша мета – домогтися того, щоб ЗМІ об'єднували людей», – зазначила тодішній представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ Дуня Міятович, відкриваючи міжнародну конференцію «Пропаганда війни та ненависті і свобода масової інформації» у Відні (12 лютого

2016 р.). У передмові до видання «Пропаганда та свобода масової інформації» Д. Міятович наголосила: «В контексті конфлікту в Україні та навколо нього терміни «пропаганда», «контрпропаганда», «інформаційні війни» та «гібридні війни» стали частиною нашої повсякденної мови».

Зазначимо, що видання «Пропаганда та свобода масової інформації» (російською мовою) розповідає про два типи пропаганди: пропаганду війни та ненависті, що потребує заходів згідно з міжнародним законодавством у сфері прав людини, та інші види пропаганди, які можуть суперечити журналістським стандартам, але не порушують міжнародного права. У книжці йдеться про те, що у формулюванні термінів «пропаганда», «ненависть», «підбурювання», «війна» немає чіткого визначення, але це не має заважати застосуванню заборон, визначених на рівні законодавства.

*Серед інструментів боротьби з пропагандою названо утвердження плюралізму ЗМІ, осуд пропаганди, підтримку громадських ЗМІ і відмову від державних, розвиток міжкультурного діалогу, сприяння діяльності організацій у сфері прав людини, розвиток освітніх програм з медіаграмотності.*

Для самостійного опрацювання потрібно звернути увагу на предметне значення таких понять: війна, гібридна війна, військова агресія, воєнний конфлікт, захист батьківщини як конституційний і громадянський обов'язок, національна безпека, Збройні Сили України, цивільне населення в умовах війни, терористи та бойовики, військовополонені, заручники, зміна формату антитерористичної операції (АТО) на операцію Об'єднаних сил тощо.

Визначення терміна «гібридна війна» відсутнє і в міжнародних нормативно-правових документах, і в українському законодавстві. Проте низка сучасних дослідників, окреслюючи ті чи ті сучасні воєнні конфлікти, використовують термін «гібридна війна», маючи на увазі передусім війну інформаційну, а саме створення внутрішніх суспільних суперечностей із переходом у пропаганду.

Гібридна війна – це війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей і конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які досягають «звичайною» війною.

Гібридною війною називають безпосереднє втручання однієї держави у внутрішні справи іншої для ослаблення її економіки та штучного створення конфліктів. У монографії «Світова гібридна війна: український фронт» йдеться про те, що це нова, ускладнена й нестабільна форма відносин на міжнародній арені, коли задля досягнення своєї мети агресор використовує політичні, економічні та інформаційні інструменти.

«Ми говоримо про гібридну війну як про невоєнну війну, оскільки в ній військові мімікують під цивільних. У ній гравці державного рівня ховаються за гравцями недержавного рівня. Єдине, що перші надають військове спорядження, інструкторів, командирів і цілі для других. Відповідно виникають серйозні завдання інформаційного рівня: пропагандистське створення ворога для населення на власному національному рівні, активація гравців недержавного рівня до збройних дій, демобілізація супротивника від активних дій...».

Гібридна війна буде надавати перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій і власному народові, і народу, на який націлено атаку. А для *атакованої сторони досить важко дати відповідь* такій неоголошеній війні», – зазначає Г. Почепцов.

Для самостійного опрацювання потрібно звернути увагу на предметне значення таких понять: журналістські стандарти та етичні стандарти журналіста; маніпуляції та пропаганда в журналістиці; конфліктно-нейтральна лексика; медіаосвіта та медіакультура в умовах гібридної війни.



## РЕКОМЕНДОВАНІ ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ ІНФОРМАЦІЇ В ПЕРІОД ВІЙНИ: ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНІСТЬ І СУСПІЛЬСТВОЦЕНТРИЧНІСТЬ

*Перший принцип відбору інформації на цінностях прав людини – це **людиноцентричність**, тобто намагання концентруватися довкола окремих, різних людей, але рівних у правах, на засадах включення (інклюзивність) їх інтересів, голосів, запитів, питань і проблем у журналістські матеріали.*

Ідентифікація особистістю прав людини в умовах сучасної війни – надзвичайно складне і суперечливе питання. З одного боку, мужність захисників України, громадський активізм, розвиток обороноздатності держави, з іншого – бідність і злиденність, страх, паніка, песимістичні сценарії, різке падіння довіри до судів, прокуратури, поліцейських, готовність віддати владі частину своїх прав та одночасне звинувачення в усіх негараздах виключно очільників центральної влади.

Звернемо увагу на важливий зміст: і в мирний, і у воєнний час у сфері прав людини наявна однакова інституційна межа: права людини – це права людей/громадян, обов'язки захищати права людини – це обов'язки влади.

Польський вчений Марек Новіцький у лекції «Влада і одиниця» наголошує: «Права людини – це тільки, коли, з одного боку – влада, а з іншого боку – людина, підпорядкована цій владі». Є ще одне важливе інституційне поняття та механізми для сфери прав людини і в мирний, і у воєнний час. Це поняття/механізми правової держави, тобто держави, *в якій людина з більшою вірогідністю може сказати про те, як держава відповість на його дії, як захистить від порушення прав людини.*

Як наслідок, застосування норм, функцій, процедур правової держави: ми виявляємо та визначаємо системні та конкретні (одинокі) порушення прав людини.

Якою має бути українська журналістика в період війни?

Проведемо експрес-тест. *На вашу думку, яка мала би бути провідна тема для медіа:*

- хто здав Крим / хто захопив Крим?
- в яке українське суспільство повернеться Крим?

*Журналістика діалогу, журналіст як модератор цього діалогу.* Тенденція: журналісти переконані, що діалог не потрібно проводити з очільниками окупованих територій, але вважають, що він необхідний із мешканцями. Водночас вони не готові брати на себе відповідальність вести цей діалог, оскільки відсутня чітко артикульована державна політика щодо майбутнього цих окупованих територій і мешканців.

*Про лінії розмежування людей, або з ким діалог неможливий?* Ірина Бекешкіна, директорка фонду «Демократичні ініціативи», зазначила: «Як соціолог можу сказати, що нині в Україні багато ліній розмежування: ми можемо говорити, наприклад, про тих, хто залишився ще в Радянському Союзі, можемо говорити про тих, хто підтримує Євросоюз чи Митний союз, – це все окремі ситуації, з якими треба працювати.

Але нині ми маємо розуміти, що в нас не просто триває конфлікт, у нас іде війна – тому я точно переконана, що діалог неможливий із людьми, які прийшли на нашу територію зі зброєю в руках, – не бачу сенсу з'ясувати, що думає ця сторона».

У ЗМІ всього світу є чітке правило – не надавати слова терористам, і українські медіа мають його дотримуватися. «Але, на мою думку, є потреба знати, що відбувається з іншого боку – чути думку людей, які там лишилися, не терористів чи бойовиків, а мирних мешканців. Розуміти, толерують вони дії Росії чи ні. Оскільки сьогодні нам треба думати про те, як жити з цими людьми завтра», – наголошує виконавча директорка ГО «Детектор медіа» Діана Дуцик.



Висвітлюючи позицію цих людей, треба пам'ятати, що мешканці окупованих територій «втратили інформаційну суб'єктність», їхні думки треба збирати, але перед тим, як їх поширювати, журналісти мають аналізувати інформацію, отриману від людей.

*Журналістика діалогу в умовах війни – це не поле бою, а інформування суспільства як великої аудиторії, аудиторії смислів, а не рейтингів.* Валерій Іванов, президент Академії української преси, постійно закликає журналістів ретельно перевіряти факти в новинах і матеріалах прямо з першоджерел.

«Журналісти Донбасу стомилися виправляти повідомлення столичних медіа. В епоху інформації немає жодних проблем набрати телефоном журналістів на місцях і поцікавитися: чи правда те чи інше». Як приклад, він навіть ситуацію з повідомленням центральних ЗМІ про вибух у Маріуполі, якого насправді не було. Спростування від органів державної влади надійшло аж в обід, але у вечірніх випусках на телебаченні інформація про вибух залишилася.

Крім того, як приклад порушення етичних стандартів, Валерій Іванов назвав сюжет на одному з телеканалів про смерть фотокореспондента Сергія Ніколаєва, який загинув у зоні АТО 28 лютого 2015 року. «Повідомлення про смерть близьких мають надходити від уповноважених органів, а не бути почутими з телебачення, – сказав Іванов. – Це неприпустимо і порушує етичні стандарти журналістики. Я вже не кажу про кадри останніх секунд життя. Я розумію, що журналісти, які працюють «в полі», пересилають те відео, яке вони відзняли. Але редактор у Києві має думати про форми повідомлення, яке наносить шкоду близьким та рідним загиблого». У європейських ЗМІ цей процес уже відпрацьовано: там не показують крупним планом тіла загиблих і не оприлюднюють прізвища загиблих до офіційних заяв. Ідеться не про ексклюзивність чи першість, а про етичні норми роботи журналіста.

«Висвітлювати тероризм не складніше, ніж війну чи голод», – каже Тарік Кафала, директор мовних служб BBC World Service. «Що стосується порад – є дві речі: перша – моніторинг, робіть це весь час, чесно й без марнославства; а друга – слухайте свою аудиторію... Стандарти – це наша єдина цінність. Якщо ми цього не матимемо – тоді нам усім слід розходитися по домівках і робити щось інше».

«Не стріляйте у співрозмовника..., чий поглядів ви не поділяєте... Ставтеся до людей на окупованих територіях як до своїх сусідів», – радить Леся Ганжа, редакторка сайту «Доступ до правди», яка кілька разів побувала на окупованих і прифронтових територіях Донбасу й написала про це низку репортажів.

Євген Шибалов, який рік тому покинув роботу в «Дзеркалі тижня» й повністю присвятив себе гуманітарній організації «Відповідальні громадяни», наголошує: *примирення людей обабіч лінії фронту є надзвичайно важливим для вирішення будь-яких збройних конфліктів* і додає:

- говорити в зоні конфлікту треба передусім із тими, хто не взявся за зброю; почути від людини те, що вона бачила на власні очі й зафіксувати подробиці перебігу конфлікту дуже важливо, й кожна особиста історія становить документальну цінність;
- проблемою є те, що до людей у зоні конфлікту підходять за шкалою мирного часу. Натомість слід урховувати, що люди, які живуть і на окупованих територіях, і у прифронтовій зоні, дуже багато втратили. Часто доводиться мати справу з людьми, які втратили все й не мають жодних гарантій на завтра;
- емоційний стан цих людей дуже нестабільний: часто вони починають розмову звичайним тоном, а завершують мало не в істеричі. Мешканці зони бойових дій замкнені, обережні й говоритимуть лише з тим, кому довіряють;
- приховати щось, збрехати малознайомій людині для них не є чимось особливим. Якщо вони вам не довіряють, говоритимуть лише те, що, на їхню думку, від них хочуть почути.

«Наша робота – створити платформу, щоб **люди мали голос і були почутими**. Медіа – дуже дієвий інструмент для зміни політики, ходу думок і влади, і суспільства...», – каже Ялда Хакім, ведуча й журналістка Бі-Бі-Сі.

Німецький військовий журналіст Дітмар Шуманн: «Ви маєте показати, що ви ліпші, ніж росіяни. ...не на всій території України небезпечно жити і працювати. Як на мене, в Центральній та Західній Україні життя протікає цілком нормально. Тому журналістам тут треба працювати особливо обережно й точно. Адже єдиний шанс здійснити позитивний вплив на населення на Сході України – показати хороший приклад. Якщо ви будете виглядати ліпшими за росіян в усіх сенсах: економічному, політичному, соціальному, інформаційному – то переможете в серцях і головах цих людей. Вони вас оцінюють. У жодному разі не можна допускати меседжів, що населення на Сході – екстремісти, погані люди, що вони не поважають українську владу чи решту українців.

*Треба пам'ятати: наразі триває боротьба за серця та розум людей.*

І в цій боротьбі необхідно діяти дуже виважено й точно. Не слід відповідати тими ж засобами, які використовує суперник. Ви маєте бути трохи розумнішими. Навіть якщо вони застосовують військові засоби, це ще не означає, що саме військовими засобами їм потрібно відповідати». І ще більш влучно: Ірина Геращенко, віце-спікер Верховної Ради України: «На окупованій території 3 мільйони заручників. Сегрегувати їх лише тому, що вони можуть не любити українську владу, не можна».

Людиноцентричність як принцип відбору інформації достатньо активно визначено в науково-практичному медіадискурсі. Очевидним є те, що, за винятком терористів та агресорів, *журналістика на цінностях прав людини знаходить можливості для ведення діалогу, формування інформаційної видимості та суттєвості життя абсолютної більшості людей в умовах війни.*

Другий принцип відбору інформації на цінностях прав людини – це **суспільствоцентричність**, який відрізняється від поширеного в мас-медіа концепту *соціумоцентричності* та поширених у суспільстві ідей *україноцентричності*.

По суті принцип суспільствоцентричності – це особливий стан *інклюзивного* підходу в медіа, який означає включення голосів усіх груп людей і базується на цінностях прав людини. Суспільствоцентричність – це максимум реалістичності, правдивості, відповідальності за суспільство загалом, коли не можна жити в паралельній реальності або її створювати в журналістських матеріалах тільки тому, що точиться війна, війна за незалежність моєї держави та держави для всіх її громадян. Воюють усі – і на фронті, і в тилу.

Суспільствоцентричність – це фокус на три складники: суспільство рівних у правах людини + громадянські обов'язки та їх виконання + діяльність влади та механізмів захисту прав людини. Важливо поєднувати їх як цілісну основу принципу, а не використовувати як окремі три показники. Іншими словами, суспільствоцентризм у сучасній журналістиці – це результат, коли слово журналіста не стає інструментом безвідповідальності!

І ще: недавно почув дискусію з парою журналістів. Вони підбирали історії та коментували на кшталт: «Нам ця історія не підходить, тому що людина замало страждала». Це показовий коментар тих журналістів, для яких принципи та стандарти є неважливими.

Окремо про права людини – питання обов'язків. З покликанням на лекцію Марека Новіцького звертаємо увагу на таке: чисельна за чинниками проблема взаємозв'язку прав і обов'язків, «мої права і свободи у мене є тому, що я людина! Вони виникають з моєї людської гідності... у мене є права і свободи незалежно від того, виконую я свої обов'язки чи ні».

Таким чином, головний інформаційний вектор у сфері прав людини визначено концептом: у людини є права людини, у влади – обов'язки їх враховувати, реалізувати, захищати, не порушувати. Чи є у людини обов'язки у сфері прав людини? Ні, немає. Вміння берегти, захищати свої права людини та права іншої людини – це людські вміння!

Ідеться про обов'язки людини як громадянина України (і тільки в такому розумінні), і зводяться вони до чотирьох значень. Перший – платити податки. Другий – захищати Батьківщину. Третій – виконувати судові рішення. Четвер-

тий – обов'язок позбутися влади, яка порушує права людини. Як каже Марек Новіцький, «є обов'язки стосовно дружини, сусіда, але це інший тип обов'язків, вони не входять у сферу прав людини».

Розуміння, сприйняття наслідків та уроків української Революції Гідності та АТО, воєнної агресії, війни на Сході України, воєнної окупації українських територій та ін. Ці смисли та уроки формують передумови переоцінки в українському суспільстві значення прав людини, сутності України як правової держави, нові суспільні вимоги щодо реформування, рівня професійності правоохоронної системи та активізації, оперативності, незалежності від дій влади – правозахисної діяльності.

Зазначені процеси не відбуваються в межах одного «супер» напрямку або однієї «мега» медіатеми. Це підґрунтя для досить широкого, комплексного інформаційного порядку денного сучасних українських медіа.

З одного боку, порядок денний українських медіа визначають потреби реформування механізмів України як правової держави та якісні ознаки змін в українському суспільстві: Гідність, Мужність, Самовизначення.

До того ж очевидно є медіаучасть у вирішенні цілого переліку дилем, до прикладу, між:

1. Здатністю українців повстати проти системних порушень прав людини, вимагати від влади запровадження європейських стандартів реалізації прав людини *та* досить високим рівнем дискримінації, стигматизації, ейджизму, сексизму, гомофобії, що позначає тільки верхівку системних порушень і виокремлює, розширює перелік вразливих груп.
2. Пам'яттю про Небесну Сотню – загиблих під час Революції Гідності *та* виконання владою обов'язків для здійснення глибоких, всебічних і своєчасних реформ, необхідних для розбудови стабільної, демократичної, процвітаючої та вільної країни, якої заслуговують українці.
3. Фундаментальними, громадянськими, соціальними правами людини *та* новими обставинами, що виникають під тиском окупації, воєнної агресії, в процесах децентралізації влади, переформатуванням ринків, технологічного переоснащення української армії тощо. Так коли ми говоримо про гідну заробітну плату, то передусім відштовхуємося від поняття гідності людини. Людина має відчувати, що суспільство і працедавець ставляться до неї з належною повагою.
4. Правом на приватне життя людини, дотримання цього стандарту журналістами у підготовці матеріалів і суспільною значущістю теми.

З іншого боку, *порядок денний українських медіа визначає видимість людини, сприйняття її голосу та життя як суттєвого!* Тут багато суперечностей, демагогії, конфліктів.

Український правозахисник Євген Захаров зазначив: *«Досить війну називати гібридною. Бо ворог – справжній, і смерті не гібридні, а справжні».*

Водночас Євген Крапивін, експерт Асоціації УМДПЛ і Реанімаційного Пакета Реформ, визначає: «Начальник Департаменту патрульної поліції Євген Жуков, коментуючи у Фейсбуку сутички поліції з «Національними дружинами» під судом, написав декілька гнівних постів з щедрими вкрапленнями обценної лексики (простіше кажучи, матюків).

Звісно, Жуков має право на власну думку, але посадовці його рівня не мають права публічно вживати обценну лексику та використовувати агресивну риторику на кшталт «бандитов уничтожем».

Це нагадує обіцянку Владіміра Путіна «мочить в сортире» і не йде на користь іміджу поліції, адже слова людини, яка обіймає доволі високу посаду у правоохоронних органах, незалежно від того, де вони були висловлені, сприймаються людьми серйозно».

Медіаюрист Олександр Бурмагін про захід поліцейських біля Шевченківського суду 20 лютого 2018 року вказав на важливий чинник: *«Захід поліцейських біля суду у вигляді «мовчазного стояння», який є справді дивним зі всіх боків, продемонстрував іншу проблему. Несподівано велика кількість людей не знає різниці між страйком та правом на мирні зібрання. В тому числі журналісти, які мають відношення до сфери прав людини... провідні онлайн ЗМІ так і пишуть, що страйк, і страйкувати їм забороняє закон. ...і це дві різні статті Конституції... по суті це різні правові відносини теж...».*

Відповідальні слова, коректні поняття, чутливі теми... без дискримінації, сегрегації та мови ворожнечі – ось простий набір за принципом суспільствоцентричності. Простий на перший погляд.

### МЕДІЙНИЙ КОНТЕНТ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ «ЧУТЛИВИХ» ТЕМ

*Потужна протидія мові ворожнечі* полягає передусім у правильному поданні інформації українськими медійниками.

Мова ворожнечі (hate speech) – це систематичне вживання слів і висловів, що виявляють агресію проти людини або групи осіб за ознакою раси, релігії, статі або сексуальної орієнтації. Іншими словами, мова ворожнечі – це вияв дискримінації. А будь-які форми дискримінації гальмують поступальний розвиток суспільства. Сергій Жадан: *«Мова ненависті – це мова слабаків».* Український поет переконує, що речі потрібно називати своїми іменами, як-от терористів – терористами, проте, на його думку, українці мають стати прикладом того, як *слід говорити з позиції сили, а не слабкості.*

«Мова ворожнечі» – поняття оцінне, оскільки в міжнародному праві не існує загальноприйнятої концепції. Критерії для визначення поняття також досить суперечливі через те, що міжнародні та регіональні документи передбачають різні стандарти. Мова ворожнечі — це будь-які вислови, контекст чи візуальне зображення, що призводять до створення або ж поглиблення вже наявної ворожнечі між відмінними за певними ознаками групами суспільства.

Григорій Шверк, заступник голови Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, наголосив, що російські ЗМІ створили свій світ з «фашистами» та «розп'ятими хлопчиками», однак і українським ЗМІ є за що дорікати...».

Колишній журналіст, координатор проекту «Без кордонів» Максим Буткевич погоджується, що досить часто медіапрацівники транслюють ворожі твердження в режимі цитат або інтерв'ю без жодного коментування, таким чином створюється враження, що це прийнято. Навряд чи це нормальний шлях, адже завжди є можливість прокоментувати, особливо якщо це заклики до ворожнечі або неправдиві повідомлення. «Відчуття відповідальності губиться в процесі рутинної повсякденної роботи», – зауважує медіаексперт Максим Буткевич: *«Для журналістів – це конвеєр, для споживачів інформації – це також конвеєр, і можна просто не помітити, як на цьому конвеєрі зруйнуються підвалини, на яких має формуватися наше суспільство».*

*Журналістика почуттів і чутливості, а не медіаподілу на «своїх» і «чужих».* «Якби інопланетянин дивився українські ток-шоу..., він би дійшов висновку, що на Землі є дві країни з одною назвою. Населення однієї з них живе в... мирній, російськомовній або на суржикі, обговорюють «чутливі» теми... знущань в шкільному туалеті... В цій країні нема війни, нема захисників, волонтерів, переселенців, окупованих та анексованих територій... Друга Україна – країна, де йде війна, у якої є зовнішній ворог, зарубіжні партнери, слабкий та корумпований апарат... щире та співчутливе україномовне населення, яке виживає, вірить та допомагає своїм співгромадянам... У цій країні є білі плями та негативна величина – жителі окупованих та анексованих територій... на яких... є сепаратисти та татари,... інші стали невидимими з ...травня 2014 року».

Що спільного між «цими двома медіакраїнами» – не зрозуміло ані інопланетянини, ані громадянину України. Цей імітований приклад демонструє, як виглядають медіа, журналістика, яка вихолостила сутність принципу, маніпулює принципом суспільствоцентричності: ЗМІ, граючи на почуттях чутливості та конфліктності, виправдовуючи свої дії запитам, інтересами своєї аудиторії, роблять справу за все суспільство: визначають нові межі державного кордону, формують нові смисли прав і обов'язків тощо.

*Журналістика невтрачених шансів: за яких умов не стати інструментом війни?* Конкретна застережлива позиція від колеги з Молдови. Петре Маковей, виконавчий директор Асоціації незалежної преси (API) Молдови: «На жаль, ЗМІ нашої країни втратили той момент, коли ще можна було об'єднати лівий і правий береги Дністра. Можливо, в Україні більше шансів – не втрачте шансу». І додає, що в молдовських ЗМІ немає об'єктивної інформації, що відбувається на правому та на лівому берегах. Хоча раніше були спроби й на державному рівні, й у журналістській спільноті надавати об'єктивну інформацію – намагалися домовитися, щоб було телебачення, яке б транслювало на обидві сторони, однак цей проект не вдався.

Кенан Алієв, головред телеканалу «Настоящее время»: «Медіа дуже легко стає інструментом війни... Журналіст в першу чергу має говорити правду. Вона може бути поганою, гіркою, незручною, але іншого виходу нема. Я вважаю, що в вірменсько-азербайджанському конфлікті деструктивну роль відіграли і російські, і вірменські, і азербайджанські ЗМІ. Всі вони спотворювали факти. Діалог між журналістами практично відсутній, тільки створюється образ ворога. І це ніяк не сприяє примиренню. Важливо, щоб люди говорили...навіть те, що комусь не подобається. Коли люди перестають говорити – вони починають стріляти. Війну можна розв'язати простим закликком до неї».

*«Ми відчуваємо себе живою частиною великої України».* Тема АТО – це тема війни добра зі злом. «Ми, українські вояки, тут, тому що любимо. Вони, представники незаконних збройних формувань, – тому що ненавидять. За спиною українського захисника – любов до родини, до Батьківщини, що є людським змістом Україна. Справжня любов дає йому/їй сили воювати. Яка у людей з іншою сторони мотивація? Страх і ненависть до того, що не можеш змінити, але можеш знешкодити», – так сформулював свої громадянські та релігійні погляди на війну отець Андрій Зелінський, звертаючись до українських захисників. І ще важливу заяву зробив духовний пастор: на вимогу ведучого телешоу не вживати слова «духовність» через те, що воно давно дискредитувало себе, отець Андрій відповів: «...слово «людина» в ході історії дискредитувалось не один раз, але не вийшло із споживання!».

*Конфліктно-чутлива журналістика: «ви лікуєте душі і доносите смисли».* Висвітлення подій і процесів, пов'язаних із конфліктом, потребує додаткових знань і вмінь журналістів. Журналіст має краще розуміти, що викликає конфлікт, як конфлікт розвивається і завершується; вміти вишукувати корені конфлікту і шукати способи його залагодження. Враховуючи цю інформацію у своїй роботі, журналіст може сприяти погашенню конфлікту або навпаки. Вже більш як 12 років концепцію конфліктно-чутливої журналістики розвивають спеціалісти з медіа, неурядових аналітичних центрів, науковці світу. Свої здобутки вони застосовують до українських реалій, намагаючись врахувати специфіку конфлікту, який зараз відбувається на території України.

Експерти й медіадослідники вирізняють такі групи, дотичні до конфлікту:

1. Бійці АТО – захисники/захисниці України (мобілізовані та демобілізовані бійці, бійці добровольчих батальйонів, поранені військові й ті, які побували в полоні, іноземні бійці, які воюють на боці України).
2. Внутрішньо переміщені особи.
3. Інша сторона конфлікту (проросійські сепаратисти, керівництво так званих ЛНР/ДНР/адміністрація Криму, російські військові, які воюють на території України, іноземці-добровольці, які воюють на боці так званих ЛНР/ДНР).
4. Мешканці окупованих територій.
5. Волонтери та гуманітарні працівники.



6. Родини українських військових.
7. Діти (будь-які, котрих торкнувся конфлікт, незалежно від того, чи це діти переселенців, чи російські діти, чи діти бійців АТО, чи ін.).
8. Літні люди, люди з інвалідністю (з будь-якої сторони).

Цей перелік і Словник коректно-нейтральної лексики є поширеними рекомендаціями для формування конфліктно-чутливої тактики в українських медіа.

Що ж виявляє моніторинг ЗМІ, на прикладі телебачення, за наведеними індикаторами?

Моніторинг виявив такі тенденції в українському телевізійному просторі:

1. Телеканали активно говорять про бійців АТО: їх згадують у 12% сюжетів на центральних телеканалах (10% – на регіональних). У 27% випадків (13% – на регіональних) ці згадки не є нейтральними. Журналісти схильні до глорифікації бійців («герої», «найкращі сини України»), ідентифікації їх з «українцями» (на відміну від іншої сторони), ставлять себе на один бік з ними («наші хлопці»). Тему бійців активно використовують ток-шоу центральних телеканалів, викликаючи у глядача гордість, повагу або співчуття.
2. Іншу сторону конфлікту згадано в 11% повідомлень центральних каналів і 3% – регіональних, і відсоток конфліктно нечутливих повідомлень є найвищим серед усіх досліджених груп (64% і 39% відповідно). Іншу сторону змальовують як «бандитів», «терористів», і це створює ситуацію чіткого поділу на своїх і чужих, добрих і поганих. У ток-шоу центральних каналів виявлено випадки культивування ненависті та інших негативних емоцій до іншої сторони.
3. Внутрішньо переміщених осіб (переселенці) центральні канали ігнорують – про них згадують лише в 1% новинних повідомлень. Ток-шоу їх ігнорують також. На регіональних телеканалах їм приділяють більше уваги – 3% повідомлень. Журналісти намагаються фокусувати увагу на позитивних аспектах «нового життя», але в регіональних новинах виявлено випадки поширення негативних стереотипів – переселенці як ізольована і пасивна група, яка має хронічні проблеми з інтеграцією в нову спільноту (12% виявлених повідомлень про цю соціальну групу).
4. Мешканців окупованих територій майже не згадують ані центральні (4%, більшість з яких – про «сіру зону»), ані регіональні (1%) канали. У медійний дискурс не потрапляють реальні проблеми та потреби цих громадян. Повідомлення про них здебільшого нейтральні, поодинокі порушення («зомбоване населення») не системні або їх активно використовують, наприклад, для «піару» Рината Ахметова.
5. Тему волонтерів замовчують центральні канали – і в новинах (2% повідомлень), і в ток-шоу. Регіональні канали висвітлюють тему коректно (згадка міститься в 4% новинних повідомлень), хоча є поодинокі випадки поширення негативних стереотипів (волонтери як ізольована соціальна група, користь якої сумнівна).
6. Родини військових, а також діти отримують мізерну увагу ЗМІ. Кожну з цих груп згадують лише в 1% новин центральних каналів і 2% – регіональних. Проте всі ці повідомлення конфліктно чутливі; лише одне повідомлення мало ознаки поширення негативних стереотипів. У ток-шоу зафіксовано випадок емоційного і незбалансованого висвітлення проблем родин військових (зображення фактів дискримінації та гонінь проти сім'ї військовослужбовця).
7. У 69% джерелом конфліктності в новинних сюжетах є самі журналісти, тимчасом як у 31% – люди в кадрі.
8. Ток-шоу центральних каналів радше посилюють бар'єри і ненависть, аніж протидіють їм. Окрім згаданого просування поділу на своїх і чужих (глорифікація бійців української армії та демонізація іншої сторони), деякі ток-шоу культивують негативне ставлення до мешканців окупованих територій, виправдовують насильство, акцентують увагу на міжрегіональних відмінностях, роздмухують міжетнічні та міжрелігійні суперечності.

До типових порушень правил конфліктно-чутливої журналістики потрібно додати:

- проблематизація, зокрема через узагальнення;
- поширення негативних стереотипів, зокрема на рівні невисловлених припущень;
- позиціонування групи як джерела загроз;
- актуалізація старих «провин»;
- висвітлення групи як такої, яка протиставлена решті соціуму, ізольована від нього і не бере участі в його житті;
- висвітлення групи як однорідної/гомогенної, винесення за дужки її внутрішньої різноманітності;
- ототожнення мирного населення та комбатантів;
- виправдання насильства або дискримінації.

*Особливі чутливі питання.* До таких належать:

- лікування, адаптація поранених;
- реабілітація людей з набутою під час війни інвалідністю;
- забезпечення потреб найбільш вразливих категорій жінок і дівчат-підлітків в умовах збройного конфлікту на Сході України, захисту та запобіганню, розширення доступу до правової, медичної та соціально-психологічної допомоги для осіб, які постраждали від ґендерно-обумовленого насильства (ґОН);
- допомога потерпілим від тортур, надання соціальних, психологічних, юридичних послуг для учасників/учасниць АТО, жінок з числа переселенок, потерпілим від катувань і членам їхніх родин, тим, хто пережив полон та їхнім родичам;
- небойові втрати в рядах українських захисників і захисниць;
- діяльність волонтерських спільнот і волонтерів, гуманітарних працівників і благодійних організацій в умовах конфлікту;
- запобігання насильству в сім'ях учасників бойових дій;
- запобігання суїцидальним настроям і поведінці;
- захист прав людини в місцях несвободи під час війни.

Ці питання / імовірні медіа теми ми маркуємо *особливими* не через їхню новизну чи технології вирішення. У цих темах нема сенсаційності. Так, ці теми сповнені болем, горем, відчаєм і щирими сподіваннями надзвичайно великої кількості людей. Ці питання соціально значущі.

Проте основне для української журналістики – підтримати цих людей у відкритому соціальному просторі, не дозволити органам влади затягувати з прийняттям рішень або приймати неінклюзивні рішення з черговими порушенням прав людини. Зазначені теми – це системне випробування для журналістів не допустити породження нових системних помилок або перетворення життя цих людей у невидимий для суспільства стан.

З чого почати? Переконливий урок для журналістів надала Валерія Лутковська, колишня Уповноважена Верховної Ради України з прав людини. У відповідь на запитання журналістки про деталі «чергового обміну полоненими» Валерія Лутковська категорична: «Я проти терміна «обмін». Ідеться не про табуретки, а про людей!». Відтак бачимо, наскільки важлива коректна мова у мас-медіа на рівні термінології, і не лише. Адже некоректні (дискримінаційні) поняття створюють додаткові негативні конотації та патогенно впливають на суспільну свідомість, що



врешті-решт спричиняє дифамоване сприйняття самої теми. А це, звісно, суперечить стандартам журналістики та ціннісним орієнтирам прав людини.

*Надзвичайно важливі стратегічні медіатемати:* діяльність правозахисних організацій в Україні щодо захисту прав людини в умовах війни, захист цивільного населення під час війни та після війни, адвокація змін у політиках влади різних рівнів, збір даних і направлення до міжнародних інституцій про воєнні злочини.

Науково-практичний медіадискурс в умовах війни знаходить і не знаходить відповідей на всі питання «вже» і «тепер». Серед важливих дилем ми виокремили такі поради новозеландської репортерки Емми Біллз:

1. Дайте собі відповідь на запитання: ви передусім журналіст чи правозахисник – з якою метою ви сюди приїхали?
2. Чи зважили ви всі за і проти перед тим, як поставити крапку у своєму матеріалі, щоб він не став причиною нового конфлікту чи не погіршив поточну ситуацію?
3. Коли є небезпека для життя, треба спершу подумати: тема, над якою ви працюєте, варта того, щоб ставити своє або чийсь життя під загрозу? Життя людини – над усе!
4. Як не стати частиною пропаганди, але долучитися до розвитку суспільних механізмів захисту прав людини?
5. Професійний результат і професійне виснаження, пропускаючи через себе трагічні, жахливі людські історії.

Загальне тематичне спрямування медіадискурсу «Людина. Війна. Журналістика» набуває дедалі більшого зацікавлення не так від науковців, як від журналістів-практиків і медіаекспертів, правозахисників. У процесі непростих дискусій з'являються нові бачення, підходи, поради щодо того, як створювати журналістський матеріал. Такі практичні рекомендації виливаються в нові дискусії, обговорення, курси лекцій і тренінгів для журналістів. Наприклад:

- відкрита лекція Віталія Гайдукевича на тему: «Журналістика в час гібридної війни: україноцентричність в мас-медіа та соцмережах»;
- лекція Костянтина Квурта, тема: «Журналістика в час гібридної війни: медіабізнес і саморегуляція»;
- «Чи можлива якісна журналістика у часи гібридної війни та політичної нестабільності?», матеріали круглого столу;
- Йосиф Сірка, тема: «Гібридна війна і російські пропагандисти»;
- майстер-клас Максима Буткевича на тему: «Мова ворожнечі».

За таких умов журналісти об'єднуються в спільноти, групи, мережі та формують те, що на тлі предмета журналістики ми розглядаємо як окремі процеси, види диференційованої практики. Кожна практика унікальна й особлива, вона практично демонструє ті результати, які вся українська журналістика сьогодні не спроможна досягти.

Серед нових потужних процесів у журналістиці, які базуються на цінностях прав людини, ми виокремили:

- правозахисна журналістика в широкому предметному значенні інформаційного супроводу зміни політики влади, механізмів захисту прав людини, підвищення обізнаності у сфері прав людини, рівності та недискримінації, посилення чутливості ЗМІ до проблематики меншин і вразливих груп, а також дотримання етичних журналістських стандартів у висвітленні питань, пов'язаних із правами людини;
- соціальна журналістика в широкому предметному значенні інформаційного супроводу зміни моделей поведінки людей, співучасть у вирішенні соціальних питань, проблем і патологій;

- журналістика зцілення, або «відновний наратив», як називають жанр матеріалів, що фокусуються на зціленні та відновленні життєвої стійкості людини під час і після важких подій;
- журналістика як голоси благодійності («Голоси благодійності») – публічна відзнака для журналістів, які розповідають про діяльність волонтерів і благодійників, поширюють історії добрих справ, заохочують добротність, а також розслідують факти зловживань;
- журналістика громади як вид громадської та професійної журналістики в цільовому значенні інформаційного супроводу життя територіальної громади.

Звісно, цей перелік потрібно продовжувати. А відтак маємо позитивні приклади відповідальності за «слово» сказане і написане в медіа, а також інклюзивних, недискримінаційних підходів щодо висвітлення складних, чутливих тем. Важливо наголосити, що аналізована тема відрізняється глибиною, складністю та багатоаспектністю і розкриває подальші перспективи в дослідженнях.



### ДЖЕРЕЛА, РЕКОМЕНДОВАНІ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Буроменський М., Штурхецький С., Біллз Е. та ін. Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ. – К.: «Компанія ВАІТЕ», 2016. – 118 с.
2. Буткевич Максим. Мова ворожнечі. Відео майстер-клас. – Режим доступу: [https://www.youtube.com/watch?v=tM6Ueu\\_Cax8](https://www.youtube.com/watch?v=tM6Ueu_Cax8).
3. Висвітлювати тероризм не складніше, ніж війну чи голод // Профстандарти/ Медіаетика / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (27 липня 2017 р.).
4. Гайдукевич Віталій. Журналістика в час гібридної війни: україноцентричність в мас-медіа та соцмережах. Аудіолекція. – Режим доступу: <https://betv.com.ua/lection/gaydukevich/> – 15 березня 2016 року.
5. Геращенко Ірина: На окупованій території 3 мільйони заручників. Сегрегувати їх лише тому, що вони можуть не любити українську владу, – не можна // Політика / Цензор.нет [сайт]. – Режим доступу: <https://ua.censor.net.ua/r3051373> (20 лютого 2018 р.).
6. Главред телеканала «Настоящее время» Кенан Алиев: «Медиа очень легко становятся инструментом войны» // Телебачення / ТВ/радіо / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (26 травня 2016 р.).
7. Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни / О. О. Гойман // Грані. – 2015. – № 1. – С. 50–56. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani\\_2015\\_1\\_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_1_11).
8. Голоси благодійності 2017 // Всі новини / Український форум благодійників [сайт]. – Режим доступу: <http://ufb.org.ua/news.htm?id=4885>.
9. Горшков Д. Мова ворожнечі: що це таке і як з цим боротися? / УНІАН Режим доступу: <https://www.unian.ua/human-rights/151150-mova-vorojnechi-scho-tse-take-i-yak-z-tsim-borotisy.html>.
10. Дорош М. Мова ворожнечі – нові прояви та наслідки. Media Sapiens: Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/media\\_law/law/mova\\_vorozhnechi\\_novi\\_proyavi\\_ta\\_naslidki/](http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/mova_vorozhnechi_novi_proyavi_ta_naslidki/).
11. Жадан Сергій: Мова ненависті – це мова слабаків // Профстандарти/ Медіаетика / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (02 червня 2017 р.).
12. Журналістика – це не поле бою, а інформування аудиторії // Профстандарти/ Медіаетика / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (4 березня 2016 р.).
13. Загальна декларація прав людини. 1948 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.

14. Квурт Костянтин. Журналістика в час гібридної війни: медіабізнес і саморегуляція. Аудіолекція. – Режим доступу: <https://betv.com.ua/lection/kvurt/> – 9 березня 2016 року.
15. Кін Е., Георгеску М. Закладинки: посібник з протидії мові ненависті онлайн через освіту з прав людини. Рада Європи, 2016. URL: [https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks\\_UA.pdf](https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks_UA.pdf).
16. Конвенція ООН про захист цивільного населення під час війни. 1949. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_154](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154).
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини). 1950. В редакції 2010 р. // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
18. Конфліктно чутливе висвітлення груп, дотичних до конфлікту (результати моніторингу) // Медіадослідження / Медіапросвіта / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (25 грудня 2015 р.).
19. Лутковская Валерия: «Я против термина «обмен». Речь идет о людях, а не о табуретках». Інтерв'ю. / Реаліст [сайт]. – Режим доступу: <https://realist.online/article/valeriya-lutkovskaya-ya-protiv-termina-obmen-rech-idet-o-lyudyah>.
20. Методологія моніторингу конфліктно-чутливого висвітлення проблем соціальних груп, дотичних до конфлікту, в українських телевізійних ЗМІ. – Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, ГО «Телекритика», Київ, 2015.
21. Між «своїми» й «чужими» // Щоденні теленовини / Медіамоніторинг / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/daily\\_news/mizh\\_svoimi\\_y\\_chuzhimi/](http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/daily_news/mizh_svoimi_y_chuzhimi/) (23 грудня 2015 р.).
22. «Не стріляйте у співрозмовника»: з ким, про що і як говорити на Донбасі // Профстандарти/Медіаетики/MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (27 липня 2017 р.).
23. Німецький воєнний журналіст Дітмар Шуманн: «Ви маєте показати, що ви ліпші, ніж росіяни» // Профстандарти/Медіаетики/ MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (17 березня 2017 р.).
24. Новицький Марек. Влада і одиниця (російською): Лекція // Права людини і медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики [сайт]. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj>.
25. Образ ветерана АТО в медіа: як уникати стереотипів // Профстандарти/Медіаетики/MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards> (06 червня 2016 р.).
26. П'ять головних дилем журналіста в зоні військових дій: поради новозеландської репортерки Емми Біллз // Майстер-клас/ Медіапросвіта / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (17 березня 2016 р.).
27. Переселенцям. Розділ присвячений людям, котрі виїхали зі своїх домівок у східних областях України та в Криму // Крим СОС [сайт]. – Режим доступу: <http://krymsos.com/>.
28. Петрик В. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії / Валентин Петрик, Юрій Канарський // Information Technology and Security : collection of research papers. – 2015. – Vol. 3, Iss. 1 (4). – Рр. 30–37. – Bibliogr.: 7 ref.
29. Після анексії Криму медіа припинили зображувати кримських татар як пасивних прохачів – інтерв'ю з дослідницею // Профстандарти/ Медіаетики / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (26 липня 2016 р.).
30. Почепцов Г. Г. Гібридна війна: інформаційна складова / Г. Г. Почепцов //Media Sapiens. – 25 жовтня 2015. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna\\_viyna\\_informatsiyna\\_skladova/](http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova/).

31. Правова абетка: дискримінація переселенців <https://hromadskradio.org/ru/programs/pravova-abetka/pravova-abetka-dyskryminaciya-pereselenciv>.
32. Про захист журналістів за умов конфліктів і тиску. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, від 3 травня 1996 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
33. Проект «Без Кордонів» ГО «Центр «Соціальна Дія»: Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи. – К., 2015.
34. Пропаганда и свобода массовой информации. ОБСЕ. Русскоязычный перевод. 2015 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
35. Роль журналістів в умовах конфлікту: як не роз'єднати, а відновити довіру // Профстандарти/Медіаєтика /MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (19 травня 2016 р.).
36. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
37. Сірка Йосиф. Гібридна війна і російські пропагандисти // Аналітика / Український погляд [сайт]. – Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/blogs/gibrydna-vijna-i-rosijski-propagandysty.html> – 17 грудня 2017 р.
38. Спецтема АТО / Інформаційний портал УГСПЛ [сайт]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/blogs/?blogs-topic=ato>.
39. У гарячих точках я не почуваюся жінкою. Я маю третю статтю // Профстандарти/Медіаєтика / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/view/media\\_sapiens/](http://osvita.mediasapiens.ua/view/media_sapiens/) (16 червня 2017 р.).
40. Увага ЗМІ до переселенців поверхова й зосереджена на висвітленні дій влади – медіа моніторинг // Профстандарти/Медіаєтика / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (14 липня 2016 р.).
41. Українські правозахисники передали в Гаагу звіт про воєнні злочини на Донбасі / Центр інформації про права людини [сайт]. – Режим доступу: [https://humanrights.org.ua/material/ukrajinski-pravozahisniki-peredali\\_v\\_gaagu\\_zvit\\_pro\\_vojenni\\_zlochiny\\_na\\_donbasi](https://humanrights.org.ua/material/ukrajinski-pravozahisniki-peredali_v_gaagu_zvit_pro_vojenni_zlochiny_na_donbasi) 19 лютого 2018 р.
42. Хто допоможе цивільним, постраждалим від війни на Сході країни? // Соціум / Дзеркало тижня. ZN №1181, 17 лютого–23 лютого. Електронна версія: [https://dt.ua/SOCIUM/hto-dopomozhe-civilnim-postrazhdalim-vid-viyuni-na-shodi-krayini-269548\\_.html](https://dt.ua/SOCIUM/hto-dopomozhe-civilnim-postrazhdalim-vid-viyuni-na-shodi-krayini-269548_.html).
43. Чи можлива якісна журналістика у часи гібридної війни та політичної нестабільності? // Заходи. Інститут демократії ім. Пилипа Орлика [сайт]. – Режим доступу: <http://idpo.org.ua/events/> – 01 жовтня 2016 року.
44. Чувства и чувствительность: как на украинских каналах говорят о нашей и «той стороне» // Токшоу / Моніторинг / MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/> (22 грудня 2015 р.).

ЕТИЧНІ ЗАСАДИ  
ЯКІСНОЇ  
ЖУРНАЛІСТИКИ



# ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЖУРНАЛІСТСЬКА ЕТИКА: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ПІДСИЛЕННЯ



**Оксана Теребус**, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціальних комунікацій, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки

*У лекції відображено журналістську етику як основу якісної журналістики, а також тісний зв'язок прав людини і журналістської етики, що є неминучим для розбудови демократичної держави. Обґрунтовано поняття моральності журналіста й необхідність дотримуватися професійних стандартів.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Права людини: ключові поняття.
2. Журналістська етика як основа якісної журналістики.
3. Взаємозв'язок прав людини та журналістської етики.

Журналісти, виконуючи професійні обов'язки, несуть відповідальність перед суспільством за об'єктивність, правдивість, достовірність матеріалів, які вони продукують, привертаючи увагу людей до актуальних проблем та інформуючи про різні події.

Однак сучасна журналістика має хворобу – тяжіє до замовних матеріалів, прихованої реклами. Хворобливий стан вітчизняної журналістики зумовлюють і реалії життя українського суспільства, яке впродовж багатьох років перебуває в стані виборів і боротьби за владу, а тепер ще й медіа перебуває в епіцентрі неоголошеної війни. Усе це вкотре доводить, наскільки актуальним є питання дотримання журналістами професійних стандартів і журналістської етики, що напряму пов'язані з повагою до людини, її гідності, тобто з правами людини.

Спробуємо розібратися з ключовими поняттями: що таке права людини, чим вони зумовлені і якими документами регулюються, що таке журналістська етика і як часто українські журналісти та медіа загалом послуговуються стандартами журналістської етики.

Ступінь розвитку громадянського суспільства великою мірою залежить від рівня функціонування прав і свобод людини та від можливості послуговуватися ними у житті.

**Права і свободи людини**, за словами польського правозахисника Марека Новіцького, – **це щит, що прикриває нас, нашу людську гідність від посягань державою.**

Права і свободи людини належать виключно до відносин *людини з державою*.

Дослідники розрізняють *права людини, права особи та права громадянина*. У нашій лекції ми будемо говорити про права людини, що є певною системою матеріальних і духовних умов та благ, без яких неможлива нормальна життєдіяльність людини, її розвиток, вільний вибір і самовизначення, реалізація громадських інтересів. Права людини є індивідуальними, сама людини виступає в ролі суб'єкта цих прав. Права людини – «це певним чином внормована її свобода; ... певні її потреби чи інтереси; ... її вимоги про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству; ... певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі».



Існує дві основні групи прав людини – *матеріальні* та *процесуальні*. Матеріальні права охоплюють *конкретні права і свободи*, що належать людині: свобода слова, свобода совісті, свобода вибору місця проживання, право на освіту, право на доступ до інформації про діяльність державних органів, право на зібрання та об'єднання та ін.

Процесуальні права – це надані в розпорядження людини *способи дії* і пов'язані з ними інститути, з допомогою яких людина змушує владу дотримуватись і виконувати права (напр., суд).

Права (інколи їх називають позитивними правами) – це активні обов'язки влади стосовно кожного з нас (напр., право на освіту). Свободи (негативні права) – накладені на владу заборони втручатися в ті чи ті сфери нашого життя.

Науковець Петро Рабінович виокремлює низку аспектів щодо поняття прав людини. Зокрема це моральні права та права людини, що містяться в нормативних актах, створених у державі та на міжнародному рівні. Моральні права беруть початок із людської природи кожної особистості, формують і підтримують в людині почуття власної гідності.

Основним для концепції прав людини є поняття вродженої людської гідності, яка закладена з народження і не тотожна поняттю «особиста гідність», яку ми формуємо самі, здійснюючи ті чи ті вчинки.

*Гідність* – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми, ставлення до людини інших людей, в якому визначається її безумовна цінність. Гідність є моральною рисою, яка відображає неперевершену людську цінність.

Розглядаючи права людини з погляду загальнолюдської моралі, можна говорити про їхню моральну природу. Мораль – це «принципи й норми, які регулюють поведінку людей, діяльність їхніх спільностей, об'єднань з погляду загально визнаних уявлень про добро і зло, порядність і непорядність, чесність і безчесність. Отже, у цьому розумінні права людини мають моральний характер».

Науковці зазначають, що поняття «гідність людини» досить інтенсивно використано у низці фундаментальних міжнародно-правових актів (ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи), а також у конституціях деяких країн.

Загальна Декларація прав людини, прийнята 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, проголошує, що «*визнання гідності є ... основою свободи, справедливості та загального миру*».

Стаття 1 Декларації проголошує: «*Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства*» [Декларація].

Відповідно до Декларації прав людини 1950 року було прийнято Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини), в якій гарантуються права і свободи, на сторожі яких стоїть Європейський суд з прав людини.

Конституція України також гарантує право людини на повагу до її гідності (ст. 28), і це право має «абсолютний характер» у тому значенні, що принижувати гідність людини заборонено у будь-якому випадку. Це право діє ще до народження дитини, а також після смерті людини. Охорона гідності людини є обов'язком держави.

Конституція України (ст. 34), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 18), Європейська конвенція захисту прав і основних свобод людини (ст. 10, п. 1) гарантують право на свободу думки та виявлення поглядів. Це дозволяє людині вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від кордонів, усно, письмово чи в інший спосіб.

Ми вже згадували про моральну природу прав людини, яка полягає в тому, що *«їх здійснення не повинні шкодити, погіршувати, ускладнювати життя кожної людини, хоч би де і коли вона не жила. Моральність прав людини проявляється у їхній справедливості, всезагальності, однакової для всіх людей».*

Отже, права людини – це *«система таких умов і благ (матеріальних і духовних), без яких неможливі нормальна життєдіяльність людини, розвиток її індивідуальних властивостей, вільний вибір і самовизначення, реалізація громадських інтересів».*

Формуючи суспільну думку, ЗМІ у своїй діяльності спираються на правові та етичні норми. Ці норми покладено в основу інформаційного законодавства.

Етична культура напряму залежить від загальнолюдської моралі, національної культури, особистої культури. Доброта, совість, людяність, чесність, порядність – основні етичні цінності, складники етичної культури.

Журналісти, формуючи суспільну думку, формують свідомість, впливають на почуття та життя людей. А також несуть відповідальність за процес виховання своїх читачів/слухачів/глядачів.

Журналісти (в ідеалі) мають стати взірцями моральності, а їхні журналістські матеріали повинні відповідати високим критеріям, серед яких на першому місці критерії істини та добра. Проте дослідники (В. Іванов, В. Сердюк, Л. Пономаренко, В. Федорчук та ін.) наголошують на тому, що сучасне суспільство перебуває в стані, коли *«девальвуються цінності, ідеали наповнені новим змістом, у якому майже немає духовності»*, з'являються псевдоцінності.

Відбувається заміна традиційних цінностей новими концепціями та системами. У ЗМІ панує засилля матеріалів сенсаційного характеру, що нав'язують читачам низькі смаки, відбувається *«вulgаризація змісту медіа»*. До всього журналісти забувають про свою місію – виховувати аудиторію на кращих традиціях і загальнолюдських цінностях.

Журналіст несе особисту відповідальність за відповідність своїх матеріалів етичним вимогам. Олена Кузнецова зазначає, що *«фаховість журналіста багато в чому залежить від його моральних якостей, відповідальності за результати своєї праці»*. Тож журналіст-професіонал повинен мати стійкі моральні переконання, цілісний світогляд, вміння пізнавати світ, мати бажання самовдосконалюватися, мати стійку громадянську позицію.

Дослідниця журналістської етики Олена Кузнецова стверджує, що *«людина, яка перебуває під впливом ЗМІ, повинна морально зростати, і цьому мають сприяти всі матеріали мас-медіа, які завжди здійснюють виховний вплив на реципієнтів. Тому й самим журналістам треба бути вихованими, знати й дотримуватися етичних вимог»*.

Процес журналістської праці, її результати певною мірою зачіпають інтереси багатьох людей.

ЗМІ, оперативно й правдиво інформуючи аудиторію про події у світі, допомагають людині правильно зорієнтуватися та обрати власну модель поведінки. Вибір теми, визначення мети матеріалу, відбір фактів, оцінки, композиція відбивають ставлення журналіста до тих, про кого і для кого він працює. Тобто моральні відносини вплетено в зміст роботи журналіста. А тому професіоналізм повинен бути моральним, журналіст-професіонал, виконуючи професійний обов'язок, завойовує прихильність, довіру, авторитет серед аудиторії; здобуваючи інформацію, передаючи її людям, він впливає на суспільство, соціум, водночас не забуваючи про повагу до людської гідності (що є основою прав людини) тих людей, про кого і для кого він пише.

Відповідно до вимог професії журналіст зобов'язаний дотримуватися стандартів. За словами В. Лизанчука, стандарти – це *«набір правил поведінки журналіста, певна схема дій в різних життєвих ситуаціях, що є інструментом професійної саморегуляції під час пошуку істини, подання правдивої, вичерпної інформації про факти, події, явища та їхні наслідки для читачів, глядачів, слухачів»*.

На X з'їзді Національної спілки журналістів України (НСЖУ) у квітні 2002 року було затверджено Кодекс професійної етики українського журналіста. Це третій кодекс НСЖУ, перший затверджено 1992 року, другий – 1997 року.

Оновлений Кодекс професійної етики українського журналіста НСЖУ містить такі етичні норми:

- уникати неповноти інформації, викривлень, недостовірних повідомлень;
- не завдавати моральної шкоди честі, гідності;
- не вдаватися до незаконних некоректних способів отримання даних;
- не брати платні (хабара) за поширення брехливої або приховування достовірної інформації;
- не використовувати службового становища в особистих цілях;
- не розголошувати джерел інформації;
- відмовлятися від завдання, пов'язаного з порушенням етики;
- порушивши етичні вимоги, попросити пробачення;
- спростувати неправдиві факти;
- уникати образ національних, етнічних, релігійних поглядів;
- не обмежувати громадянських прав;
- не коментувати фізичних вад, хвороб людини;
- уникати образливих слів;
- не характеризувати запідозрених у злочині;
- дорожити власним авторитетом і репутацією редакції;
- нести відповідальність за свій матеріал;
- неетичним є частковий або повний плагіат;
- не піддаватися тиску влади;
- дотримуватися редакційних етичних норм;
- допомагати молодим журналістам.

В Україні також діє Етичний кодекс українського журналіста, затверджений у листопаді 2006 року Комісією з журналістської етики. Пленум Національної спілки журналістів затвердив об'єднаний Кодекс етики українського журналіста.

Кодекс етики українського журналіста, прийнятий на пленумі Національної спілки журналістів у грудні 2014 року, як і попередні, також спирається на професійно-етичні стандарти – оперативність, правдивість, об'єктивність, достовірність, точність, баланс думок тощо.

*Правдивість* становить основу якісної журналістики та означає точне й вичерпне повідомлення про перевірені факти, події, явища тощо.

У пункті 6 Кодексу етики українського журналіста сказано, що журналісти та редактори *«повинні здійснювати кроки для перевірки автентичності усіх повідомлень, відео- та аудіоматеріалів, отриманих від представників загалу, фрілансерів, прес-служб та інших джерел»*, а в наступних пунктах ідеться про те, що редакційне опрацю-

вання матеріалів не повинно фальсифікувати змісту, факти, судження та припущення мають бути чітко відокремлені одне від одного, погляди опонентів мають бути представлені збалансовано, не допускається вибіркоче цитування соціологічних досліджень, журналіст зобов'язаний зробити все можливе для виправлення інформації, якщо виявилось, що вона не відповідає дійсності.

Будь-яке маніпулювання інформацією недопустиме, журналістика повинна надавати суспільству правдиву інформацію. Брехня становить основу маніпуляції та різних інформаційних технологій.

І якщо людина не до кінця усвідомлює моральну відповідальність журналіста перед суспільством за викривлені думки, неперевірені факти, замовлені матеріали тощо, то її позиції відіб'ються й на її професії.

За словами дослідниці Тетяни Приступенко, *«об'єктивність є наслідком духовності, морально нестійка людина не в змозі відстоювати свободу слова»*. Тому обов'язково високоморальними для журналіста, для кожного працівника ЗМІ повинні бути внутрішні переконання, від яких напряму залежать професійні якості.

Совість як мірило самооцінки журналіста дозволяє йому обирати, як діяти. Професія зобов'язує журналіста коректно збирати інформацію, ставити питання, не перекручувати чужих слів чи думок, з повагою ставитися до чужої позиції, поважати співрозмовників, не втручатися в приватне життя. Професія зобов'язує журналіста бути соціально відповідальним, а це полягає в тому, що всі його судження, вся інформація мають бути достовірними, повними, журналіст дає змогу висловитися всім основним фігурантам подій, забезпечуючи аудиторії можливість бути поінформованою з усіх питань, які становлять суспільний інтерес у певний момент.

Українське законодавство, яким послуговуються ЗМІ, досить детальне. Що кращі закони, стверджують теоретики, то більше демократії, а що вищий рівень демократії, то більшої незалежності має журналістика, а це дозволяє їй бути більш моральною.

Звідси випливає висновок, що **рівень професійної етики журналіста безпосередньо залежить від рівня демократії в країні**. Україна, хоча й декларує себе демократичною, ще перебуває на шляху до демократії.

Демократична держава – це правова держава, де панує принцип верховенства права. Цей принцип зафіксовано у статті 8 Конституції України і означає, що не держава створює право, а навпаки, *право є основою організації і життєдіяльності держави* (її органів і посадових осіб).

Держава повинна не тільки дбати про сфери політики та економіки, а й про культуру особистості, адже *«культура особистості й правова держава – це поняття, які доповнюють одне одного»*. Держава має піклуватися про задоволення нематеріальних (духовних) інтересів людини, про формування правової свідомості та культури і *«на цій основі підвищення загальної юридичної грамотності, подолання правового нігілізму, конформістського відношення до права»*.

У нашій державі склалася ситуація, коли ті ЗМІ, які фінансує держава, змушені працювати на угоду владних структур, а приватні ЗМІ – на угоду власникам. Вмикаючи телевизор чи розгортаючи газету, глядач/читач наперед знають, за кого агітуватиме те чи те мас-медіа, а кого ганитиме. Журналісти таких ЗМІ брутально нехтують принципом збалансованості інформації, не намагаються розглянути інформацію з різних сторін, самі вирішують, чиї погляди має аудиторія знати, а чиї – ні.

Наше суспільство також дуже заполітизоване, а це відбивається й на діяльності журналістів. Перебуваючи у періоді часто повторюваних виборів різних рівнів, суспільство потребує інформації про кандидатів та їхні програми.

Створюється велика кількість виборчих штабів, видань, які, своєю чергою, потребують послуг журналістів. Утім, журналіст, навіть працюючи в партійному виданні, повинен подавати інформацію неупереджено.

Журналіст має чітко усвідомлювати, що його матеріали повинні відбивати не його погляди чи його оточення, не захищати інтереси власника, а показувати те, що насправді відбувається в суспільстві, пам'ятати, що він не є суддею чи арбітром, а аудиторія має право знати різні погляди на певну проблему. *Тобто журналіст має бути неупередженим, незаангажованим.*

У демократичних країнах неприпустимо, щоб журналісти відкрито виявляли свої політичні симпатії чи антипатії. Практикуючі журналісти не можуть брати участі у виборах на боці тієї чи іншої політичної сили. Варто чітко усвідомлювати, що для журналіста його громадянська позиція виявляється не в просуванні певних ідей і поглядів, а в намаганні подавати інформацію незаангажовано, достовірно й повно.

Журналіст має постійно відчувати відповідальність за своє слово, пам'ятати, що слово може стати зброєю, може вбивати, роз'єднувати, а може, навпаки, відігравати позитивну роль, об'єднувати людей навколо вирішення важливих проблем. А ще медійникам варто утримуватися чи навіть *«уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики»* (п. 15 Кодексу етики українського журналіста).

Працівники ЗМІ мусять самостійно обирати, постійно перебуваючи в умовах конфлікту інтересів. У підручнику «Журналістська етика» автори Валерій Іванов і Володимир Сердюк стверджують, що *«конфлікт інтересів виникає тоді, коли журналіст тим чи іншим чином може бути зацікавлений у позитивному або негативному висвітленні того, що є об'єктом його матеріалу».*

Дослідниця Наталя Стеблина також стверджує, що конфлікт інтересів виникає *«у тому випадку, коли журналіст чи редактор, готуючи матеріал, не слідує інтересам суспільства, відстоюючи з певних причин інтереси конкретних осіб чи соціальних груп. Впливають на працівників медіа як зовнішні обставини (матеріальне заохочення, особисті стосунки з героями публікацій тощо), так і власні уподобання (наприклад, політичні)».*

Незалежність журналістів, окрім усього іншого, проявляється і в тому, щоб не потрапляти в ситуацію конфлікту інтересів. І журналісти обирають. Непоодинокі випадки, коли сьогодні дехто із журналістів вдається до таких вчинків, кінцевий результат яких заслуговує відвертого засудження. Так, не раз можна чути, що ЗМІ використовують для різних маніпуляцій, нав'язування певних стереотипів, які змінюють сприйняття дійсності, не змінюючи при цьому її, тобто відбувається інтерпретація дійсності, подій, ситуацій тощо.

У виданнях з поміркованою редакційною політикою журналісти в основному працюють упродовж тривалого часу, а у виданнях, в яких жорстка політика, журналісти швидко змінюються. Це свідчить про непростий моральний клімат у колективах, де журналісти перебувають під тиском. Тобто для того, щоб журналісти виконували свої професійні обов'язки неупереджено, повинна бути редакційна незалежність без втручання державних, політичних чи якихось інших інтересів.

Журналісти стоять перед постійним моральним вибором. Дослідниця Галина Лазутіна виокремлює три журналістські процеси: самоорганізацію, самоконтроль і саморегулювання, в яких журналіст робить свій моральний вибір.

Про саморегулювання також говорить Олена Кузнецова. Науковиця наголошує, що *«суть демократичного ціннісно-етичного регулювання журналістської діяльності – в саморегулюванні, до якого можна віднести корпоративне, редакційне та індивідуальне регулювання проблем моралі, порушених у ЗМІ. До примусового регулювання можна віднести: правове регулювання (через суд), адміністративне регулювання (через Судову палату з інформаційних спорів, інформаційний суд)».*

Упродовж останніх років дедалі більше йдеться про незалежні медіа та суспільне телебачення і радіомовлення, що дасть змогу забезпечити плюралізм поглядів у поданні об'єктивної та збалансованої інформації. В Україні 2014 року прийнято Закон «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» і вже роблять важливі практичні кроки на цьому шляху.

Українська журналістика повинна існувати в ім'я людей, а не влади, партій, блоків чи комерційних структур. Україна, українське суспільство переживають важкий період становлення. Сучасні реалії досить непрості та неоднозначні. Журналісти, виконуючи свої професійні обов'язки, формуючи погляди населення, смаки та уподобання (в тому числі й політичні), повинні відповідально ставитися до збирання та поширення інформації, бути неупередженими, чесними, уникати конфліктів інтересів і виховувати суспільство на засадах гуманізму та правової культури, а також самі повинні з повагою ставитися до прав людей, задля яких вони працюють.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончаренко О. Права людини в Україні : Навч. посіб. – К. : Знання. – 2008. – 207 с.
2. Гуренко М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина: монографія. – К.: НАВСУ. – 2001. – 218 с.
3. Іванов В., Сердюк В. Журналістська етика : Підручн. – К. : Вища шк. – 2006. – 231 с.
4. Кодекс етики українського журналіста // Журналіст України. № 1. – 2014. – С. 13.
5. Колодій А. Права людини і громадянина в Україні : Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – 336 с.
6. Конституція України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
7. Кузнецова О. Професійна етика журналістів : Посібн. – Львів: ПАІС. – 2007. – 246 с.
8. Кузнецова О. Ціннісно-орієнтаційна, регулятивна функція журналістської етики // Міжнародна науково-практична конференція «Морально-етичний дискурс сучасних ЗМІ в координатах викликів доби». – Буча. – 2016. – С. 27–30.
9. Лазутина Г. Технология и методика журналистского творчества: Метод. указания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 180 с.
10. Лизанчук В. Війна й стандарти журналістики // Журналіст України. № 6. – 2015. – С. 34–35.
11. Права людини // Підр. за ред. Андрусак К., Буроменського М., Денісова В. та ін. – К.: Право, 1997. – 225 с.
12. Приступенко Т. Теорія журналістики : етичні та правові засади діяльності засобів масової інформації: Навч. посібн. – К.: Інститут журналістики, 2004. – 375 с.
13. Пустовіт Ж. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : Навч. посіб. – К.: КНТ, 2009. – 232 с.
14. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
15. Стеблина Н. Етика у сфері соціальних комунікацій (професійні стандарти у журналістиці, рекламі та PR) : Навч.-метод. посібн. – Львів, 2014. – 228 с.
16. Федорчук В. Переднє слово // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації: матеріали III Всеукраїнської міжконфесійної християнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. – 2010. – С. 9–12.



# НОВІ МЕДІЇ В СИСТЕМІ УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ І ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД



**Юлія Луць**, асистентка кафедри нових медіа факультету журналістики, Львівський національний університет ім. Івана Франка

*У лекції розглянуто основні українські й міжнародні нормативно-правові акти – регулятори практичної діяльності журналістів-новомедійників, зокрема в контексті висвітлення питань прав людини. Наведено конкретні приклади порушень прав людини в інтернеті, запропоновано способи їх запобігання. Представлено механізми захисту прав людини в онлайн-просторі та можливості уникнення ризиків щодо власної інтернет-безпеки.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Українське законодавство та міжнародні документи в практичній діяльності журналістів інтернет-медій.
2. Порушення прав людини в онлайні: форми та прояви.
3. Механізми захисту прав людини в інтернеті.

Перед тим, як ступити на поріг третього тисячоліття, цивілізований світ запізнав і втрапив у так звані www-тенета, всюдисущу павутину – інтернет. Поява і функціонування останнього зумовили поділ інформаційного пласту епохи на традиційний і новий. Для громадян Сполучених Штатів, а також більшості європейських країн інтернет став платформою, що у недалекій перспективі забезпечила можливість їхньої повноцінної участі в суспільному житті, а також утворила віртуальне поле для реалізації прописаних демократичних прав і свобод.

Кинувши виклик сформованим та укріпленим на своїх позиціях пресі, радіо і телебаченню, веб-простір надав пропозицію місця дислокації четвертому різновиду журналістики, що згодом отримав назву «нові медії».

А це:

- інтернет-видання,
- інформаційні агенції,
- соцмережі,
- блоги тощо.

Усе це спростило трафік інформаційних масивів від комунікатора до реципієнта, прибравши кордони між країнами, зумовивши відсутність керуючого центру, себто цензора, створивши інтерактивні зони для організації так званого *feedback* (реакція-відповідь читача (глядача) на прочитане, побачене).

Здавалося б, з появою глобальної мережі журналісти як одні з чільних поборників демократичних цінностей отримали бажану свободу у висловлюваннях, викладі своїх думок і позицій. Однак дедалі виразнішого характеру набувала ймовірність того, що необмежені віртуальні можливості призведуть до свавілля, некерованості чи нав-



мисного зловживання журналістськими привілеями. Стосовно користувачів інтернет-ресурсів ця пересторога також набула актуальності, оскільки й вони отримали право слова й реакції на теми, що турбують.

Відтак перед світовою спільнотою постало питання захисту прав людини як важливого елемента в структурі і реального, і віртуального суспільства. Найперше цього потребувала всеосяжність веб-простору з огляду на те, що матеріали, створені й опубліковані у мережі в одній частині планети, за лічені секунди могли переглядати користувачі в її протилежному кінці.

## УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ ІНТЕРНЕТ-МЕДІЙ

Попри наявність міжнародних нормативно-правових актів, що виступають регуляторами відносин в інтернеті, **досі не розроблено жодного уніфікованого, юридично сильного універсалу**, згідно з яким людина (чи то журналіст, блогер, чи звичайний реципієнт), вчинивши правопорушення, несла б за це відповідальність у встановленому порядку.

Суб'єктивно одна з причин неузгодження глобального мережевого медіа-закону, що регламентував би діяльність в інтернеті, – неоднозначні й подекуди кардинально різні підходи держав та їхніх громадян до сприйняття, виконання і збереження демократичних цінностей, що в ідеалі становлять будівельний елемент нормативного порядку.

Наприклад, у Сполучених Штатах Америки представники Білого дому виступають за обмеження втручання держави у функціонування мережі, зокрема у сферу інтернет-медій. Зокрема ще 1996 року Верховний суд цієї країни скасував закон про регулювання інтернету. Однак 2001 року рішенням цієї ж вищої судової інстанції встановлено, що всі сайти визнано як мас-медіа, а всіх, хто розміщує матеріали, вважають журналістами (незалежно від освіти), що зумовлює однакову відповідальність.

Щодо економічного чинника, то Актом про податкове звільнення інтернету державним органам чи органам штатів заборонено оподатковувати доступ громадян до мережі, за винятком тих, які отримують прибуток унаслідок комерційної діяльності.

Аналізуючи історію розвитку інтернет-медій у Росії, розуміємо, що й у цій, здавалося б, децентралізованій системі веб-простору владна верхівка застосовує контролюючі й обмежувальні важелі впливу. Адже кожен із мережевих засобів масової комунікації (далі – ЗМК) зобов'язаний пройти державну реєстрацію згідно із Законом «Про засоби масової інформації». Це по-перше. По-друге, якщо той чи той сайт вміщує інформацію, що не відповідає провладним вимогам, суперечить їм, на його діяльність зразу накладають вето, що супроводжується блокуванням сервера без рішення суду й занесенням до так званого чорного списку.

Подібний досвід простежуємо і в Китаї, де ще 2003 року власника одного з веб-сайтів Хуан Ці було засуджено на п'ять років позбавлення волі, ставши першим громадянином Китаю, заарештованим за поширення збурювальної інформації в інтернеті. Його «злочин» полягав у розміщенні на сайті матеріалів політичного характеру про події на площі Тяньаньмень 1989 року. До того ж усі статті публікували гості сайту, сам же засуджений Хуан Ці не оприлюднив жодної.

В Україні діяльність інтернет-ЗМК тематичним законодавством не обрамлена на відміну від сектора традиційних ЗМІ (закони України «Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про авторське право і суміжні права», «Про інформаційні агентства»). Більшість інтернет-видань не зареєстровано в державних структурах, що жодним чином не впливає на їхню популярність серед аудиторії (звісно, якщо те чи те інтернет-видання вже набуло авторитету в суспільстві). Проте це далеко не означає, що онлайн-журналісти можуть

працювати цілком беззаконно. Свідченням цього є непоодинокі судові позови проти новомедійників, складені громадянами різного рангу і з різних причин. Цим недоладностям можна запобігти чи скорегувати їх правильно сформованим знанням чинного медійного законодавства, яким дуже часто послуговуються під час розгляду клопотань щодо інтернет-ЗМК.

Відтак згідно з положеннями Закону України «Про інформацію» [ухвалений Верховною Радою України 13 листопада 1992 року (остання редакція від 13 січня 2011 р.)] *інформацією можна вважати будь-які відомості та/або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Держава є гарантом рівних прав і можливості доступу до інформації для усіх суб'єктів інформаційних відносин. За ними збережено право на вільне створення, збирання, отримання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації. Заборону ж накладено на: використання інформації як заклику до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.*

На міжнародному рівні права людини в онлайн-середовищі відстоюють такі організації, як ООН, ЮНІСЕФ, Рада Європи та ін., у процесі діяльності яких ухвалено чимало нормативно-правових актів, що слугують механізмом захисту прав людини у мережі. Однак часто такі документи мають декларативний характер і покликані радше **застерегти** журналіста (медіа-користувача) від неправомірних дій або ж вказати йому на права, якими потрібно послуговуватися, користуючись інтернетом.

Серед них – Загальна декларація з прав людини, Конвенція ООН про права дитини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. До слова, статтею 10 Конвенції журналісти, зокрема й новомедійники, оперують у Європейському суді з прав людини, захищаючи свої професійні інтереси: право на вільне висловлення своїх поглядів, отримання та передачу інформації без втручання органів державної влади тощо.

Зважаючи на загальність міжнародних актів, розглянемо предметні правові документи, що стосуються власне правовідносин у всесвітній мережі. Вдаючись до історії, слушно зауважити, що ідея застосування поняття прав людини до управління інтернетом зародилася в другій фазі Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства у Женеві 2003 року. На III Форумі з управління онлайн-середовищем, що відбувся в Індії 2008 року, учасники дійшли згоди у тому, що інтернет є рушієм в утвердженні прав людини. Було створено Динамічну коаліцію інтернет-прав і принципів, результатом праці якої стала Хартія прав людини і принципів, першу редакцію якої оприлюднили 2011 року. Вона базується на вже утверджених правах людини для впровадження їх в онлайн-середовище. На 21-ій сесії ООН 2012 року спеціальний доповідач з питань заохочення і захисту права на свободу думок та їх вільне вираження Франк Ла Рю наголосив, що немає потреби запроваджувати нові правозахисні стандарти для інтернету, оскільки принципи й доктрини в контексті прав людини застосовують і в режимі офлайн, і онлайн.

Проте можемо стверджувати, що сьогодні надто часто спостерігаємо за порушеннями прав людини в реальному і віртуальному просторі. А отже, розглянемо документи, що вносять корективи у розуміння межі дозволеного й забороненого.

## ДЕКЛАРАЦІЇ

### ПРО СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА ІНФОРМАЦІЇ

(ухвалено 29 квітня 1982 р. Комітетом міністрів Ради Європи)

Заборонено застосування цензури у будь-якому прояві; гарантовано: забезпечення права на висловлення, пошук, отримання і поширення інформації, незалежно від кордонів, чому сприятиме розвиток комунікаційних технологій; заохочення плюралізму ЗМІ та інформаційних джерел; вільний обіг і безперешкодне поширення інформації задля єднання людей, міжнародних спільнот, збагачення культур.

*ПРО СВОБОДУ КОМУНІКАЦІЙ В ІНТЕРНЕТІ**(ухвалена 28 травня 2003 р. Комітетом міністрів Ради Європи, Страсбург)*

Містить сім принципів, розроблених для регулювання вільних потоків інформації в інтернеті, балансуючи у збереженні права людини на свободу поглядів, думок, висловлювань та інших легітимних прав людини. Документ накладає заборону на запровадження державного контролю у мережі (блокування джерел інформації, встановлення інформаційних фільтрів, окрім тих, що сприяють захисту неповнолітніх); обстоює: механізм саморегулювання як сплаву права і відповідальності в інтернет-журналістиці; ліквідацію бар'єрів у доступі до інтернету громадян (заохочення до створення індивідуальних веб-сторінок), плюралізм у наданні послуг через інтернет, збереження анонімності для забезпечення захисту від онлайн-стеження тощо.

**РЕКОМЕНДАЦІЇ***ПРО ПОКАЗ НАСИЛЬСТВА ЕЛЕКТРОННИМИ ЗМІ**(ухвалена 30 жовтня 1997 р. Комітетом міністрів Ради Європи)*

Електронні ЗМІ – програми радіо і телебачення, такі служби, як відео за викликом, інтерактивне телебачення, інтернет та ін. Найбільшу відповідальність, за документом, покладено на фахівців електронних ЗМІ. Вони повинні забезпечити поінформованість громадськості про повідомлення, слова й зображення насильницького характеру, які можуть стати доступними; обмежити дітей і підлітків від перегляду насильницьких сцен, розвивати у них критичне бачення таких картин. Держави-члени несуть другорядну відповідальність за показ насильницьких сцен. Форми, в яких відображено насильство: реалістична, натуралістична, гедоністична, почуттєва, агресивна, малюнки, коментарі, оцінні судження, позитивна/негативна (акт насильства героя/антигероя).

*ЩОДО ЗАХИСТУ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ В ІНТЕРНЕТІ**(затверджено 23 лютого 1999 р. Комітетом міністрів Ради Європи)*

Інтернет витлумачено як небезпечний чинник щодо недоторканності приватного життя, адже, за положеннями документа, будь-яка транзакція, відвідування того чи того сайту залишають в інтернеті сліди. Найкращий спосіб забезпечення недоторканності приватного життя – це анонімний доступ і анонімне використання послуг, анонімні засоби здійснення платежів. Там, де це можливо, необхідно з'ясувати наявність технічних засобів забезпечення анонімності. З обережністю ставитися до сайтів, де вимагають інформацію особистого характеру, більш конкретну, аніж це потрібно для доступу чи здійснення транзакції (її спрямування чи використання не аргументують).

*РЕКОМЕНДАЦІЯ КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ РАДИ ЄВРОПИ ДЕРЖАВАМ-ЧЛЕНАМ ЩОДО ПОСІБНИКА З ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ ІНТЕРНЕТ-КОРИСТУВАЧІВ**(затверджено Комітетом міністрів 16 квітня 2014 р.)*

Інтернет розглядають як невід'ємне право кожної людини, вільний доступ до якого має забезпечити кожна держава для своїх громадян.

У документі також визначено права користувачів онлайн, серед яких:

- *доступ до мережі інтернет і недискримінація* (у спілкуванні в мережі ніхто не повинен піддаватися дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, віку, сексуальної орієнтації);

- *свобода вираження поглядів та інформації* (окрім випадків дискримінації, ненависті або насильства);
- *зібрання, об'єднання та участь* (право на мирний протест онлайн, приєднання до соціальних груп, участь у публічних дебатах тощо);
- *приватність і захист даних* (право на приватне життя в інтернеті, на збереження конфіденційності приватного листування та онлайн-комунікації на робочому місці);
- *освіта і грамотність* (право на освіту і доступ до знань);
- *діти і молодь* (право на освіту, щоб захистити себе від втручання і зловживання в інтернеті);
- *допомога і підтримка* (право на отримання допомоги і підтримки у разі, якщо права порушено чи обмежено).

Дотримання всіх перелічених пунктів, на думку законотворців, мають забезпечити інтернет-провайдери і/чи офіційні органи.

## ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ОНЛАЙНІ: ФОРМИ ТА ПРОЯВИ

Як бачимо, динаміка розвитку нових ЗМК потребує створення вдосконаленого й осучасненого правового поля, трохи відмінного від постулатів, які налагоджують правовідносини у традиційних ЗМІ. Адже сьогодні в Україні та поза її межами найперше маємо справу зі стрімким розвитком громадянської журналістики. У ролі журналіста, незалежно від професійної освіти, може бути кожна людина, яка хоче вільно й публічно висловлювати свої думки, збирати й опрацьовувати інформацію, бути активним її джерелом.

Блоги, соціальні мережі – віртуальні платформи, що дають змогу створювати та оперативно поширювати інформаційні повідомлення за допомогою приватних девайсів: нетбуків, диктофонів, смартфонів, планшетів тощо. І це зумовлює проблемний новомедійний виток. **Транскордонність інтернету, його безмежність зумовлюють управління контентом власне його користувачами.** Навіть якщо є очевидні підстави для блокування сайту, який, до прикладу, ініціює агресію, закликає до насильства певних груп населення, його власники можуть успішно розмістити первинний контент на новому ресурсі або ж у країнах з обмеженими інструментами кримінального переслідування. Наприклад, у США. Принципи свободи слова останньої відрізняються від положень Ради Європи про захист прав людини. Навіть якщо повідомлення на тому чи тому американському сайті мають расистський, насильницький характер, це не означає, що сервер закриють, а ті, хто поширив інформацію, будуть притягнуті до відповідальності.

Автори посібника з протидії мові ненависті онлайн через освіту з прав людини «Закладинки» наводять приклади злущань в інтернеті, серед яких:

- надсилання погроз, провокаційних образ, дискредитація на расовому та етнічному ґрунті;
- нападки на геїв, дискредитація за ґендерною ознакою та інші форми дискримінації;
- спроби заразити вірусом комп'ютер жертви;
- масове надсилання електронних листів образливого змісту;
- публікація або розповсюдження неправдивої інформації про людину для завдання шкоди людині або його (її) репутації;
- обирання жертви і намовляння оточуючих нападати або насміхатися над нею;
- покликатися на іншу людину або діяти від чужого імені, нібито інша людина щось сказала, у що нібито важко повірити;

- викладати в інтернет фото людини, особливо в компрометуючій ситуації, без його/її дозволу;
- публікація листування без дозволу автора;
- чинити тиск на інших, щоб ізолювати жертву від суспільства (в реальному або віртуальному світі);
- неодноразове надсилання непристойних, жорстоких і образливих повідомлень.

У зв'язку з цим розглянемо основні моменти порушень прав людини, що трапляються у віртуальному просторі з огляду на позиції Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи щодо використання Посібника з прав людини для інтернет-користувачів.

### ДОСТУП ДО МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ І НЕДИСКРИМІНАЦІЯ

Щороку число онлайн-споживачів збільшується. Так, сьогодні проблему забезпечення мережею у сільських місцевостях чи віддалених районах поступово ліквідують провайдери. А отже, збільшується перелік проблем, які виникають у процесі використання інтернет-ресурсів аудиторією. Дискримінація за статевою, расовою, гендерною, етнічною ознаками, застосування мови ворожнечі і кіберзалякування – найбільш виражені проблеми віртуального середовища, що пов'язані з дотриманням прав людини. Відчуття анонімності та безкарності дуже часто додає впевненості у висловлюваннях користувачів з того чи іншого приводу. Як наслідок, мова ворожнечі стрімко поширюється з одного кінця світу в інший, що стає потенційною небезпекою.

Як стверджують дослідники, мова ненависті підживлюється негативними стереотипами, що розглядають деякі групи або окремих особистостей неповноцінними, відмінними від інших, а відтак і менш гідними поваги (найбільш вразливі групи в інтернеті – представники ЛГБТ-спільноти, мусульмани та жінки). Мова ненависті відчужує, применшує і підриває почуття особистої гідності. Негативні стереотипи інфікують суспільство зсередини, групи відколюються від суспільства і стають ізольованими.

Для ширшого розуміння проблеми розглянемо кілька прикладів порушень прав людини з регіональних інтернет-медій, що трапилися 2017 року.

У Луцьку видання «Під прицілом» надрукувало колаж із фото місцевих гендерних активісток, журналісток, редакторок у вигляді оголених моделей журналу «Плейбой». Текст до ілюстрації був насичений сексистськими закидами, спрямованими проти жінок-феміністок, зокрема, організаторок презентації моніторингу щодо дотримання гендерного балансу, відсутності стереотипного контенту у волинських виданнях.

Користувачка соціальної мережі Фейсбук Олена Кетінг оприлюднила на своїй сторінці пост про поїздку у потязі, зокрема про сусідок по купе, які буцімто схвально висловлювалися щодо так званої ДНР. Жінка додала фото співрозмовниць (звісно ж, без їхньої згоди), яке впродовж кількох днів інтенсивно поширювали інші користувачі соцмережі та низка інтернет-видань у супроводі ненависних коментарів.

Одна з героїнь посту Інна Топ звернулася до видання Informator.media із заявою, що поширена про неї інформація є недостовірною і виключною інтерпретацією Кетінг, висловивши побоювання за особисту безпеку та безпеку дітей.

Музей науки у Вінниці на своїй фейсбук-сторінці розмістив пост з ілюстраціями до видуманого адміністрацією закладу міжнародного дня захисту чоловічої нервової системи від насильницьких дій жінок. За словами керівництва, інформація була жартівливою і жодним чином не спрямована на образу жінок. Та попри свою невинність повідомлення містило відверто образливі й сексистські висловлювання на адресу жінок («бабосховище», бабські примхи тощо), а також ілюстрації з викривленим образом жінки.



З огляду на ці кейси можемо оцінити роль соціальних мереж, у лоні яких інформація провокативного характеру, емоційно забарвлені повідомлення поширюються зі швидкістю світла. Розуміємо також, до яких наслідків може призвести поширення неточної інформації стосовно людини, яка, не будучи винною, може бути неприйнятною у своєму оточенні, що гірше, ізольованою.

У цьому контексті висловлює свої застереження журналістка Ірина Виртосу. У навчальному модулі «Журналістська етика» (онлайн-курс «Новинна грамотність») вона закликає не поширювати недостовірної інформації у соціальних мережах, а радше поскаржитися до редакції, якщо натрапили на неправомірний контент.

Однак якщо журналіста, який порушив принципи журналістської етики чи журналістські стандарти, можна притягти до відповідальності, то звичайного користувача соціальної мережі ідентифікувати складніше, адже профіль може бути фейковим. Тут виникає проблема невловимості злочинця.

### СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА ІНФОРМАЦІЇ

Одним із найбільш резонансних прикладів у цій категорії є справа українського блогера Руслана Коцаби, якого внаслідок публікації із закликами до бойкоту нової хвилі мобілізації під час війни на Сході України у січні 2015 року було звинувачено у перешкоджанні діяльності Збройних Сил України. Івано-Франківський міський суд обрав запобіжний захід – тримання під вартою на термін 60 діб. Цей момент викликав неоднозначну реакцію світової спільноти, адже, фактично, відбулося порушення права людини на свободу вираження поглядів, і ув'язнення дає підстави вважати Коцабу політичним в'язнем (ст. 5 Європейської конвенції з прав людини).

Однак, з позиції іншої сторони, блогер дезінформував українців, стверджуючи, що на Донбасі так званих ополченців немає і це все вигадки держави, що, до прикладу, голова правління Української Гельсінської спілки з прав людини Євген Захаров ідентифікував як державну зраду. Відтак постає питання: **де межа між свободою вираження поглядів як беззаперечним правом людини та національною безпекою?** Чи останню варто розглядати радше як опір офіційній позиції влади, за що можна притягти до відповідальності і журналіста, і людину з невизначним статусом журналіста, тобто блогера, фрілансера та ін.

Щодо особливостей інтернет-медій, то в цьому контексті варто розглянути ще одне віртуальне поле для вчинення різних правопорушень – інтерактивні зони веб-сайтів і соцмереж. Не раз у судовій практиці розглядали провадження щодо зневаги честі та гідності особи у коментарях після публікації журналістського матеріалу, підписах до знімків у соціальних мережах. Дуже часто трапляються інциденти із закликами до насильства, ворожнечі тощо. Як це тлумачить закон?

В Україні питання закликів до насильства, пропаганди війни у медіях передусім регламентовано Законом України «Про інформацію», а саме стаття 28, в якій чітко прописано заборону щодо поширення такого роду інформації. Під правочинність цього закону потрапляє і сектор інтернет-журналістики.

Із міжнародного досвіду, а саме з практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), маємо наявні приклади засудження злочинних коментарів. У справі «Дельфі АС проти Естонії» (Delfi AS v. Estonia, скарга № 64569/09), оголошеній 16 червня 2015 року, ЄСПЛ визнав винним інформаційний сайт «Дельфі» за розміщення під одним із журналістських матеріалів коментарів із прямими закликами до насильства, ворожнечі. Звинувачення полягало у тому, що організація – оператор новинного інтернет-порталу не провела належних заходів щодо знищення протиправних коментарів до часу, доки не отримала претензії від юристів позивача (оператор комерційного новинного інтернет-порталу має самостійно негайно видаляти такі коментарі (або блокувати їх публікацію); не сприяла тому, щоб виявити особи авторів коментарів, притягти їх до відповідальності. Рішення жодним чином не порушує права особи на свободу слова, вільне висловлення своїх думок і не може прирівнюватися до «приватної цензури». Варто зауважити, що відповідне рішення не можна застосовувати до врегулювання подібних правопорушень у соцмережах, оскільки справа стосується виключно новинних інтернет-порталів.

Щодо соціальних мереж, то натрапляємо на спроби запобіжних заходів самими веб-ресурсами. Наприклад, *Facebook* заборонив користувачам у своїх постах застосовувати мову ворожнечі, публікувати оголені зображення, пропагувати сексуальне насильство та жорстокість, просувати інтереси заборонених організацій. Як покарання – блокування аканту, щоб зашкодити поширенню інформації від терористичних організацій, припинити їхню діяльність.

#### ПРАВО НА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ В ІНТЕРНЕТІ

Передусім розглянемо соціальні мережі як зону приватного життя у веб-просторі. За оцінками медіа-юристів, з кожним роком трапляється дедалі більше судових позовів, в яких люди скаржаться на втручання в особисте саме крізь призму соцмереж. Джерелом цієї проблеми, на погляд фахівців, є відсутність відчуття межі між приватним і публічним, адже люди часто не вмикають фільтри, публікуючи у своїх профілях найінтимніші подробиці життя (письмові пости, фото й відео).

19 грудня 2013 року Генеральна Асамблея ООН одногосно прийняла Резолюцію про захист особистої інформації користувачів інтернету та інших форм електронних комунікацій проти втручання у приватне життя, зокрема й спецслужбами. Ухвалу спрямовано на збереження приватності у мережі як основоположного права кожної людини, яка повинна бути захищеною так, як у реальному житті. Документ забезпечує збереження таємниці листування й засуджує явища шпигунства й масового збору персональних даних в інтернеті.

Знову ж 28 травня 2015 року Рада з прав людини ООН подала звіт засідання, присвяченого анонімності та шифруванню в інтернеті як праву людини, як вияву її свободи у вираженні своєї думки у цифрову епоху. Документ розкритикували з тієї позиції, що це, мовляв, сприятиме поширенню злочинності й тероризму через мережу. Однак Рада з прав людини вирішила, що обмежувати права більшості людей задля кримінальної меншості неможливо.

Оперуючи зазначеними вище законодавчими актами, довести своє право чи оскаржити правопорушення стосовно себе людина зможе лише у залі суду.

Під час реєстрації користувач із соціальною мережею автоматично укладають Договір про надання послуг, що охоплює Договір про конфіденційність, який може функціонувати автономно. Таким чином персональна інформація не може бути розголошеною навіть після закінчення дії або ж внаслідок розірвання основного договору до часу, доки із сервера не буде знищено всіх без винятку персональних даних. У певних випадках та чи тінша соціальна мережа забезпечує собі право на використання приватної інформації, що має бути одним із пунктів Договору. Наприклад, мережа Твіттер розпоряджається персональними даними своїх користувачів у таких інцидентах: коли персональну інформацію передають третім особам для виконання певних функцій або ж надання послуг; для розслідування випадків шахрайства, забезпечення безпеки будь-якої особи, захисту прав і майна компанії; у разі банкрутства, злиття, продажу активів тощо інформацію юзера можна продати чи передати у межах такої трансакції.

Для поліпшення захисту персональних даних самими ж користувачами адміністрація *Facebook* запустила функцію розпізнавання осіб на фото як одного з об'єктів персональних даних в інтернеті. За словами директора з конфіденційності інформації соцмережі Ерін Іген, мета компанії полягає в тому, щоб спростити тегування так, щоб люди знали, коли вони з'являються на фотографіях на ресурсі. Розміщення загальнодоступних фотографій в єдиній базі дасть змогу користувачам краще контролювати свої персональні дані, а також автоматично розпізнавати друзів, зображених на фото.

Очевидно, спроби врегулювати інформаційні потоки в нових ЗМК дедалі частіші, однак щоразу зростає і кількість правопорушень. З огляду на це користувачам мережі необхідно більш помірно поширювати інформацію (зокрема фото, відео- та аудіозаписи) про себе у своїх профайлах, якщо вона справді становить конфіденційну цінність.



Соцмережі, відповідно, повинні забезпечити правову можливість юзерам визначити контингент тих, хто може переглядати їхню інформацію, а також, за бажанням користувача, надати можливість виходу з веб-сайту з повним вилученням персональних даних.

Гіпотетичні міркування щодо створення правової норми, яка притягувала б до відповідальності порушників прав людини, в інтернет-просторі висловлюють юристи-теоретики. Зокрема Владислав Гавловський, кандидат юридичних наук, стверджує, що визнання соціальних мереж, блогів, чатів, форумів як громадського, публічного місця (територія або простір потенційного перебування людей, куди кожен може вільно потрапити) надавало б потенційне право (відповідно до ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення) карати осіб, які у своїх висловлюваннях застосовують нецензурну лексику, лайку, погрози, закликають до погромів, захоплення будівель тощо, отже, спотворюють громадський порядок.

Ми ж прихильні до позиції представника Міністерства телекомунікацій Сербії Єлени Сурчулії, яка вважає, що якщо сайт є пристойним, то його адміністрація повинна нести відповідальність за весь контент, що на ньому з'являється. В іншому випадку потрібно організувати так званий disclaimer, тобто визначити, за що сайт відповідальності не несе, оскільки саме відповідальність створює довіру, без якої журналісти не зможуть інформувати людей.

#### ПРАВА ДИТИНИ І БЕЗПЕКА В ІНТЕРНЕТІ

За положенням статті 8 пункту 1 Європейської конвенції з прав людини, жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного порушення її права на особисте життя, сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції, що також стосується інтернету. Автори посібника «Закладки» виділяють чотири домінуючі тенденції на основі аналізу звернень щодо небезпек дітей в інтернеті та Національну дитячу «гарячу лінію».

1. Кібербулінг – цькування та переслідування в інтернеті.
2. «Порно-помста» – публікування особистої інформації інтимного, еротичного характеру в соцмережах без згоди власників інформації.
3. Екстремальні селфі – використання небезпечних місць як локацій для селфі (фотографій самих себе).
4. «Смертельні квести» – поширення груп у соцмережах, в яких дітям і підліткам пропонують виконувати завдання, небезпечні для життя («Синій кит», «Розбуди мене в 4:20»).

Незважаючи на заборону російських сайтів, за статистикою, 99% підлітків досі користуються такими соціальними мережами, як «Однокласники» та «Вконтакте» через анонімайзери (наприклад, VPN), де найбільш поширені гомосексуальні групи. Однак, з нашої позиції, це не є основною причиною нещасних чи летальних випадків серед дітей. Запровадження освітніх чи радше просвітніх ініціатив до шкільних програм, вважаємо, стане запобіжним заходом цієї проблеми. Тому на міжнародному рівні набирають популярності проекти, що сприятимуть утвердженню культури поведінки у мережі, здатності підлітків фільтрувати контент, запропонований до використання, а отже, розкриватимуть потенціал інтернету як інтерактивного, творчого та освітнього інструменту.

Саме для цього 2012 року Європейська комісія розробила Європейську стратегію для кращого інтернету для дітей, у контексті якої функціонують мережа Центрів безпечного інтернету та гарячих ліній INHOPE. У межах програми щороку відбувається Глобальний день безпечного інтернету, а також у другий вівторок лютого проводиться Безпечний інтернет-форум, в якому бере участь і Україна. Окрім міжнародних ініціатив, до яких долучається наша країна (Ініціатива захисту дітей онлайн, організована Міжнародним союзом електрозв'язку, 2008 р.; Керівництво щодо захисту дитини в онлайн-овому середовищі для ІКТ-індустрії МСЕ спільно з ЮНІСЕФ, 2014 р.); безпосередньо в Україні Коаліція за безпеку дітей в інтернеті створила освітній ресурс «Онляндія», основу якого стали матеріали для дітей, батьків і вчителів про потенційні небезпеки у мережі та способи їх уникнення.

## МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІНТЕРНЕТІ

Відтак відкритим залишається питання механізмів захисту прав людини в інтернеті, зважаючи на те, що онлайн-середовище може бути місцем, де права людини порушують, і водночас інструментом, який ефективно виконує адвокаційну функцію щодо людських прав і свобод.

У разі порушення останніх в Україні на державному рівні захист гарантують у таких інстанціях:

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.
2. Управління боротьби з кіберзлочинністю Міністерства внутрішніх справ України.
3. Міжнародні судові установи (зокрема Європейський суд з прав людини) та організації.

Щодо власне нових медій, то найбільш поширеним механізмом захисту чи то пак засобом привернення уваги спільноти до певної проблеми, є флешмоби, ініційовані активістами та активістками у соціальних мережах під хештегом із зазначенням конкретного питання. У контексті прав людини, а саме проблем расової, ґендерної, етнічної дискримінації, людей з інвалідністю та насильства над дітьми, світова й зокрема українська інтернет-спільнота була причетною до таких хвиль захисту:

- **«#Roma are equal»** («Роми – рівні») – запущений у Болгарії в квітні 2016 року користувачами Твіттера і Фейсбука у відповідь на побиття ромського хлопчика Мітко.
- **«#Mee too»** – «Я також» – ініційований акторкою Алісою Мілано 2017 року у відповідь на домагання (в американському законодавстві «harasment»). «Якщо всі жінки, які зіткнулись із сексуальними домаганнями, напишуть «Я також» у відповідь на цей твіт, ми побачимо справжній масштаб проблеми», – написала Мілано у своєму твіттер-акаунті.
- **«#яНеБоюсьСказати»** – організований 5 липня 2016 року українською громадською активісткою Анастасією Мельниченко у мережі Фейсбук проти насильства над жінками.
- **#НеБийДитину** – запущений на початку 2017 року рівненськими активістками Наталією Бідою та Олександрю Сидорченко проти знущання над дітьми.
- **#накавуздругом** – флешмоб ініційовано на знак незгоди, коли Романа Кісляка, який має ДЦП, вигнали з однієї із львівських піцерій. А також на підтримку людей з інвалідністю. Цю онлайн-ініціативу підтримала дружина президента Марина Порошенко, запросивши Романа до кав'ярні.

Це приклади онлайн-ової реакції спільноти на порушення основних прав людини, вчинених у реальному житті.

## ВИСНОВКИ

Щодо власне інтернет-безпеки і способів уникнення ризиків щодо особистих прав і можливостей у мережі вважаємо найефективнішим створення і впровадження освітніх програм до навчального процесу (передусім шкільного, зважаючи на вразливість підліткової аудиторії), організацію просвітніх заходів, що сприятимуть ліквідації нерозуміння людьми своїх прав і свобод, задля отримання навичок правильного користування мережею, що дасть змогу користувачам захистити себе від посягання на приватне життя, розумове і моральне благополуччя.

Своєю чергою журналісти, яким, за результатами національного дослідження «Що знають і думають українці про права людини», ініційованого Центром інформації про права людини, суспільство довіряє найбільше, а отже, розцінює як потенційних захисників під час порушень особистих прав, мають:

- по-перше, тлумачити, аналізувати проблеми, що виникли у площині прав людини, поширювати про них знання;
- по-друге, дотримуватися принципів журналістської етики й стандартів журналістики, що сприятиме конструктивному погляду на проблему;
- по-третє, і стосовно студентів інститутів, факультетів, кафедр журналістики, журналістів-новомедійників, і стосовно дослідників сфери нових медій, найоперативнішим інструментом поширення інформації у яких є інтернет, власним прикладом формувати культуру використання можливостей веб-простору й інформувати користувачів про виявлені потенційні небезпеки у віртуальній площині, що можуть цілком трансформуватися у реальну. Адже попереджений – захищений.



### РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Виртосу І. Журналістська етика. Новинна грамотність: онлайн-курс. 2017. URL: <http://www.video-detector.media/special-projects/novynna-gramotnist-i22>.
2. Гавловський В. Д. Соціальні мережі, чати, форуми, блоги як громадське місце вчинення правопорушення: кримінально-правовий та адміністративно-правовий аспекти. Інформація і право. – 2013. Вип. 2(8). С. 136–141. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/13gvdapa.pdf>.
3. Кін Е., Георгеску М. Закладинки: посібник з протидії мові ненависті онлайн через освіту з прав людини. Рада Європи, 2016. URL: [https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks\\_UA.pdf](https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks_UA.pdf).
4. Освіта в сфері прав людини в інтернеті: методичний посібник / за ред. Мурашкевич О., Черних О. – Київ: ВАІТЕ, 2015. – 70 с. URL: [http://dsmsu.gov.ua/media/2017/01/25/13/Posibn\\_Human\\_rights\\_in\\_the\\_Internet.pdf](http://dsmsu.gov.ua/media/2017/01/25/13/Posibn_Human_rights_in_the_Internet.pdf).
5. Посібник з прав людини для інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум / за ред. Комітету міністрів Ради Європи. – Київ: Інжиніринг, 2014. URL: <https://rm.coe.int/16802e3e96>.
6. Черних О. Права людини в інтернеті як актуальний напрям роботи соціального педагога. URL: <https://www.academia.edu/27680968/>.

## ПРАВО НА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ТЕМИ: ЯК НЕ ПЕРЕЙТИ МЕЖУ ЖУРНАЛІСТАМ У ПІДГОТОВЦІ МАТЕРІАЛІВ



**Олексій Костюченко**, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри журналістики, Національний університет «Острозька академія»

*Лекцію присвячено актуальним питанням прав людини в Україні та журналістської діяльності. Зокрема йдеться про дотримання межі журналістами у підготовці матеріалів між правом на приватне життя людини та суспільною значущістю теми. На конкретних прикладах із журналістської практики продемонстровано виправданість/невиправданість висвітлення журналістом приватного життя людини у контексті суспільної значущості інформації.*

### ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. У яких випадках втручання журналіста у приватне життя людини є невиправданим і чому?
2. Право на приватне життя людини і суспільна значущість теми журналістського матеріалу.
3. Доцільність аудіо-, відеозапису журналістом приватного життя людини.

*«Кожна людини має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність». Це право закріплено статтею 3 Загальної декларації прав людини, а також конституціями більшості незалежних демократичних держав.*

У журналістській практиці існує низка прикладів, які демонструють неправомірне втручання журналіста у приватне життя людини. Часто, у гонитві за сенсаційними («жовтими») матеріалами, журналісти нехтують етичними принципами у своїй роботі, знижуючи рівень довіри суспільства до ЗМІ загалом як до інституту достовірного інформування громадськості. Наведемо приклад телевізійного сюжету, який навесні 2017 року транслювали в інформаційній програмі «Сьогодні» телеканалу «Україна». Матеріал із шокуючою назвою «Секс-скандал у школі» стосувався учениці-семикласниці однієї із шкіл Рівного. Дівчинка опублікувала у соціальних мережах відео еротичного характеру, на якому позувала оголеною. Ролик з дівчинкою в головній ролі побачили її ровесники і розповіли вчителям. Тему під скандальною назвою взявся висвітлювати один із місцевих журналістів, стверджуючи, що він це робив із превентивною метою для інших батьків, аби вони більше звертали увагу на те, чим їхні діти займаються у вільний час. Утім, у сюжеті чітко ідентифіковано силует учениці, назву школи, подано синхрон директора.

Виникає запитання, чи дотримався журналіст під час підготовки цього матеріалу етичних принципів і чи інформація в сюжеті суспільно значуща? Цей відеосюжет досі є в мережі YouTube, його транслювали на загальноукраїнському каналі. І навіть якщо мине кілька років, цим відео можуть цькувати дівчинку, яка можливо й необдуманно таке вчинила. Це може заважати їй у досягненні успіху, у побудові особистісних стосунків тощо. За цей матеріал журналіст отримав осуд від інших колег-медійників за непрофесійність і порушення журналістської етики.

У таких ситуаціях журналістам завжди потрібно пам'ятати, що персональні дані дитини віком до 18 років можна збирати й поширювати зазвичай лише за згоди її батьків чи законних представників. Винятком є ситуації, коли дитина є публічною особою (наприклад, спортсменом) і інформація стосується її публічної діяльності, або коли

наявний суспільний інтерес, що переважає. Особливу увагу варто звертати також на зрілість дитини під час цитування її коментарів. Дитина може недостатньо усвідомлювати наслідки своїх слів, і ЗМІ мають етичну відповідальність не нашкодити дитині.

З'ясуємо докладніше, у яких випадках втручання журналіста у приватне життя людини невиправдане. У статті 12 Загальної Декларації прав людини йдеться: *Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.*

Право на життя, право на свободу та особисту недоторканність гарантовано статтями 1, 2 і 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Також це визначається рішеннями Європейського суду з прав людини.

Захист права на приватне життя людини в Україні також чітко визначено на законодавчому рівні. Так, у статті 32 Конституції України йдеться про те, що *ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.*

Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», стаття 3: *Неприпустимість зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації – Забороняється використання друкованих засобів масової інформації для: ... втручання в особисте життя громадян, посягання на їхню честь і гідність.*

Закон України «Про телебачення та радіомовлення», стаття 59: *Обов'язки телерадіоорганізації – 1. Телерадіоорганізація зобов'язана: у) не розголошувати інформацію про приватне життя громадянина без його згоди, якщо ця інформація не є суспільно необхідною. У разі, коли суд визнає, що поширення інформації про особисте життя громадянина не становить суспільної необхідності, моральна шкода та матеріальні збитки відшкодовуються в порядку, встановленому законодавством України.*

Кримінальний кодекс України, стаття 182: *Порушення недоторканності приватного життя – Незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації, – караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.*

Цивільний кодекс України, стаття 301: *Право на особисте життя та його таємницю – 1. Фізична особа має право на особисте життя. 2. Фізична особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб. 3. Фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя. 4. Обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за її згодою.*

Це основні нормативно-правові акти, які гарантують право на приватне життя людини, в тому числі, коли йдеться про збір інформації під час виконання журналістом своєї професійної діяльності.

Як наслідок – повагу журналіста до приватного життя людини закріплено в пункті 3 Етичного кодексу українського журналіста: *Журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини. При цьому не виключається його право на журналістське розслідування, пов'язане з тими або іншими подіями і фактами, якщо суспільна значущість інформації, яка збирається і поширюється журналістом, є вищою, ніж приватні інтереси особи.*

Таким чином, Етичний кодекс українського журналіста декларативно окреслює межу між повагою медійників до приватного життя людини і суспільною значущістю інформації, утім, у професійній діяльності кожен журналіст має аналізувати індивідуально.

Тепер з'ясуємо, коли журналісти мають право поширювати інформацію про приватне життя людини. Як показує журналістська практика, це передусім стосується випадків, коли йдеться про публічних осіб і суспільну значущість теми. Відповідно до *Рекомендацій щодо захисту приватності у роботі засобів масової інформації*, публічні особи – це особи, які обіймають посади публічної служби та/або користуються публічними ресурсами, а також, кажучи в ширшому сенсі, особи, які відіграють певну роль у громадському житті – в політиці, економіці, мистецтві, соціальній сфері, спорті чи в будь-якій іншій сфері. ЗМІ можуть втручатися у приватне життя публічних осіб без їхньої згоди лише тоді, коли існує переважальний суспільний інтерес, який виправдовує оприлюднення інформації. Таке втручання повинно бути пропорційним і не виходити за межі того, що є необхідним для задоволення правомірного суспільного інтересу. Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, політикам варто очікувати на менший ступінь захисту свого приватного життя; як зазначив Суд, «надання публічним особам можливості цензурувати пресу та суспільну дискусію, прикриваючись захистом своїх особистих прав, було б фатальним для свободи вираження у царині політики».

Проте проста цікавість або пошук сенсацій ніколи не можуть виправдати порушення права на приватність. Під час оцінювання того, чи існує суспільний інтерес, який виправдовує втручання у право на повагу до приватного життя, варто зосереджуватися, як зазначив Європейський суд з прав людини, «на тому, чи відповідає публікація інтересам суспільства, а не на тому, чи громадськості цікаво її читати». Досить докладно у *Рекомендаціях щодо захисту приватності у роботі засобів масової інформації* подано, яким чином журналіст може поширювати інформацію про звичайних людей, дітей, здійснювати фотографування та відеозйомку, проводити журналістські розслідування тощо.

Олександр Бурмагін, медіаюрист Інституту розвитку регіональної преси, проаналізував рішення Європейського суду з прав людини (справи «Лінгенс проти Австрії», «Яновський проти Польщі», «Тома проти Люксембургу», «Фресо і Руар проти Франції», «Констатинеску проти Румунії», «Перна проти Італії» та «Гріко проти Словаччини») і дійшов висновку про існування шкали «рівня критики публічних осіб»: найбільший допустимий рівень – політики, далі – високопосадовці органів державної виконавчої влади, нижче – керівники великих підприємств, посадовці середньої ланки влади, ще трішки нижче – судова влада та судді. Найбільший рівень захисту від критики та втручання у приватне життя мають пересічні фізичні особи. Такий розподіл пояснено так: що публічнішою стає людина, то більший суспільний інтерес викликають її дії. До того ж, якщо йдеться про політиків або чиновників, преса та інші ЗМІ стають через поширення інформації щодо суспільно важливих питань органами громадського контролю за їхньою діяльністю.

Такий підхід права до публічних осіб абсолютно виправданий. Наскільки це виправдано, ми можемо усвідомити, спостерігаючи за українською реальністю. Коли політики, наприклад, намагаються якнайкраще приховати певні свої бізнесові схеми, що перебувають поза законом, корупційні діяння, які призводять до суворого покарання. Усе це мусить бути викрито журналістом у доступній для споживача інформації формі, щоб правоохоронні органи притягли правопорушників до відповідальності або якщо охоронці порядку бездіяльні у цій ситуації, то щоб громадяни країни артикулювали і рефлексували свою реакцію, яка в ідеалі має змінити ситуацію в суспільстві.

Основна мета Європейської конвенції з прав людини – встановити рівновагу між інтересами людини і суспільства, збалансувати права на повагу до приватного життя й свободу вираження поглядів.

Міхал Ковальські з Гельсінського фонду з прав людини (Варшава) розмірковує над тим, який обсяг прав і свобод гарантовано статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. До поняття «приватне життя» він зараховує такі аспекти:

- фізична та психічна цілісність людини;
- право на ім'я та прізвище;
- право на розвиток своєї особистості, а також право на побудову взаємовідносин з іншими людьми;



- право на особисту автономію, коли людина має змогу приймати рішення стосовно себе і власного способу життя;
- проблематика збору, зберігання, використання та надання доступу до інформації про особисте життя людей;
- право на захист доброго імені та повагу зображення;
- повага до житла (мається на увазі не лише місце фактичного проживання, а й офіси та правові канцелярії).

До того ж пункт 2 статті 8 Європейської конвенції з прав людини визначає три умови припустимості втручання у приватне життя (обмежувальна клаузула):

- легальність – втручання має підстави у національній правовій системі;
- доцільність – втручання захищає національну безпеку, громадський порядок або економічний добробут країни, слугує запобіганню заворушенням чи злочинам, забезпечує захист здоров'я чи моралі або прав і свобод інших осіб;
- необхідність – втручання захищає демократичні цінності і свободи.

Втручання у приватне життя визнається допустимим лише тоді, коли виконано всі перелічені умови. У демократичному суспільстві повинні існувати прозорі, точні та доступні механізми захисту від безпідставного втручання, а також докладні вимоги щодо правового регулювання роботи спецслужб, оскільки останні можуть застосовувати контроль кореспонденції, прослуховування розмов тощо. Громадяни повинні мати доступ до ефективних засобів контролю, які дають змогу обмежити втручання до рівня, необхідного у правовій державі.

З іншого боку, у статті 10 обстоюється свобода вираження поглядів і право на отримання інформації, які ґрунтуються на таких базових цінностях демократичного суспільства, як плюралізм, толерантність і відкритість до інших поглядів. Суд, що розглядає справи щодо порушення права на повагу приватного життя, визначає, чи становить поширена інформація суспільний інтерес і чи є вона приводом для розгортання суспільної дискусії. Можна навести два відомі приклади справ такого типу. Перша справа стосується заборони на розповсюдження книжки екс-лікаря колишнього Президента Франції Ф. Міттерана, у якій містилися подробиці про стан здоров'я останнього. Суд визнав перевагу суспільної необхідності проаналізувати та оцінити час правління Президента над захистом конфіденційності медичних даних.

Показовою є також справа принцеси Кароліни фон Ханновер, яка висунула позов до німецької влади щодо порушення її права на повагу приватного життя. Приводом для такого позову були фотографії приватного характеру, опубліковані у німецькій пресі без згоди заявниці. Суд звернув увагу на те, що «[...] необхідно відмежувати подання фактів, навіть суперечливих, які можуть зробити внесок у дискусію в демократичному суспільстві стосовно, наприклад, політиків, які виконують свої функції, і подання подробиць з особистого життя людини, яка, тим більше, як у цій справі, не виконує жодних суспільних функцій. Якою мірою в першій ситуації преса виконує свою основну роль «контролера» демократії через поширення інформації та ідей щодо суспільно важливих питань, у другій ситуації вона цю роль не виконує».

Виконавча директорка Інституту масової інформації Оксана Романюк у своєму матеріалі «Про папараці і справжніх репортерів» стверджує: «Європейський суд з прав людини вважає, що особиста інформація, яка є суспільно важливою, заслуговує на оприлюднення. Це загальноприйнятий стандарт: не хочеш, щоб тебе випадково зняли – не світись. А якщо ти не просто відома людина, а ще й обіймаєш важливу посаду – звикай до спалахів фотокамер і журналістських розслідувань щодо твоїх акцій і майна».

Утім, журналісти іноді перегинають палицю у прагненні вловити сенсацію, і в цьому разі вони перетворюються з репортерів на папараці, які зазвичай порушують журналістську етику і не дотримуються професійних стандартів



у гонитві за скандальними матеріалами. Щоб не допустити такої ситуації під час підготовки матеріалу, журналіст завжди повинен пам'ятати про дотримання етичних стандартів і концентруватися на основному завданні – передавати суспільно важливу інформацію. Збирання інформації – дуже важлива річ у журналістиці, проте способи її здобуття не завжди бувають законними.

Наприклад, якщо у редакцію газети чи до самого журналіста надходить тривожний сигнал, що у місцевій, скажімо, психіатричній лікарні не дотримуються санітарних норм, пацієнтів погано годують і застосовують до них тортури. У цьому разі журналіст вирішує провести журналістське розслідування. Щоб отримати інформацію з перших вуст, він може влаштуватися туди на роботу (наприклад, санітаром) або просто проникає через паркан і використовує приховану камеру для зйомки неправомірної діяльності в цій лікарні. У гіршому разі його помічає охорона, приймає за крадія, ловить, б'є і викидає за межі території. У кращому – суспільство отримує важливу інформацію.

За словами Оксани Романюк, закон, на жаль, не захищає таких журналістів. Проте і здійснювати фізичну розправу над ними ніхто не має права. Згідно із законодавством, якщо журналіст проник на територію незаконно, охорона повинна викликати поліцію, і лише правоохоронці мають право затримати журналіста і вилучити в нього записи.

Розповсюдження інформації може відбутися без згоди її власника, якщо ця інформація суспільно значуща. Тобто якщо журналіст доведе поліції, що громадськість має право знати про жакливі умови перебування хворих у психіатричній лікарні і, згідно зі статтею 30 Закону України «Про інформацію», право громадськості знати цю інформацію переважає право власника на її захист, то працівники внутрішніх органів можуть повернути записи журналісту.

Загалом суспільно значущою інформацією вважають будь-яку інформацію, що стосується індивідуальних проявів питань, котрі прямо чи опосередковано впливають на життєдіяльність суспільства загалом і викликають суспільний інтерес. Суспільна важливість питання спричиняє вимушену необхідність (а не просто бажання) суспільства реагувати на них. Тому чітким показником суспільної важливості питання є те, що держава або суспільство намагаються його певним чином регулювати: правовим, моральним або іншими способами.

Наприклад, висвітлення зіркового весілля або розподіл майна внаслідок розлучення відомих людей ніяк не впливає на життя українців, а от факти застосування насильства одним із подружжя до іншого є суспільно важливою інформацією, вони спричиняють певну реакцію від держави і суспільства або, наприклад, коли директор певного заводу переводить працівників з інвалідністю різних груп з мінімальної заробітної плати на плату за фактом виконаної робочої норми, яку завищено і яку надзвичайно важко виконати цим працівникам. Директор залякує працівників цього цеху звільненням, якщо ті почнуть скаржитися на умови праці, нарахування заробітної плати і навіть на велику її недоплату.

Українські депутати, які долучалися до розробки Закону «Про доступ до публічної інформації», не дали тлумачення в законі, що ж таке інформація, яка становить суспільний інтерес. Вони аргументували це тим, що це тлумачення є в оновленій редакції Закону України «Про інформацію». Отже, згідно з оновленою редакцією Закону України «Про інформацію» під суспільно необхідною інформацією розуміють таку, що є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення.

Журналіст не повинен використовувати незаконні або неетичні способи збирання інформації. Навіть більше, він може відмовитися від редакційного завдання, яке вимагатиме від нього порушення законодавства, покликавшись на Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р. № 2782-ХІІ:

*Журналіст зобов'язаний: відмовлятися від доручення редактора (головного редактора) чи редакції, якщо воно не може бути виконано без порушення Закону.*

Такий спосіб виправданий лише у разі гострої потреби. Для кращого розуміння наведемо приклад. На початку 2000-х, під час навчань, українські військові влучили не в мішень, а в житловий будинок у Броварах. Унаслідок цієї трагедії загинули троє людей. Міністерство оборони України категорично спростувало свою причетність до інциденту і висунуло версію про вибух газу.

Лише після того, як знімальна група Нового каналу проникла до будинку під виглядом працівників Міністерства з питань надзвичайних ситуацій, відзняла ідеально рівний отвір, надала інші докази причетності військових до трагедії та показала це в ефірі, військове відомство було змушене визнати свою провину, а населення України дізналося правду про цю жакливу подію. У цьому випадку збирання інформації, яке відбулося з порушенням закону, було повністю виправданим.

Справжній журналіст мусить постійно вирішувати дилему під час збирання і публікації матеріалу, що переважає в певному конкретному випадку – право аудиторії на отримання інформації чи право особи на таємницю приватного життя. Не варто потурати нездоровому інтересу до сенсацій. Кожному гарантовано право на невтручання в особисте приватне життя. Однак у деяких випадках це право може бути порушено.

Наприклад, умови проживання президента Януковича у його резиденції «Межигір'я», дорогі машини чиновників і членів їхніх сімей становили суспільний інтерес, який перевищує право на особисту інформацію.

Суспільство розуміє: якщо пересічний чиновник носить годинник за 50 000 доларів США, то він корупціонер, бо на свою зарплату він такого не придбає.

Яскравим прикладом суспільної значущості інформації було також журналістське розслідування, проведене недавно Михайлом Ткачем, для спільного проекту Радіо Свобода та УЛ:Першого «Схеми». Воно стосувалося весілля сина генпрокурора Юрія Луценка. Журналіст продемонстрував, як святкування весілля у ресторанному комплексі під Києвом обслуговували службові автомобілі Генеральної прокуратури, активну участь в організації свята взяли працівники Управління державної охорони.

Журналістам вдалося зафіксувати, як автомобіль, зареєстрований на Генеральну прокуратуру України, забирає з вечірки візажиста Юлію Джулай. Журналістам також продемонстрували, як у мікроавтобус, зареєстрований на Генеральну прокуратуру України, співробітники УДО виносили та складали весільні подарунки, зокрема великі портрети молодят. Згодом мікроавтобус з подарунками залишив заклад.

Співробітники Управління державної охорони рухали фішки на заїзді та виїзді з парковки ресторанного комплексу. А на вході у заклад стояв охоронець зі списком гостей. Біля закладу близько дев'яти годин чергував реанімобіль і дві карети швидкої допомоги. На узбіччі біля місця урочистої події стояла автівка пожежників.

Щоб журналісти не побачили відвідувачів, співробітники Управління державної охорони всіляко намагалися не дати змоги зафіксувати події на відео. Наприклад, затуляли в'їзд на відкриту парковку ресторану відомчими автівками. Після того, як Луценко та інші посадові особи залишили ресторанний комплекс, журналісти помітили, як заклад залишають люди з обладнанням, схожим на снайперське. Під час виїзду зі святкування президента Порошенка представники охорони здійснили фізичний напад на знімальну групу, щоб перешкодити зйомці цього моменту. Оператор «Схем» Борис Троценко отримав струс мозку та пошкодження руки. Журналісти написали заяву у поліцію про перешкоджання їхній професійній діяльності.

Часто журналісти порушують недоторканність приватної території відомих осіб. Трапляються і курйозні випадки. Пару років тому один журналіст, прагнучи зняти дачу президента Януковича, впав із паркану на територію цієї самої дачі і зламав ногу. Він відбувся переляком, а охоронці викликали йому швидку. Проникнення на територію приватної власності без достатніх на те підстав є порушенням не лише етичних норм, а й закону. Наприклад, стаття 30 Конституції України гарантує кожному недоторканність житла. Якщо у журналістів виникає сумнів щодо законності збирання інформації і ступеня її конфіденційності, краще проконсультуватися з юристами, бо можна

потрапити під кримінальну відповідальність. Проте це стосується лише проникнення до житла, а не на територію промислового об'єкта.

У кожному конкретному випадку зйомки приватної власності потребують від журналіста проведення уявної межі, за якою починається приватне життя. Досить часто журналісти практикують зйомки прихованою камерою, які вперше застосував документаліст Дзига Вертов у 20-х роках минулого століття. Він проголосив і застосував на практиці принцип «Зйомки життя знезацька». Метод отримав широке розповсюдження в усьому світі у 1960-роках з появою високочутливих плівок і легких безшумних відеокамер.

Бувають ситуації, коли прихований аудіо- чи відеозапис є необхідним: коли журналіст розслідує факти незаконного продажу алкоголю чи тютюну неповнолітнім, коли фіксують факт отримання хабара високопосадовцем або розвантаження підробних лікарських засобів тощо. У таких випадках, де йдеться про посадові злочини чи про порушення законодавства, дії журналістів абсолютно виправдані. Наведемо приклад.

Недавно журналістка Анна Калаур інформаційно-аналітичного порталу «Четверта влада» підготувала журналістське розслідування для проекту «Слідство.Інфо» – «І словом, і тілом» про сексуальні домагання професора в одному з університетів Рівного. 13 випускниць, студенток і викладачок повідомили про факти домагань 70-річного професора, які тривають уже майже 20 років. Він пропонував жінкам секс, цілував і обмацував. Тим, хто погоджувався на його пропозиції, професор пропонував фінансову підтримку, влаштувати на державну форму навчання тощо. Попри те, що про таку поведінку професора засвідчили 13 жінок, журналістка вирішила сама перевірити, чи справді він так поводиться.

Допомогла їй у цьому колишня студентка. За легендою, вона випускниця іншої кафедри, яка потребує недорогого житла в гуртожитку з можливістю майбутнього вступу на кафедру, яку очолював цей професор. Дівчина на приховану відеокамеру записувала професора і ходила до нього в кабінет двічі. Загалом вони спілкувалися менш як пів години. Та цього часу вистачило, щоб переконатися у правдивості слів інших. Тому у цій ситуації використання прихованої камери було необхідністю. Після виходу цього матеріалу «професор домагань» написав заяву на звільнення.

Згідно із законодавством журналіст не має права знімати людей без їхньої згоди. Проте таку згоду припускають, якщо зйомки відбуваються на вулиці, на зборах, конференціях, тобто на заходах публічного характеру (ст. 307 Цивільного кодексу України). Медіаюристи також припускають, що можна проводити зйомки прихованою камерою, не показуючи облич. Інакше люди можуть звернутися в суд щодо незаконної зйомки без їхньої згоди.

Багатьом журналістам іноді доводиться ризикувати, блефувати і навіть порушувати закон, щоб здобути інформацію. Однак якщо журналіст поводиться непорядно, порушує журналістську етику, якщо його не турбує, що станеться з його героями після виходу публікації, то чи варто тоді дивуватися, що з ним просто ніхто не захоче мати справи?

«Саме після спілкування з такими журналістами люди й роблять висновок, що всі медійники – гієни чи стерв'ятники. Тому не женіться за славою папараці. Інформація про «брудного» журналіста, нехай він буде тричі талановитим, розходить дуже швидко», – радить Оксана Романюк.

Отже, висвітлена тема дає змогу зрозуміти важливість межі між приватним життям людини і суспільною значущістю теми. Журналісти завжди повинні пам'ятати, що висвітлювати певні сторінки приватного життя людини можна лише у разі, якщо воно становить серйозний інтерес для громадськості.

До того ж що публічніша людина, то більшою може бути потреба суспільства дізнатися про певні моменти її життя для виявлення випадків, коли приватне життя шкодить виконанню цією особою певних громадських обов'язків.

Матеріал лекції важливий у процесі засвоєння професійних знань, формування вмінь і навичок журналістів і може бути використаний у проведенні медіадосліджень у сфері прав людини і журналістики в Україні.



## СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Голуб О. П. Медіакомпас: путівник професійного журналіста. Практичний посібник / Інститут масової інформації. – К.: ТОВ «Софія-А», 2016. – 184 с.
2. Мирний М. Публічні люди: де закінчується «суспільний інтерес» і починається приватність [Електронний ресурс] / Микола Мирний // Всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини». – Режим доступу: <http://www.edu.helsinki.org.ua/pod/novini-vipusknik-v-programi/publ-chn-lyudi-de-zak-nchu-tsyu-susp-lnii-nteres-rochina-tsyu-privat>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 01.08.2012. – Дата перегляду: 10.12.2017.
3. Рекомендації щодо захисту приватності у роботі ЗМІ [Електронний ресурс] // Центр демократії та верховенства права (CEDEM). – Режим доступу: <http://cedem.org.ua/analytics/rekomendatsiyi-shhodo-zahystu-privatnosti-u-roboti-zmi/> – Назва з екрана. – Дата публікації: 07.11.2012. – Дата перегляду: 10.12.2017.
4. Романюк О. Про папараці і справжніх репортерів [Електронний ресурс] / Оксана Романюк // Проект MediaSapiens. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/pro\\_paparatsi\\_i\\_spravzhnikh\\_reporteriv/](http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/pro_paparatsi_i_spravzhnikh_reporteriv/). – Назва з екрана. – Дата публікації: 31.12.2010. – Дата перегляду: 05.12.2017.
5. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – К, 2017. – 56 с.

# ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ В МЕДІА



**Анна Глушко**, старша викладачка кафедри журналістики,  
Донецький національний університет ім. Василя Стуса, аспірантка,  
Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. академіка Степана Дем'янчука

*Вплив візуальних компонентів у медіа на сприйняття інформації аудиторією надзвичайно потужний. Однак необдуманий або необережний підхід до застосування фотографій або іншого ілюстративного матеріалу може призводити до таких негативних наслідків, як порушення базових прав людини, формування стереотипів, заохочення до дискримінації певних категорій суспільства та підвищення рівня конфліктності. У цій лекції ми розглянемо, як уникати таких результатів і застосовувати етичні та правові засади під час візуалізації матеріалів.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Візуалізація матеріалів у контексті висвітлення подробиць особистого життя та життя неповнолітніх осіб.
2. Візуалізація матеріалів, що висвітлюють проблеми вразливих категорій населення.
3. Візуалізація матеріалів, що висвітлюють наслідки катастроф, терактів, збройних конфліктів і самогубств.

Різні наукові дослідження доводять, що візуальна інформація краще сприймається і дає змогу швидко й ефективно донести до глядача власні думки та ідеї. Фізіологічно сприйняття візуальної інформації – основне для людини. Численні дослідження підтверджують, що:

- 90% інформації людина сприймає через зір;
- 70% сенсорних рецепторів містяться в очах;
- близько половини нейронів головного мозку людини задіяні в обробці візуальної інформації;
- на 19% менше під час роботи з візуальними даними використовується когнітивна функція мозку, що відповідає за обробку та аналіз інформації;
- на 17% вище продуктивність людини, яка працює з візуальною інформацією;
- на 4,5% краще згадуються докладні деталі візуальної інформації;
- у 60 000 разів швидше сприймається візуальна інформація порівняно з текстовою;
- 10% людина запам'ятовує з почутого, 20% – з прочитаного, і 80% – з побаченого і зробленого;
- на 323% краще людина виконує інструкцію, якщо вона містить ілюстрації.

Ці цифри доводять, що візуальний компонент у медіатексті може відігравати ключове значення з погляду впливу на настрої, думки і переконання аудиторії. Саме тому медіа сьогодні збільшують обсяги фотоконтенту, а також частіше звертаються до інструментів візуалізації даних та інфографіки.

Через надзвичайно велику кількість інформації, її дискретність, її щоденне зростання та нездатність людини засвоювати весь масив даних, типовим стає поверховий перегляд новин.

Згідно з результатами досліджень Вікторії Шевченко, більшість читачів сприймають сторінку з великою кількістю матеріалів у такій послідовності:

1. Розглядають зображення.
2. Переглядають заголовки.
3. Зупиняються на виділених фрагментах, врізах, підзаголовках.
4. Читають текстовий матеріал.

Саме тому візуальні компоненти в тексті можна ефективно застосовувати і з суто інформаційною або ж просвітницькою метою, і для маніпулювання настроями та емоціями аудиторії.

Так, Георгій Почепцов стверджує, що сьогодні світ вступив у період постправди, але не в період постемоцій. Емоції добре продають, добре запам'ятовують, емоційні слова впливають сильніше будь-яких раціональних. Емоції є найкоротшим шляхом до мозку людини, тому що не потребують довгих розмірковувань. Емоції ж, подані через візуальний образ, а не текст, аудиторія засвоює ще ефективніше. Особливо це актуалізується в контексті висвітлення чутливих тем, пов'язаних з розкриттям подробиць особистого життя, а також життя неповнолітніх осіб, проблемами етнічних меншин, ЛГБТІ-спільноти, питаннями ґендерного характеру, а також, безсумнівно, наслідками катастроф, терактів, стихійних явищ, збройних конфліктів тощо. Необережне або необдумане використання зображень (і фотографічного, і нефотграфічного характеру) в межах зазначених тем може призвести до порушень прав зображених осіб або ж містити дискримінаційні ознаки і стосовно них самих, і стосовно соціальних груп, представниками яких вони є. Спробуємо розібратися з кожним окремим випадком.

### ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ У КОНТЕКСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПОДРОБИЦЬ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ ТА ЖИТТЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

Одне з найпоширеніших і найбільш неоднозначних питань, які виникають у журналістів і фотокореспондентів: *«Чи можна фотографувати незнайомих людей без їхнього на те дозволу?»*. Як зазначає юрист Української асоціації видавців періодичної преси Олександр Дяченко, українське профільне законодавство – закони України «Про друковані ЗМІ», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформацію» – одностайні в тому, що журналіст має право знімати, записувати, фіксувати інформацію доступними технічними засобами.

Однак це водночас може бути обмежено правами інших осіб або правилами поведінки в певних місцях. Журналіст або фотокореспондент можете знімати – це його право, але людина, яку він знімає, згідно з Цивільним кодексом, так само має право заборонити її знімати.

За українським законодавством, право бути сфотографованим – це *особисте право людини*. Отже, фотографувати людину без її дозволу не можна.

Це підтверджується положеннями статті 307 Цивільного кодексу «Захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок»:

1. *Фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.*



2. *Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Витрати, пов'язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою.*
3. *Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи, може бути проведене лише у випадках, встановлених законом.*

Вважають, що особа дала згоду на знімання вже тим фактом, що вона перебуває в публічному місці. Публічним є місце, де можуть перебувати різні люди (не родичі), і якщо це приміщення, то вхід до нього може бути і платним, і безоплатним (що неважливо). Важливо те, що у публічному місці особа не може усамітнитися чи не сподівається на таке усамітнення.

Та навіть якщо журналіст на вулиці (публічне місце), то закон передбачає, що він все ж має отримати згоду людини на зйомку, проте не передбачає, в якій формі має бути отримана згода. Можна просто фотографувати людину на вулиці, яка усміхається у відповідь, і ця її усмішка вже може тлумачитися як висловлення згоди. І навпаки: якщо особа закривається і просить не знімати, то це означає, що її згоди на зйомку немає.

У статті 308 Цивільного кодексу «Охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах» зазначено:

1. *Фотографія, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи, а в разі її смерті – за згодою осіб, визначених частиною четвертою статті 303 цього Кодексу.*

*Згода, яку дала фізична особа, зображена на фотографії, іншому художньому творі, може бути після її смерті відкликана особами, визначеними частиною четвертою статті 303 цього Кодексу. Витрати особи, яка здійснювала публічний показ, відтворення чи розповсюдження фотографії, іншого художнього твору, відшкодовуються цими особами.*

2. *Якщо фізична особа позувала авторові за плату, фотографія, інший художній твір може бути публічно показаний, відтворений або розповсюджений без її згоди.*

*Фізична особа, яка позувала авторові фотографії, іншого художнього твору за плату, а після її смерті – її діти та вдова (вдівець), батьки, брати та сестри – можуть вимагати припинення публічного показу, відтворення чи розповсюдження фотографії, іншого художнього твору за умови відшкодування автору або іншій особі пов'язаних із цим збитків.*

3. *Фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, яка зображена на ній, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб.*

Єдина компенсація, яка належить журналістам за законом: усі витрати на зйомку, яку дозволила особа, а потім частково відкликала, відшкодовує сама особа. Однак треба враховувати межу, коли втручання в особисте життя людини стає злочином. Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої фізичною або юридичною особою обмежений (крім суб'єктів владних повноважень). Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку і згідно з передбаченими нею умовами, а також у інших випадках, передбачених законом.

Та як це розуміти, якщо йдеться про фото? Не можна назвати конфіденційною ту інформацію, яку особа вже поширила. Скажімо, демонструючи себе в публічному місці (включно з прикрасами, годинниками, машинами тощо), не можна потім вимагати визнати своє фото конфіденційною інформацією.



Необережне фото може мати найрізноманітніші наслідки. Наприклад, якщо через протиправне висвітлення приватного життя людина втратить роботу, то позов може враховувати і моральні збитки, і втрачену зарплату за певний період.

Існує кілька способів отримати згоду від особи, яка потрапить в об'єктив вашої камери:

1. Ясно виражена згода. Тобто згода, надана в письмовому вигляді. Це, звичайно, найкращий варіант отримання згоди. Найкраще підходить для фотозйомок, оскільки на фото не видно, чи надала особа усну згоду.
2. Усна згода. Особа може в усній формі перед камерою висловити свою згоду на зйомки та транслявання результатів зйомок у засобах масової інформації. Таким видом отримання згоди зазвичай користуються журналісти під час інтерв'ю з фізичними особами. Це досить зручно.
3. Мовчазна згода. Це коли особа знала й бачила, що її знімають на фото чи відеокамеру, але не висловила своїх заперечень щодо проведення зйомок. Мовчазну згоду також можна давати у вигляді звичайного кивка перед відеокамерою після питання про згоду на проведення зйомок.

В окремих випадках згоду особи на зйомку припускають, тобто фізичну особу вважають такою, що погодилася на зйомку, доки вона не висловить своє заперечення проти цього. До таких випадків презумпції згоди на знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку належать відкриті зйомки на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру.

Якщо фізична особа заперечила щодо її фіксації на відповідну плівку, то зйомку потрібно припинити, а моменти з її участю вилучити. І зовсім не важливо, чи цю зйомку проводили відкрито, чи методом «прихованої камери».

*Як приклад до зазначеної проблеми можна згадати скандал, що розгорівся у листопаді 2016 року із заступницею міністра внутрішніх справ Арсена Авакова, Анастасією Деевою, через її інтимні фотографії. У суспільстві та медіа активно дискутували про доречність таких знімків і подальшу кар'єру Деевої на цій посаді. Її чоловік заявляв, що подасть до суду на ЗМІ, які, на його думку, втрутилися в приватне життя дружини публікацією цих знімків. Щоправда, дівчина не заявляла про те, що її фото було викрадено, також виявилось, що їх було викладено в публічний доступ раніше. Таким чином, ЗМІ не порушували меж приватного життя Анастасії Деевої і не отримали фотоматеріали незаконним способом. Однак, звісно ж, відкритим залишається питання про стиль подачі цих фотографій у медіа та навмисне розігрівання скандалу.*

Окремих норм, які регулюють питання зйомки та використання фото дітей, в українському законодавстві немає. Тут ми маємо послуговуватися тими ж нормами Цивільного кодексу, що стосуються приватності та публічності.

Якщо ж для здійснення зйомки потрібно отримати згоду (не в публічному місці), тоді таку **згоду за неповнолітню чи малолітню дитину дають батьки**. Проте не варто покликатися на безумовну згоду особи на зйомку через сам факт її присутності в публічному місці, адже цей виняток є лише припущенням, тобто якщо особа, а в цьому разі батьки дитини, заперечують проти зйомки дитини, то її потрібно припинити.

Дуже важливою з погляду журналістської практики є норма, яка встановлює, що «*фотографія може бути розповсюджена без дозволу фізичної особи, яка зображена на ній, якщо це викликано необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб*» (ст. 308 (3) Цивільного кодексу). Це означає: якщо публікація фотографії дитини має на меті захистити її інтереси чи інтереси інших осіб, то згода її батьків не потрібна і таке поширення буде вважатися виправданим.

З погляду захисту приватності важливе значення має те, чи можна ідентифікувати дитину на зображенні, яке публікує журналіст, адже лише тоді його вважатимуть персональними даними дитини. Наприклад, як зауважують дослідники Центру демократії та верховенства права, практика Європейського суду з прав людини показує, що публікація розмитих зображень дітей, на яких не видно їхніх облич, не є порушенням права на повагу до приватного життя.

Згідно зі статтею 27 (2) Кримінального процесуального кодексу України, можуть існувати обмеження щодо зйомки неповнолітніх під час судового засідання у кримінальних справах. Наприклад, якщо **неповнолітній є обвинуваченим**, слідчий суддя чи суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини. У такому разі зйомка і, відповідно, подальше поширення зображень неповнолітнього в цих умовах будуть незаконними.

Так само це стосується і інших випадків, коли проведення судового засідання може відбуватися у закритому режимі.

Окрім уже зазначеної ситуації, коли неповнолітній є обвинуваченим, є ще обставини, за яких це можливо (*перелік вичерпний*):

- розгляд справи про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканності особи;
- необхідність запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які приносять гідність особи;
- якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;
- необхідність забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Зважаючи на підстави для наведених вище обмежень, знімати та публікувати зображення неповнолітніх – учасників кримінальних процесів без дуже вагомої необхідності не варто, навіть якщо зображення зроблено поза межами судової зали.

*Яскравим прикладом порушення прав дитини через публікування фотографій є скандал з 12-річною мамою зі Львова, про яку всім стало відомо у жовтні 2017 року. Звичайно, треба зазначити, що ще раніше правопорушення було здійснено телеканалом «Інтер» у рамках передачі «Стосується кожного», де цей випадок активно обговорювали та демонстрували. Утім, пізніше величезна кількість ресурсів («РБК», «УНІАН», «Дивись.info», «Обозреватель», «Donbass.ua», «Погляд» та ін.) і далі публікували знімки та скріншоти із зображенням дівчини, продовжуючи порушувати її права.*

## ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ВИСВІТЛЮЮТЬ ПРОБЛЕМИ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ

В українському законодавстві є ціла низка норм, які містять положення про заборону дискримінації за ознаками расового, етнічного, регіонального, соціального походження, ґендерної належності, за релігійними чи політичними переконаннями.

Так, стаття 28 Закону України «Про інформацію» «Неприпустимість зловживання правом на інформацію» говорить про те, що інформацію не можна використовувати для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини. Такі самі вимоги містяться і в Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні».

Стаття 2 Закону України «Про захист суспільної моралі» прямо забороняє виробництво та розповсюдження продукції, яка:

- має порнографічний характер,
- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну через насильство конституційного ладу та територіальної цілісності України;

- пропагує фашизм і неофашизм;
- *принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;*
- пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- *принижує особистість, є проявом знуцання з приводу фізичних порушень, з осіб із психічними або емоційними порушеннями, літніх людей;*
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички.

Пункт 15 Етичного кодексу українського журналіста наголошує, що *«Ніхто не може бути дискримінований через свою статтю, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання»*. Зрозуміло, що коли ми говоримо про медійний контент, то маємо враховувати не лише текстове повідомлення, а й візуальні елементи, які його супроводжують. Натомість медіа дуже часто дискримінують представників уразливих груп саме через неетичні, негативні зображення, які супроводжують текст.

*Класичним у цьому випадку є приклад, який свого часу викликав скандал міжнародного рівня. Ідеться про матеріал «Біля Орнави лилася чорна кров. Араби з неграми билися за наших курвів», опублікований у «Новій Тернопільській газеті» у січні 2012 року. Дискримінація за етнічним походженням і статтю в матеріалі втілена і вербальними засобами, і на зображальному рівні, адже на колажі до матеріалу були зображені мавпи, які обіймають дівчину, на тлі студентів-іноземців, у чому проглядається цілком очевидний натяк.*

Ще одним доволі відомим прикладом є публікація на сайті «Депю.Львів» у лютому 2017 року під заголовком «У Львівській міськраді з'являться цигани». Тимчасом як до тексту майже жодних зауважень немає, заголовок і ілюстрація мають дуже негативний контекст і дискримінаційні за своїм характером.

У цьому контексті доречно також згадати про поняття «мови ворожнечі» (мови ненависті, hate speech), яке Комітет Ради міністрів Європи визначає як всі форми вираження, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм чи інші форми ненависті, що базуються на нетерпимості, зокрема: нетерпимості, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації і ворожого ставлення до меншин, іммігрантів та осіб іноземного походження. *Словосполучення «всі форми вираження» має на увазі не тільки мову, а й зображення, відео або будь-яку іншу форму діяльності.* Наголошено, що мова ворожнечі є серйозною проблемою і може бути порушенням прав людини. Мова ворожнечі небезпечна не тільки тому, що шкідлива, а й тому, що це може призвести до більш серйозних порушень прав людини, у тому числі фізичного насильства. Отже, коли ми стикаємося з неетичними, дискримінаційними, стереотипними зображеннями, метою яких є негативне зображення представників релігійних течій, етнічних меншин, ЛГБТйцЗйІ-спільноти тощо, можна говорити про явище візуальної мови ворожнечі.

## ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ВИСВІТЛЮЮТЬ НАСЛІДКИ КАТАСТРОФ, ТЕРАКТІВ, ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ І САМОГУБСТВ

Кількість повідомлень у ЗМІ про трагічні події – випадки насильства, катастрофи, терористичні акти й війни – тепер надзвичайно висока. В Україні це пов'язано з війною на Сході. Водночас здається, що в усьому світі смертей побільшало – експерти шукають відповіді, чи хибне це уявлення й чи справді кількість терактів і загалом насильства збільшилася або ж лише зросла наша поінформованість про них.

Українські законодавчі норми та міжнародні правові документи містять положення про право людини на життя та захист здоров'я. Зокрема у статті 281 Цивільного кодексу України зазначено: «1. Фізична особа має невід'єм-

не право на життя. 2. Фізична особа не може бути позбавлена життя. Вона має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом».

Натомість, на жаль, закони не містять уточнення щодо того, чи підпадає під захист лише фізичне здоров'я, чи психологічне так само. Враховуючи специфіку середовища, в якому живе сучасна людина, і рівень щоденного інформаційного і психологічного тиску на неї (переважно з каналів медіа), ці позиції варто було б уточнити.

Ще один важливий момент – право захищати своє здоров'я, натомість, коли ми говоримо про психологічне здоров'я та загрози для нього, треба зазначити необхідність певних державних гарантій щодо його захисту, адже людина не завжди здатна усвідомлювати, що ті чи інші явища, процеси, повідомлення медіа можуть завдати шкоду. Тут необхідно також уточнити, що, за визначенням ВООЗ, психічне здоров'я не є просто відсутністю психічного порушення. Це стан благополуччя, за якого кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти. Інакше кажучи, психічно здоровою є людина, яка не має симптомів і синдромів психічних порушень, соціально адаптована й отримує задоволення від життя.

Обов'язкова візуалізація журналістських текстів є характерним явищем для медійного простору. Фотографія – це прояв універсальної мови, яка не потребує декодування або спеціальних знань, миттєво зчитується свідомістю людини на відміну від тексту. Однак у цій миттєвості та легкості полягає і своєрідна небезпека, адже таким чином аудиторія стає беззахисною перед шокуючим, жорстоким змістом зображення, на якому зафіксовано наслідки терактів, катастроф чи збройних конфліктів.

Саме тому для візуалізації наслідків збройного конфлікту в українських медіа характерна низка негативних тенденцій, які можуть стати причиною психологічної травматизації аудиторії.

Проблемним аспектом є також відсутність вимог до змісту фотографій у вітчизняних документах, які регулюють журналістську діяльність. Так, дослідниці Вікторія Гридчина та Анастасія Власова зазначають: «Закони України, що регулюють діяльність журналістів, зокрема Закон України «Про інформацію», Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про пресу та інші засоби масової інформації» (до речі, і досі чинний в Україні), визначають фотографію як документ (чи засіб збереження документів) або як продукт, що створює інформаційне агентство (Закон України «Про інформаційні агентства»). Натомість у Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» узагалі не згадується про зображальний вид діяльності». Така сама ситуація і з Кодексом етики українського журналіста, в якому згадка про фотографію міститься в єдиному пункті 8: «Редакційна обробка матеріалів, включаючи *знімки*, текстівки, заголовки, відповідність відеоряду та текстового супроводу, тощо не повинні фальсифікувати зміст».

Краща, на думку дослідниць, ситуація із закордонними етичними документами. У довіднику із журналістики інформаційного агентства Reuters, коли йдеться про точність, у частині під назвою «Графічні зображення і нецензурні вирази», зазначається: *«Як журналісти, ми зобов'язані передати реальність того, що ми повідомляємо точно, але ще зобов'язані бути в курсі, що такий матеріал може викликати стрес, привести до порушення гідності окремих осіб або навіть в деяких випадках пригломшити глядача чи читача так, що спотвориться його раціональне сприйняття фактів. Ми не звеличуємо насильство... Ми також не маємо публікувати графічні зображення або деталі ... з наміром посилити відчуття або шокувати читача. Повинна бути вагома інформаційна причина для запуску такого матеріалу».*

Довідник NPR з етики (National Public Radio – Національне суспільне радіо США), коли йдеться про фотографії в його спеціальному розділі «Візуальна журналістика», пропонує досить загальну рекомендацію в пункті 13: «Фотографії, які ми робимо і вибираємо для використання, мають індивідуально або колективно показати події, які вони зображують правдиво, чесно і неупереджено». Кодекс з етики NPPA (National Press Photographers Association – Національна асоціація прес-фотографів США) містить більш конкретну пропозицію. Пункт 6 мотивує

*«ставитися до всіх суб'єктів матеріалів із повагою і гідністю. Приділяти особливу увагу вразливим суб'єктам і співчуттю жертвам злочинів або трагедії. Втручатися в приватні моменти горя, тільки коли громадськість має суттєву і обґрунтовану необхідність, щоб побачити те, що відбулося».*

Проблему психологічних та етичних аспектів використання шокуючих знімків війни і насильства активно досліджують закордонні науковці. Найчастіше такі роботи аналізують негативний вплив телевізійних новин, однак вагому частку становлять дослідження травматичних ефектів фотографічних зображень. Зокрема низка науковців (Graham Davey, Pam Ramsden, Deborah L. Davis), ґрунтуючи свої дослідження на прикладах візуалізації в медіа наслідків терактів 11 вересня, війни в Іраку, вибухів під час Бостонського марафону, конфлікту в Сирії, наголошують на здатності фотографій і відео шокуючого змісту викликати депресію, занепокоєння, навіть посттравматичний стресовий розлад (PTSD), а також спричиняти у читачів більший стрес, аніж у очевидців трагічної події (так звана опосередкована травматизація). Науковці також зазначають, що з часом подібний візуальний контент може призводити до двох протилежних наслідків: сенсибілізації (підвищеної чутливості до емоційного стресу) та десенсибілізації (звикання до шокуючих зображень, зниження емоційного відгуку).

Специфіка сучасного українського медійного дискурсу полягає в суттєвій частці матеріалів, присвячених темі війни, на тлі загального обсягу новинного контенту. Типова риса таких повідомлень – активний супровід документальними знімками, змістом яких стають смерть і страждання. Публікація подібних матеріалів потребує уваженого підходу, врахування моральних і психологічних ризиків стосовно героїв публікацій та аудиторії. Ґрунтовні рекомендації з етичного поводження з фотографіями, на яких зображено насильство, у своєму дослідженні сформулював німецький дослідник Саймон Бальцерт:

1. Перед публікацією необхідно упевнитися в тому, що на фотографії зображено важливу для висвітлення ситуацію. Не можна публікувати фото просто так, задля того, щоб показати візуально шокуючий образ або задля розваги аудиторії.
2. Перед публікацією переконайтеся в тому, що опис інформації, вміщений у фотографії, не може бути переданий у текстовій формі з аналогічним ефектом.
3. Намагайтеся публікувати фотографії, які викличуть максимальну емоційну реакцію у читача, але водночас не будуть його шокувати. Наприклад, замість трупів дітей краще показати дитячий одяг, забруднений кров'ю.
4. Пред'являйте до фотографій із зображенням насильства одні й ті ж вимоги, незалежно від того, чи було їх знято у вашій країні, чи в інших. Таким чином ви зможете уникнути зміцнення стереотипів про інші країни і культури.
5. Рішення про публікацію фотографії потрібно приймати в кожному окремому випадку, уникайте універсальних правил із серії «Ми ніколи не публікуємо фотографії убитих людей». Смерть і суспільна дискусія, пов'язана з нею, – це невід'ємна частина освіченого суспільства, не можна просто уникати цих тем у ЗМІ.
6. Переконайтеся в тому, що у вас достатньо місця на шпальті не тільки для публікації фотографії, а й для тексту з поясненням і коментарем. Якщо місця немає, треба відмовитися від публікації.
7. Ви повинні обґрунтувати вибір саме цієї фотографії в тексті (зазвичай підпису до фото для цього не вистачає) і за можливості заздалегідь попередити читачів про те, що їх чекає на сторінці з фотографією.
8. Що більше фотографій із зображенням насильства публікується в пресі, то менше емоційний ефект, який вони справляють на читачів. Тому завжди треба розуміти, коли фото варто публікувати, а коли ні.
9. Якщо ви вважаєте використання фотографії обґрунтованим, то не треба відмовлятися від публікації зі страху перед негативною реакцією читачів або для того, щоб захистити дітей і підлітків від шокуючих зображень.



10. Під час прийняття рішення про публікацію треба враховувати тільки саму фотографію та її контекст. Не звертайте уваги на норми, прийняті в інших ЗМІ.
11. Потрібно розуміти, що надруковані фотографії часто виробляють більш сильне враження, аніж ті самі фотографії в інтернеті. Можливо, варто спочатку опублікувати фото на сайті газети і попередити читачів про те, що воно з'явиться і в друкованій версії. Так ви даєте читачам змогу самим вирішувати, чи хочуть вони побачити це фото в газеті, чи ні.
12. У разі здійснення теракту завжди треба розуміти, що ваше фото може допомогти терористам звернути увагу широкої громадськості.
13. Особливо обережно потрібно ставитися до публікації старих фотографій. Що більше часу минуло з моменту вчинення події, то менш обґрунтована публікація. Психіка зображених людей або їхніх родичів може бути травмована за повторного занурення в ситуацію, викликаного публікацією фотографії.
14. Якщо сумніваєтеся, порадьтеся з колегами. Однак не забувайте, що і ви, і ваші колеги не належите до середньостатистичної аудиторії вашого ЗМІ, у вас інше сприйняття подібних фотографій.
15. Звертайте увагу на те, у якому контексті на газетній шпальті публікується фото. Буває, що заголовок сусідньої статті або рекламний заголовок розташовані таким чином, що їх можна переплутати із заголовком фотографії.
16. Не робіть з фотографії сенсацію. Замість публікації на першій шпальті можна надрукувати фото всередині газети у меншому розмірі. Замість того, щоб показувати кілька фотографій з однаковим мотивом, краще показати одну найбільш виразну фотографію.
17. Перевірте, чи можна на фото упізнати зображених на ньому людей. Якщо так, то потрібно приховати обличчя. Особливо це стосується фотографій загиблих з поваги до них і їхніх родичів.
18. Переконайтеся, що фотографії не порушують людську гідність зображених людей. Особливо це стосується фотографій, на яких людей можна впізнати.
19. Не публікуйте фотографії тіл самогубців.
20. Будьте готові до діалогу з читачами і до публікації листів читачів на цю тему.

У своєму дослідженні німецький науковець покликається на відому книжку «Дивлячись на біль інших» («Regarding the pain of others»), авторка якої, Сьюзан Зонтаг, пише: *«Фотографії, на яких зображено страждання, зовсім не втрачають здатність шокувати глядача. Але навряд чи вони допоможуть усвідомити те, що сталося. Зрозуміти допомагає розповідь про подію. А фотографії робляться для того, щоб потім не давати нам спокою».*

Якщо детально проаналізувати ілюстративний матеріал у новинах, які висвітлювали трагічні наслідки боїв за Донецький аеропорт (літо 2014 – зима 2015 р.), події, пов'язані з «Іловайським котлом» (серпень-вересень 2014 р.), падінням малайзійського Боїнга 777 (липень 2014 р.), ракетним обстрілом блок-посту у Волновасі (30 січня 2015 р.), розстрілом зупинки в Донецьку (22 січня 2015 р.), обстрілом Краматорська (10 лютого 2015 р.), то можна побачити, що медіа активно публікували розлогі фоторепортажі, що містили деталізовані зображення тіл загиблих (у тому числі дітей), калюж крові, відірваних кінцівок на тлі зруйнованих будівель, обвугленого транспорту тощо. Викриваючи аудиторії злочини терористичних угруповань, новинні ресурси також подавали знімки та навіть відео процесу катувань бойовиками полонених з числа українських військових і мирних мешканців. До шокуючого зображального ряду українські ресурси вдавалися і тоді, коли ставили за мету демонстрацію успіхів ВСУ, публікуючи фотодокази ліквідації ворожих збройних формувань. Суттєвою проблемою українських медіа є також тенденція до анонсування фотоконтенту із зображенням насильства і смерті через використання заголовків з надмірною емоціоналізацією та використанням слів-гачків «Фото», «Відео» з додаванням характеристик «вражаюче», «трагічне», «шокуюче», «унікальне» тощо.



Таким чином, ми можемо говорити про те, що, не зважаючи на сформований світовий досвід у регулюванні зазначених аспектів, українські медіа тяжіють до шоковості, застосовують вражаючі зображення для привернення уваги читача без урахування потенційних ризиків психологічного травмування для аудиторії, а також нехтуючи міркуваннями поваги до загиблих, їхніх близьких і родичів. Така тенденція може бути причиною звикання читачів до контенту насильницького характеру, формування стресового емоційного стану та формування підвищеного рівня конфліктності у суспільстві.

Окремо також варто зупинитися на *етичних і правових аспектах висвітлення суїцидів* у медіа. Як свідчать наукові дослідження, публікації про самогубства збільшують імовірність повторення суїциду. Водночас ЗМІ не можуть замовчувати подібні факти. Саме тому журналістам необхідно дотримуватися рекомендацій психологів щодо того, як розповідати про суїцид, щоб не стимулювати повторення випадків самогубств.

Як зазначає українська вчена Любов Найдьонова, одне з перших наукових досліджень впливу медіа на суїцид було присвячено темі сугестії (навіювання). Американський соціолог Девід Філіпс (Phillips, 1974), аналізуючи статистичні дані щодо суїциду, виявив зв'язок між публікацією в провідних газетах статей про суїцид і сплеском суїцидів, назвавши цей ефект ефектом Вертера (Werther effect) – за ім'ям героя роману Гете «Страждання молодого Вертера», який закінчує життя самогубством. А вже після виходу книжки читачі повторювали дії персонажа, тож у XVIII ст. книжку було заборонено поширювати в Італії, Лейпцигу й Копенгагені. Філіпс проаналізував статистику суїцидів, зіставивши її з публікацією в газетах повідомлень про суїцид відомих людей упродовж 1947–1967 років (екс-міністр, лікар-остеопат, актриса), і виявив зростання рівня суїциду безпосередньо після публікації, особливо в місті публікації, але й на загальнонаціональному рівні (наприклад, стосовно смерті Мерилін Монро).

Загалом упродовж трьох днів після публікації рівень суїцидів зростав аж на 31 % у тому районі, де було опубліковано матеріал. Крім того, виявилися особливості наслідування: якщо в статті розказувалося про суїцид молодій людині, в аваріях збільшувалося число молодих учасників, якщо про стару людину – більше аварій було за участі літніх людей. Виявлений зв'язок дав Філіпсу змогу дійти висновку про *сугестивний потенціал медіа*, тобто стверджувати, що *публікації про суїцид стимулюють відповідні імітації*.

Загальні правила для журналістів. Зважаючи на світовий досвід і думку психологів, медіавиробникам треба усвідомити необхідність узяти на себе обмеження у висвітленні в медіа випадків суїциду, а саме щодо: 1) частоти, 2) контенту і 3) структури повідомлень про суїцид, оскільки доказово доведено, що саме ці характеристики викликають повторення суїцидів.

Частота – що менше повідомлень про суїцид, то менша ймовірність повторень.

Кажучи про контент, мають на увазі, що неприпустимо надавати суїциду бодай якоїсь привабливості, щоб людям не хотілося бути такими ж, як суїцидант. Це означає:

- не виправдовувати (пов'язувати із життєвими обставинами);
- не романтизувати (пов'язувати з любов'ю);
- не гламуризувати (пов'язувати з високим соціальним статусом знаменитості);
- не узвичаювати (наголошувати здоров'я і благополуччя суїциданта);
- не міфологізувати (демонструвати безсилість пояснити суїцид або викривлювати причини, змішувати факти і фантазії);
- не інструктувати (не повідомляти деталі про місце, спосіб і деталі самогубства).

Структура повідомлення, його характеристики:

- не акцентувати (повідомляти не першим у випуску, не робити про це анонсів);
- не надавати сенсаційності (без використання слів і засобів, які посилюють емоції);
- не візуалізувати (давати новину без зображень, не використовувати фото суїциданта, місця події, засобів вчинення, передсмертних листів);
- не деперсоналізувати повідомлення статистикою (без діаграм та іншої інфографіки).

Прикладом порушення цих рекомендацій є матеріал, опублікований на сайті «Волинь Post» 23 жовтня 2017 року під заголовком «Загадкові самогубства: на Вінниччині повісилися троє юнаків». У цьому матеріалі повідомляються подробиці про самогубців, візуалізовано спосіб вчинення суїциду, подано фотографії загиблих, наявна своєрідна міфологізація («загадкові»).

## ВИСНОВКИ

Отже, як бачимо, підбір і використання візуальних елементів для журналістських матеріалів потребують від журналістів не менш усвідомленого та відповідального підходу, аніж робота над текстовим складником.

Зображення (і фотографічне, і нефотографічне) приховує в собі універсальний візуальний код, який миттєво зчитує людина і може легко впливати на її емоції та переконання, формувати в її підсвідомості певні моделі і навіть стереотипи.

Тому так важливо ретельно підходити до вибору зображального контенту, особливо в матеріалах, які порушують чутливі теми: проблеми людей з інвалідністю, представників національних меншин, членів ЛГБТІ-руху тощо, а також тих, хто є учасником конфлікту, або ж постраждав у результаті конфлікту, або іншої надзвичайної ситуації.

Невдало підібраний знімок може не так інформувати, як маніпулювати споживачем інформації, загострювати наявні суперечності, зміцнюючи та підживлюючи дискримінаційні настрої стосовно перелічених вразливих категорій і загальну конфліктність у суспільстві.

Зображення також є тим інструментом, який, так само як і текст, може завдати моральну шкоду тому, кого на такому зображенні зафіксовано.

Необережно підібрані знімки порушують право людей на приватність, недоторканність їхнього життя, тому треба враховувати юридичні рекомендації та правові норми, які стосуються знімання/ фотографування людей у тих чи тих місцях.

Особливо уважним також варто бути під час підбору фотоконтенту для матеріалів, що стосуються неповнолітніх осіб, розголошення подробиць життя яких може мати надзвичайно негативні наслідки в перспективі.

Двосторонній негативний вплив може здійснювати і невиправдана надмірна візуалізація подій, які стосуються наслідків катастроф, збройних протистоянь, аварій, злочинів, самогубств: з одного боку, це згубно впливає на психологічне здоров'я споживачів контенту, з іншого – призводить до нехтування поняттям поваги до смерті, перетворюючи загиблих і постраждалих на ілюстративний матеріал, а також порушує права та завдає моральну шкоду близьким і рідним таких людей.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжа Л. Фотографії для ЗМІ: як знімати так, щоб вам за це нічого не було. Поради медіа-юриста. / Леся Ганжа // Редакторський портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://redactor.in.ua/ru/interview/6374.Fotograf%D1%96%D1%97\\_dlya\\_ZM%D0%86\\_yak\\_zn%D1%96mati\\_tak\\_shchob\\_vam\\_za\\_tse\\_n%D1%96chogo\\_ne\\_bulo\\_Poradi\\_med%D1%96a-yurista](http://redactor.in.ua/ru/interview/6374.Fotograf%D1%96%D1%97_dlya_ZM%D0%86_yak_zn%D1%96mati_tak_shchob_vam_za_tse_n%D1%96chogo_ne_bulo_Poradi_med%D1%96a-yurista).
2. Глушко А. В. Візуалізація збройного конфлікту в українських мережевих ЗМК як фактор медіатравми / Медіаосвіта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mediaosvita.org.ua/book/glushko-a-v-vizualizatsiya-zbrojnogo-konfliktu-v-ukrayinskyh-merezhevyh-zmk-yak-faktor-mediatravmy/>.
3. Гридчина В. В. Етичні стандарти роботи фотожурналіста: вітчизняні та світові реалії / В. В. Гридчина // Наукові записки Інституту журналістики / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – Київ, 2014. – Т. 56. – С. 232–238.
4. Гридчина В., Власова А. Етичні проблеми висвітлення смерті у фотоматеріалах медіа / Вікторія Гридчина, Анастасія Власова // Теле- та радіожурналістика. – 2016. – Вип. 15. – С. 13–20.
5. Дорош М. Журналістика зцілення, або Про альтернативне висвітлення трагічних подій. / Марина Дорош // MediaSapiens [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/zhurnalistika\\_ztsilennya\\_abo\\_pro\\_alternativne\\_visvitlennya\\_tragichnikh\\_podiy/](http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/zhurnalistika_ztsilennya_abo_pro_alternativne_visvitlennya_tragichnikh_podiy/).
6. Журналістська етика: Що робити, якщо на фото показано насильство і смерть / Інститут масової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/advices/jurnalistskaya-etika-chtodelat-esli-na-foto-pokazanyi-nasilie-i-smert/>.
7. Найдьонова Л. Чи повинні журналісти висвітлювати випадки самогубств? Аналіз психолога / Любов Найдьонова // MediaSapiens [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/chi\\_povinni\\_zhurnalisti\\_visvitlyuvati\\_vipadki\\_samogubstv\\_analiz\\_psikhologa/](http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/chi_povinni_zhurnalisti_visvitlyuvati_vipadki_samogubstv_analiz_psikhologa/).
8. Особливості зйомки та використання зображень дітей у журналістських матеріалах / Центр демократії та верховенства права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cedem.org.ua/consultations/osoblyvosti-zjomky-ta-vykorystannya-zobrazhen-ditej-u-zhurnalistskyh-materialah/>.
9. Смерть в об'єктиві / Радио Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28829054.html>.
10. Толокольнікова К. Смерть на очах у глядачів / Катерина Толокольнікова // Телекритика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/profesija/2015-03-02/104412>.
11. Як написати про смерть / MediaSapiens [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/mediaosvita/yak\\_napisati\\_pro\\_smert/](http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/mediaosvita/yak_napisati_pro_smert/).

# ДІЇ НА ЗАХИСТ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У МЕДІАПРАКТИЦІ



**Ірина Бондаренко**, кандидатка філологічних наук,  
доцентка кафедри теорії комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю, докторантка,  
Запорізький національний університет

Лекцію присвячено проблемам захисту суспільних інтересів аудиторії у медіапрактиці, відображено нормативно-правову сутність понять «суспільний інтерес», «громадський інтерес», «право суспільного інтересу». Особливу увагу зосереджено на питаннях репрезентації меншин і соціально вразливих груп населення в українській журналістиці.

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. ЗМІ як суспільний інститут захисту прав і свобод людини.
2. Поняття «суспільний інтерес», «громадський інтерес», «право суспільного інтересу» у вітчизняному праві: колізії терміновжитку.
3. Право суспільного інтересу («public interest law») у світовій правозахисній практиці. Концепти «pro bono» / «pro bono publico».
4. Суспільні інтереси меншин, соціально вразливих груп населення та їх репрезентація у мас-медіа.

За роки незалежності Україна накопичила неоціненний досвід у розбудові правової держави та громадянського суспільства. Ці спроби не завжди були вдалими, а часом навіть трагічними. Утім, українці невпинно рухаються шляхом складних демократичних реформ, переймаючи світовий досвід захисту прав і свобод людини, ратифікуючи низку міжнародних документів, створюючи національні й громадські інституції у царині реалізації суспільних інтересів.

## ЗМІ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Для нашої держави доленосним стало прийняття 2015 року Національної стратегії у сфері прав людини, спрямованої «на об'єднання суспільства довкола розуміння цінності прав і свобод людини, які захищаються на основі принципу рівності та без дискримінації».

Ці слова набувають особливого значення в умовах військової агресії Російської Федерації. Україна дуже гостро відчула ризики непропорційного обмеження прав і свобод людини та з усією повнотою усвідомила проблематику забезпечення права на життя, права на свободу й особисту недоторканність, права на справедливий суд, свободи думки і слова, права на участь в управлінні державними справами й у виборах, рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, прав корінних народів і національних меншин, права на працю та соціальний захист, прав дітей і внутрішньо переміщених осіб. Саме захист і реалізація цих прав стали для України пріоритетами державної політики.

Мусимо визнати, дотепер в Україні існують величезні проблеми у сфері захисту прав і свобод людини. І справа не тільки в неефективності органів державної влади, а й у низькому рівні правової культури наших громадян, у

побутуванні низки соціальних стереотипів й упереджень українців стосовно певних груп людей, що стають підставами різних форм дискримінації.

Так, за даними загальнонаціонального соціологічного дослідження про права людини в Україні, проведеного Центром інформації про права людини та Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва 2016 року, рівень дотримання основних груп прав людини респонденти оцінили на задовільно, у деяких випадках нижче задовільного.

**Найбільш порушуваним правом** українці визнали:

- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (29,0%);
- право на соціальне забезпечення (23,5%);
- право на працю та справедливі й сприятливі умови праці (22,1%);
- право на свободу та особисту недоторканність (11,4%);
- право на справедливий суд (9,5%);
- право на житло (9,1%);
- право власності (6,6%);
- право на найвищий досяжний рівень фізичного й психічного здоров'я (6,4%);
- право на ефективний засіб юридичного захисту (6,4%);
- заборона дискримінації за будь-якою ознакою (6,1%);
- не змогли відповісти (16,8%).

Останній показник (досить вагомий), на нашу думку, може свідчити про загальні тенденції несприйняття/невіри українців у дієвість державних механізмів захисту прав людини.

Це соціологічне дослідження виявляє ще одну важливу тенденцію у сфері захисту прав людини – рівень активності населення, спрямованої на захист своїх прав, і способи їх захисту.

Так, **найефективнішим** способом захисту своїх прав, за уявленнями респондентів, є:

- звернення до засобів масової інформації (27,8%);
- звернення до Європейського суду з прав людини (19,3%);
- звернення до родичів, пошук потрібних знайомств (16,3%);
- звернення до суду (16,2%);
- звернення до поліції (14,0%);
- 18,5% опитаних вважають, що в Україні не існує жодних ефективних засобів захисту прав людини;
- 14,9% не змогли дати відповідь.

Отже, засоби масової інформації вважають найефективнішим способом захисту прав людини в Україні, що свідчить про глибокі проблеми у системі національного судочинства та правоохоронних органів, яким, власне, делеговано повноваження захисту прав людини.

Відтак саме на ЗМІ, з одного боку, покладено функції формування та популяризації правової культури громадян, з іншого – вони зобов'язані дуже чутливо ставитися до проблем меншин і соціально вразливих груп.

Фокусом зображення кола суспільних інтересів має стати принцип рівності прав людей, а стандартом журналістської діяльності – норми журналістської етики.

Так, у статті 15 Кодексу етики українського журналіста чітко вказано: *«Ніхто не може бути дискримінований через свою статтю, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу»*. Тож головним завданням журналістської освіти має стати запровадження нових початкових модулів, які б розширили базові знання у сфері гарантування прав і свобод людини та сприяли формуванню культури толерантного ставлення медіапрацівників до суспільних інтересів аудиторії.

Сьогодні мас-медіа належить пріоритетна роль у демонструванні дієвих способів захисту прав і свобод людини, тому ці суспільно важливі практики мають бути фаховими та компетентними. Особлива роль у захисті прав людини та суспільних інтересів належить правозахисній (адвокаційній) журналістиці.

Утім, кожен журналіст повинен розуміти правову природу понять «суспільний інтерес», «право суспільних інтересів», «права та свободи людини», «меншина», «рівність прав», «дискримінація», «активізм». Частина перелічених термінів не набула юридичної усталеності у національному законодавстві, оскільки більшість форм захисту прав громадських інтересів представляють правову традицію США та країн Західної Європи, де основними механізмами реалізації прав меншин, соціально вразливих груп населення стали не органи публічної влади, а інститути громадянського суспільства.

#### ВИСНОВКИ:

- ✓ Останні соціологічні дослідження свідчать про порушення в Україні цілої низки прав і свобод людини, а також факти дискримінації меншин. На жаль, засоби масової інформації також причетні до дискримінації окремих соціальних груп.
- ✓ Наразі українське суспільство демонструє високий рівень довіри до засобів масової інформації в аспекті захисту прав і свобод людини. Саме тому мас-медіа мають демонструвати компетентність у питаннях захисту права суспільних інтересів, формуючи відповідну правову культуру суспільства. Відтак в Україні має бути створено нову модель журналістської освіти, яка б актуалізувала підготовку спеціалістів за світовими професійними стандартами. Так, Школа журналістики Колумбійського університету (Columbia Journalism School) особливу увагу приділяє освітнім циклам з права, політики, дипломатії, раси, конфлікту, урядування. Особливою місією цього закладу є «творення та підтримка спільноти у всій її різноманітності: расою, етнічною належністю, географією, релігією, громадськими інтересами, сексуальною орієнтацією, соціально-економічним статусом».
- ✓ Важливою умовою правозахисної журналістики (ширше – адвокаційної журналістики) є активна співпраця медіапрацівників з мережею громадських організацій – Центром інформації про права людини, Комісією з журналістської етики, ГО «Центр соціальна дія», Інститутом розвитку регіональної преси, а також з програмою розвитку ООН в Україні, Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Перелік таких організацій невичерпний.

#### ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬНИЙ/ПУБЛІЧНИЙ/ГРОМАДСЬКИЙ ІНТЕРЕС» У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВІ: КОЛІЗІЇ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНА

Дотепер в українському законодавстві залишаються невизначеними категорії «суспільний/публічний/громадський інтерес». І хоча ці терміни досить вживані у сучасному юридичному словнику й у дискурсі засобів масової інформації, визначаємо їх довільне, спорадичне тлумачення.



Поняття «суспільного/публічного інтересу» найчастіше застосовують у наукових працях з конституційного, кримінального, господарського, адміністративного права та, звичайно ж, інформаційного. В останньому цю конструкцію вживають на позначення інформації, що становить суспільний інтерес.

Предметом суспільного інтересу відповідно до статті 29 Закону України «Про інформацію» (№ 2657-XII) вважають інформацію, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо.

У тому ж руслі витримано тлумачення «публічного інтересу» в дослідженнях конституційного права України. Важливим семантичним нюансом конституційно-правової інтерпретації є вживання слова «публічний» у значенні «державний», що робить його опозиційним щодо поняття «громадський». Так, І. Андрушко під публічним інтересом розуміє «найбільш значущі інтереси у суспільстві й державі» та зараховує до їх кола національних інтересів, інтересів національної безпеки, інтересів держави, інтересів територіальної цілісності, інтересів громадського порядку, інтересів економічного добробуту, інтересів прав людини, інтересів охорони здоров'я, інтересів моральності людини, суспільних інтересів, інтересів співвітчизників.

Точніше визначення публічних інтересів пропонує О. Вінник, зазначаючи, що це відображені в праві гармонізовані та збалансовані інтереси держави, всього суспільства, значної його частини, зокрема територіальних громад, соціальних груп, найбільш вразливих і незахищених, що потребують державної підтримки для уникнення кризових явищ у суспільстві, страйків та інших колективних форм протесту та самозахисту.

#### ВИСНОВКИ

- ✓ В українському законодавстві та юридичній науці категорія *суспільного інтересу* не набула термінологічної усталеності.
- ✓ Більш вживаною є конструкція *«публічний інтерес»*, синонімічна поняттю *«державний інтерес»*, що йде врозріз зі світовою практикою розуміння терміна *«public interest»* як правозахисного механізму громадянського суспільства.
- ✓ Журналістам варто керуватися принципом цивілізаційного досвіду: *«Влада не повинна визначати, що є суспільним інтересом»* (Алан Расбріджер, The Guardian).

#### ПРАВО СУСПІЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ («PUBLIC INTEREST LAW») У СВІТОВІЙ ПРАВОНАХОДИСНІЙ ПРАКТИЦІ. КОНЦЕПТИ «PRO BONO» / «PRO BONO PUBLICO»

Уперше поняття суспільного інтересу (*«public interest»*) та права суспільного інтересу (*«public interest law»*) виникають на початку ХХ століття у США. Найчастіше їх появу пов'язують з діяльністю відомого правознавця, «народного адвоката» Л. Брандейса, який актуалізував важливість захисту публічних інтересів для законодавчої системи США та американського суспільства загалом. В одній зі своїх промов перед Гарвардським етичним товариством 1905 року він наголосив на проблемі залежності тодішніх адвокатів від корпоративних інтересів великого бізнесу, внаслідок чого юристи втратили свою професійну незалежність і суспільну репутацію. Найпочеснішою місією адвоката Л. Брандейс вважав захист інтересів громадськості та служіння інтересам народу; він одним із перших зауважив на проблемі представництва громадськості в американському законодавстві та на невідповідності правових норм змінним реаліям життя. Як член Верховного суду США Л. Брандейс особливу увагу приділяв гарантуванню свободи слова та права на недоторканність приватного життя. Він називав себе не інакше як «the people's lawyer» і принципово відмовлявся від плати у справах захисту громадських інтересів.

Показово, що юрист дуже активно співпрацював із засобами масової інформації, формуючи необхідні публічні підвалини для правового захисту інтересів знедолених.

Саме у такому витлумаченні – *юридичної безоплатної практики захисту бідного або маргіналізованого населення* – сьогодні розуміють право суспільного / громадського інтересу; іншими словами, це конкретні юридичні дії, ініційовані у суді, для захисту суспільних інтересів. У численних визначеннях права суспільного інтересу присутня латинська конструкція «pro bono» / «pro bono publico» – «задля суспільного блага», якою позначають концептуальний характер цього юридичного механізму – професійної, добровільної, безоплатної допомоги на користь громади або осіб, які не мають коштів для оплати цих послуг.

Отже, у світовій юриспруденції *право суспільного інтересу означає судовий процес, у якому громадськість захищає свої фінансові або юридичні права та інтереси через посередництво громадських організацій – юридичних організацій, громадських захисників, благодійних фондів, міжнародних освітніх мереж, профспілок, муніципалітету.*

Якщо судова практика приватних прав, яка історично панувала у правовому ландшафті, стосується декларації індивідуальних прав й обов'язків, приводом захисту права суспільного інтересу стають протиправні дії уряду щодо прав спільноти.

Право суспільного інтересу як легалізовану практику вирішення спорів між владою та спільнотою затверджено у 60-х роках ХХ століття на тлі соціально-політичного руху захисту громадянських прав у Сполучених Штатах Америки, її спеціально використовували громадські організації для допомоги вразливим соціальним групам.

На думку дослідників К. Форстер і В. Дживан, поява права суспільного інтересу спричинена фундаментальними змінами у світовому законодавстві й конституційному праві, результатом яких став перехід від пріоритизації індивідуальних інтересів до протекції інтересів соціальних груп. Безумовно, зауважують дослідники, поява законів, що регулювали виробничі відносини, суспільний добробут, расові та гендерні особливості, покликалися на нові уявлення про спільноти працівників, безробітних, жінок і расових меншин як рівноправних суб'єктів судового судочинства.

Більшість дослідників наголошують на історичній взаємозалежності інституту прав людини та механізму захисту права суспільного інтересу. Так, американський учений Е. Рекош, вивчаючи досвід Центральної та Східної Європи, вбачає джерела концептуалізації права суспільного інтересу у трьох історичних «наративах»:

- перший пов'язаний з подіями Другої світової війни, створенням міжнародної нормативної бази у галузі прав людини та міжнародною політикою в царині прав людини у період ведення Холодної війни;
- друга наративна лінія спричинена падінням Берлінської стіни та розвитком громадянського суспільства у Центральній і Східній Європі;
- третій наратив зумовлений філософією «громадських інтелектуалів» регіону – Ю. Гарбемаса та Х. Арендт. Німецький філософ і соціолог Ю. Габермас вбачав суть демократії у політичній участі та комунікативній владі, у яких засоби масової інформації мають першорядне значення. Американська політологиня Х. Арендт вважала, що поява «суспільства концентраційних таборів» / «підготовки живих трупів» була зумовлена відсутністю юридично закріплених міжнародних прав людини.

Джерельною нормативною базою права суспільного інтересу є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та Гельсінські угоди (1975 р.).

Відповідно європейськими інститутами утвердження права суспільного інтересу стали основні органи Організації Об'єднаних Націй (Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Секретаріат, Міжнародний суд, Економічна і соціальна рада, Рада з Опіки), міжнародний судовий орган Ради Європи – Європейський суд з прав людини, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (OSCE).

Чеський учений і адвокат О. Белоглавок розглядає категорію публічного / громадського інтересу (public interest) крізь призму понять публічний порядок / публічна політика (ordre public / public policy), зауважуючи, що вони є різними та диференційними категоріями. Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, дослідник наголошує на тому, що в системі європейського права концепт «публічний/громадський інтерес» – доволі абстрактна та невизначена категорія. Найчастіше значення суспільного інтересу зводиться до питань захисту громадської безпеки, оборони й воєнних сил, міжнародних відносин, фінансової, валютної або економічної політики.

## ВИСНОВКИ

- ✓ Дотепер поняття «суспільний інтерес», «право суспільного інтересу» є неусталеною правовою категорією та має досить широкий спектр інтерпретацій.
- ✓ В українській мові конструкції «суспільний інтерес», «право суспільного інтересу» – це кальки англomовних термінів «public interest» та «public interest law», що зумовило різні варіанти перекладу – публічний/громадський/суспільний.
- ✓ У світі домінують американська та європейська традиції використання механізмів захисту права суспільного інтересу; перша ґрунтується на безоплатному юридичному захисті прав соціально незахищених категорій населення, друга охоплює правові гарантії держави у сферах національної безпеки, економічного добробуту, прав і свобод людей. Відповідно американська модель є механізмом громадянського суспільства, європейська відображає систему взаємовідносин держави та суспільства. Українська версія права суспільного інтересу наслідує європейську модель і репрезентує загальні тенденції основоположних міжнародних документів Ради Європи.

## СУСПІЛЬНІ ІНТЕРЕСИ МЕНШИН, СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ПРЕДСТАВЛЕННЯ У МАС-МЕДІА

Нині у США функціонує дуже потужна місія із захисту права суспільного інтересу – Public Interest Law Initiative (далі – PILI) – фундація з розвитку довічної відданості праву суспільних інтересів і безоплатного юридичного сервісу людям, сім'ям, громадам штату Іллінойс, які потребують допомоги. За 40 років своєї діяльності PILI запровадила цілу мережу юридичних клінік, у яких працюють близько 500 студентів-юристів, які захищають громадські інтереси «маленької людини» – соціально незахищених і вразливих верств суспільства. Сьогодні до сфери права суспільного інтересу належать дії юридичних, громадських організацій, що захищають права та свободи людини, права жінок, права меншин.

Показово, що в Україні за підтримки Public Interest Law Initiative розроблено навчальний проект «На захисті суспільних інтересів» (2001 р.), який мав би сприяти доступу до правосуддя всіх громадян, розвитку клінічної юридичної освіти, запровадженню програми «Практичного права» («Street Law»), створенню регіональних представництв, вирішенню питань захисту жінок (домашнє насильство), проведенню публічних заходів, просвітницьких програм. Наразі не всі завдання проекту реалізовано. Саме тому мас-медіа через постійні інформаційні кампанії мають привертати увагу до порушень права суспільного інтересу – прав меншин, жінок, соціально вразливих груп населення, які справді потребують юридичної допомоги.

Отже, у полі уваги журналістів, які хочуть захищати право суспільного інтересу, мають бути представники соціальних меншин і соціально вразливі групи населення. Якщо брати до уваги законодавчий аспект, то в Україні термін «меншина» зазвичай вживають у значенні «національна меншина». Так, у Законі України «Про національні меншини в Україні» зазначено: *«До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»* (ст. 3).

Цей Закон зобов'язує державу гарантувати всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах

або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів і будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Рамкова конвенція про захист національних меншин вимагає від держав – членів Ради Європи гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом і право на рівний правовий захист, а також вживати належні заходи для досягнення в усіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. У цьому зв'язку будь-яку дискримінацію на підставі належності до національної меншини заборонено.

Особливістю етнічного складу населення України є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення (2001 р.), на території країни проживають представники більш як 130 національностей і народностей. До найчисленніших національних меншин належать росіяни (17,3%), білоруси (0,6%), молдавани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%), євреї (0,2%), вірмени (0,2%), греки (0,2%), татари (0,2%), роми (0,1%), азербайджанці (0,1%), грузини (0,1%), німці (0,1%), гагаузи (0,1%).

Журналісти, висвітлюючи питання національних меншин в Україні, мають спрямовувати свою увагу на можливість реалізації ними прав на національно-культурну автономію. Це і є, по суті, публічне представництво суспільних інтересів цих громад.

Зауважимо, нині ромська національна спільнота залишається однією з найбільш дискримінованих і соціально вразливих в Україні. Це підтверджують результати досліджень рівня ксенофобії: індекс соціальної дистанції до ромської етнічної групи в українському суспільстві найвищий з-поміж інших національних меншин – 5,7 за шкалою Е. Богардуса. Зауважимо, шкала Е. Богардуса визначає рівень суспільної відкритості (толерантності) до певних етнічних груп (оцінка 1,00 для групи вказує на відсутність соціальної дистанції).

В українській мові побутує збірна назва «меншина»/«меншість». Словник сучасної української літературної мови так тлумачить семантику цього поняття: «менша частина, кількість якогось цілого, певної групи».

В англійській мові конструкція «*minority group*» входить до активного словника з 30-х років ХХ століття і позначає ті соціальні групи, які зазнають приниження й стигматизації на підставі відмінних від соціальної більшості («*social majority*») расових, етнічних, біологічних або інших ознак. Так, Л. Вірт розуміє меншини як «*групи людей, які своїми фізичними або культурними особливостями вирізняються з-поміж інших і відчують диференційне й нерівне ставлення, відтак вважаючи себе об'єктами колективної дискримінації*».

Дж. Фейгін визначає п'ять базових характеристик будь-якої соціальної меншини:

1. Страждання її представників від дискримінації й субординації.
2. Фізичні та/або культурні відмінності, які не схвалює панівна група.
3. Усвідомлення колективної ідентичності та спільної поваги.
4. Суспільно закріплені правила визначення статусу меншини.
5. Тенденція до укладення шлюбів усередині групи меншості.

У Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначено ознаки, за якими дискримінують осіб або групи осіб: раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний і майновий стан, місце проживання, мовні або інші ознаки. Цей перелік відкритий.

Згідно із згадуваним вище соціологічним дослідженням, наразі ознаками, за якими найчастіше дискримінують людей в Україні, є: вік (37,4%), інвалідність (32,7%), майновий стан (24,4%), сексуальна орієнтація (21,6%), стать (20,4%), стан здоров'я (20,3%), політичні погляди (19,9%), національність (14,8%), релігійні погляди (12,2%), статус вимушених переселенців (11,8%).

Журналісти мають з'ясувати причини дискримінації меншин й окремих соціальних груп і наголошувати на безпідставності соціальних стереотипів й упереджень стосовно них. Тільки так можна сформувати культуру толерантності суспільства.

Варто пам'ятати: толерантність – соціальна і демократична цінність. Її формування є тривалим процесом і відбувається день за днем. Для цього мас-медіа мають дотримуватися простих правил:

- постійне (а не ситуативне) інформування про національну/культурну/соціальну унікальність (а не відмінність) певної меншості;
- створення позитивного образу про особистість або групу;
- паритетна комунікація й постійний пошук спільних з більшістю ознак;
- повага до відмінностей та ідентичності (етнічної, соціокультурної, індивідуальної, статевої);
- налагодження ефективних взаємовідносин: інформаційне налаштування переходу від простого співіснування до етапу активності, спільної участі, взаємодії.

У процесі роботи над гострою соціальною проблематикою журналісту варто пам'ятати й про етику взаємодії із соціально вразливими групами. Представляючи їхні суспільні інтереси, мас-медіа демонструватимуть свій рівень громадянського активізму.

Постійне, професійне резонування проблем соціально вразливих груп населення у ЗМІ сприятиме посиленій увазі суспільства та органів державної влади до цих категорій населення, а отже, вирішуватиме низку болючих питань соціальної політики України, зміни законодавства, освітніх ініціатив, медичних послуг.

Яка категорія населення належить до соціально вразливих груп?

В українській системі права немає чіткого визначення цього поняття. Так, у Постанові Кабінету Міністрів України (№ 1381, 28. 12. 2011) міститься конструкція «найбільш вразливі верстви населення», до яких зараховано «сім'ї померлих учасників війни і бойових дій, партизанів», «інвалідів війни» (коректніший термін – «особа з інвалідністю внаслідок війни», згідно з недавно прийнятим Законом № 6710 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо соціального захисту осіб з інвалідністю)»).

Закон України «Про соціальні послуги» фіксує поняття «осіб, окремих соціальних груп, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем». Під складними життєвими обставинами Закон розуміє обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті.

До соціально вразливих груп населення належать:

- люди з інвалідністю;
- безробітні;
- внутрішньо переміщені особи;

- біженці;
- постраждали від техногенних, природних і соціальних катастроф;
- малозабезпечені сім'ї;
- безхатченки;
- безпритульні;
- діти, які залишилися без піклування дорослих;
- люди літнього віку, які потребують постійної сторонньої допомоги;
- особи, які опинилися у стані соціальної дезадаптації внаслідок злочинів (насильства, експлуатації).

Звичайно, кожна з перелічених категорій населення має свій соціальний і правовий захист.

Формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування. За законодавством, матеріальну допомогу надають особам, які перебувають у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії та особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Наразі журналісти здійснили дуже багато ініціатив у сфері захисту суспільних інтересів меншин і соціально вразливих груп населення. По суті, тільки завдяки засобам масової інформації суспільство дізнається про факти порушення прав людини та коло тих проблем, з якими щодня стикаються представники різних соціальних груп.

Українська журналістика потроху долає низку соціальних стереотипів та упереджень, які найчастіше стають джерелом дискримінації. Утім, часто самі працівники медіа сприяють фіксації негативних оцінок у суспільній пам'яті стосовно певних національностей, внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю, безхатченків, представників ЛГБТ-спільноти.

Можемо визначити конкретні кроки журналістів в аспекті захисту суспільних інтересів:

**Крок 1.** Постійно інформуйте аудиторію про проблеми, з якими найчастіше стикаються представники різних груп, які потребують захисту. Дуже важливо зробити такі матеріали систематичною, а не ситуативною, рубрикою.

**Крок 2.** Самостійно створюйте інформаційні приводи. Не обмежуйтеся лише «календарними» приводами для таких виступів (наприклад, 3 грудня – міжнародний день людей з інвалідністю, 15 жовтня – міжнародний день білої тростини або 25 листопада – міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок). Насправді інформаційним приводом може стати історія про конкретну людину, яка представляє певну меншину або вразливу категорію населення.

**Крок 3.** Ретельно вивчайте нормативно-правову базу щодо прав і свобод меншин або вразливих груп населення. Статті закону – це конкретні аргументи до органів державної влади щодо виконання ними зобов'язань. Наприклад, законодавством визначено гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб.

Проаналізуйте, чи реалізуються в кожному конкретному випадку право на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту, виборче право, право на єдність родини, створення належних умов для постійного чи тимчасового проживання, оплату вартості комунальних послуг, електричної та теплової енергії, природного газу в місцях компактного поселення внутрішньо переміщених.

Пам'ятайте, представники меншин, соціально вразливих груп населення мають найбільший рівень довіри саме до журналістів.



**Крок 4.** Своїми діями спонукайте владу вирішити проблему меншин або соціально вразливих груп населення. Не обмежуйтеся переказом факту порушення прав і свобод людини. Через реалізацію Закону України «Про доступ до публічної інформації» вимагайте конкретної відповіді суб'єкта владних повноважень. Статус журналіста дає змогу обрати різні способи публічної відповіді представника влади.

**Крок 5.** Створюйте інформаційні кампанії – від найпростішої: пост у соціальних мережах до прес-конференції. Конструктивна критика діяльності конкретного органу державної влади та посадовця (а не влади взагалі) завжди має відгук.

**Крок 6.** Співпрацюйте з громадськими організаціями та медіаюристами – вони напрацювали величезний досвід у сфері правозахисної діяльності.

**Крок 7.** Беріть активну участь в адвокаціях (лат. *advocare* – «заклик до надання підтримки») – «діяльності, спрямованої на захист та здійснення суспільних інтересів». Стаючи провайдером адвокаційної кампанії, ви переконуєте суспільство та державу в необхідності змінити ставлення до певної суспільної проблеми та докласти зусиль до її вирішення.

Візьміть до уваги інформацію, надану авторами посібника «Адвокація для провайдерів правової допомоги»: адвокаційна кампанія – це спланований процес, система заходів, що має такі етапи: визначення та аналіз проблеми; формулювання мети та завдань; встановлення органу (установи, організації), відповідальної за прийняття рішення (впровадження змін); виявлення ресурсів; визначення партнерів; формулювання робочого плану; виконання плану; моніторинг та оцінка кампанії.

## ВИСНОВКИ

- ✓ Журналісти, володіючи базовими знаннями у сфері захисту прав людини, спільно з медіа-юристами, громадськими активістами зможуть здійснювати ефективну правозахисну діяльність. Правова компетентність працівників ЗМІ дасть змогу оперативно реагувати на факти порушень прав і свобод людини, вести професійний діалог з органами державної влади та правоохоронними структурами, фахово обробляти інформацію, що становить суспільний інтерес.
- ✓ Безумовно, у правозахисній діяльності журналісти не виконують роль юридичних консультантів; їхнє головне завдання – привернення уваги суспільства до ситуацій порушення прав людини та фахова оцінка події й особистості, яка представляє меншість або соціально вразливу групу населення.
- ✓ Сьогодні мас-медіа стають публічною ареною вирішення спорів між владою та представниками різноманітних спільнот. Журналісти мають не тільки створити у масовій свідомості адекватне сприйняття «унікальних» соціальних груп, зруйнувати стереотипи, а й стати представниками їхніх суспільних інтересів.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушко І. П. Категорія «публічний інтерес» у конституційному праві: поняття та зміст // Часопис Київського університету права. – 2011. – №. 4. – С. 137–142.
2. Вінник О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних та приватних інтересів господарських товариств: Автореф. дис. д-ра юрид. наук. – К., 2004. – 32 с.
3. Дотримання прав вразливих груп населення (наркозалежні та працівники комерційного сексу) у діяльності правоохоронних органів: [аналіт. звіт за результатами дослідження] / Авт. кол. Ю. Белоусов, З. Швець, В. Семенюк, В. Чупров, С. Швець. – К.: Паливода А.В., 2016. – 96 с.

4. На захисті суспільних інтересів: Посібник для правників та правозахисників. – К.: Атіка, 2009. – 416 с.
5. Посібник з адвокації для провайдерів правової допомоги / За заг. ред. В. Баєва, Л. Денисенко. Київ: Видання здійснено за підтримки програмної ініціативи «Права людини і правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження», 2016. – 52 с.
6. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.
7. Bělohávek, A., (2012). Public Policy and Public Interest in International Law and EU Law, *Czech Yearbook of International Law*, pp. 119–149, [www.czechyearbook.org](http://www.czechyearbook.org).
8. Brandeis L., (1905). The Opportunity in the Law, available at: [http://www.minnesotalegalhistoryproject.org/assets/Brandeis%20-%20\(1905\).pdf/](http://www.minnesotalegalhistoryproject.org/assets/Brandeis%20-%20(1905).pdf/).
9. Columbia Journalism School // <https://journalism.columbia.edu/columbia-journalism-school>.
10. Feagin, J., (2011). *Racial and Ethnic Relations*. Ninth edition. Upper Saddle River: Prentice-Hall.
11. Forster, C., Jivan, V., (2008). Public Interest Litigation and Human Rights Implementation: The Indian and Australian Experience, *Asian Journal of Comparative Law*, Volume 3, Issue 1, Article 6, DOI: 10.2202/1932-0205.1068.
12. Rekosh, E., (2008). Constructing Public Intertst Law: Transnational Collaboration and Exchange in Central and Eastern Europe, *Journal of International Law and Foreign Affairs*, Volume 13, Spring, Number 1, pp. 56–97.
13. Wirth, L., (1941). Morale and Minority Groups, *American Journal of Sociology*, Vol. 47, No. 3 (Nov., 1941), pp. 415–433, available at: <http://www.jstor.org/stable/2769291>.

## НОРМАТИВНА БАЗА

1. Національна стратегія у сфері прав людини, №501/2015, ред. від 25.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
2. Рамкова конвенція про захист національних меншин, документ 995\_055, ратифікація від 09.12.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995\\_055](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_055).
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю, документ 995\_g71, редакція від 06.07.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995\\_g71](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_g71).
4. Закон України «Про інформацію», № 2657-12, ред. від 01.01.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
5. Закон України «Про національні меншини в Україні», № 2494-12, ред. від 12.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
6. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», № 1706-18, ред. від 20.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
7. Про підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення, Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1381 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1381-2011-%D0%BF>.
8. Закон України «Про соціальні послуги», № 966-15, ред. від 21.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
9. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», № 5207-17, ред. від 30.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

# РОБОТА ЖУРНАЛІСТА В СУДАХ ЯК МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ПОРУШЕННЮ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЗАСІБ ПРОЗОРОСТІ ПРАВОСУДДЯ



**Любов Василик**, докторка наук із соціальних комунікацій, завідувачка кафедри журналістики, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

*У лекції проаналізовано аспекти співпраці ЗМІ та судової гілки влади, оскільки від їхньої якості залежить висвітлення журналістами прав людини в суді, забезпечення поінформованості суспільства про справедливість судочинства щодо підсудних, дотримання презумпції невинуватості. Обґрунтовано право людини на справедливий судовий розгляд і подано гарантії роботи медіа в судах як запоруку дотримання цього принципу. Таким чином викладено розуміння стандарту діяльності журналіста щодо прав людини в суді.*

План лекції:

1. Формування демократичних стандартів взаємодії судів і ЗМІ.
2. Право на справедливий судовий розгляд.
3. Доступ журналістів на судові засідання.
4. Норми поведінки представників ЗМІ в суді.
5. Фото- та відеозйомка в залі судових слухань.
6. Доступ до судових рішень і матеріалів судового процесу.
7. Специфіка спілкування журналістів і учасників судового процесу та правові ризики.
8. Інтерв'ю із суддею.
9. Рекомендації щодо навчання та проведення досліджень в медіадіяльності.

## ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ СТАНДАРТІВ ВЗАЄМОДІЇ СУДІВ І ЗМІ

Судова журналістика має важливе суспільне значення, оскільки в демократичному суспільстві професійне висвітлення судової проблематики – запорука громадського контролю судової гілки влади, справедливості правочинства та запобіганню порушень прав людини.

Створення ефективної системи взаємодії судів і ЗМІ – актуальне завдання на етапі судової реформи. Судді та журналісти мають усвідомлювати, що прозорість функціонування правосуддя, довіра до судів, у яких людина може захистити свої права, є важливою ознакою демократії. Неможливо забезпечити справедливе та ефективне судочинство без його відкритості та гласності. Саме це визначено в сучасних демократичних стандартах судочинства.

Громадяни мають знати, хто і як приймає суспільно важливі рішення, як їх виконують і як це впливає на суспільство загалом, наскільки ефективно суди здатні захистити права людини. Особливість дотримання цих ба-

зових принципів полягає в тому, що в питаннях поширення інформації про судовий процес потрібно постійно підтримувати баланс між інтересами сторін у спорі та інтересом суспільства, не обмежуючи незалежність суду, між інтересами держави як контролюючої інстанції та правами індивіда. Якщо баланс порушено, виникають ризики недотримання прав людини, дискредитації суду та зниження рівня довіри до нього населення, зловживання владою, а також корупції. Присутність преси в залі суду дисциплінує учасників процесу та сприяє прозорості судочинства, ухваленню справедливого рішення.

Однак координація діяльності ЗМІ та судів в Україні завжди була проблемною. Її ускладнює минала спадщина, коли в радянський період судова система була закритою і передбачала дуже обмежене публічне висвітлення судового процесу. Своєю чергою, ЗМІ виступали в ролі інструментів держави. Тому працівники медіа й досі вчать бути незалежними і добросовісними «сторожовими псами демократії».

В Україні можна виділити дві групи обмежень. З одного боку, судді не мають чітких уявлень про демократичні стандарти взаємодії зі ЗМІ та навичок поведінки в таких ситуаціях. З іншого – журналісти не завжди обізнані зі специфічними правилами висвітлення судової проблематики. Сучасні українські реалії не сприяють такій співпраці повною мірою, оскільки надто гостро стоїть проблема взаємної недовіри і навіть нетерпимості. Безумовно, в будь-якій країні, навіть у країні з давніми демократичними традиціями, існує проблема такої недовіри та упередженості, адже йдеться про конфлікт між завданням журналіста отримувати інформацію, висвітлювати суспільно важливі події і завданням судді захищати суддівську незалежність, право сторін на справедливий та об'єктивний розгляд їхнього спору. Однак в Україні недовіра останніми роками набуває небажаних для суспільства форм і масштабів.

Таку ситуацію зумовлює ціла низка чинників. Поки що в українських медіа бракує журналістів, які мали б належну кваліфікацію та знання, потрібні для адекватного висвітлення судової тематики та захисту прав людини. Тож зрозуміло, що непрофесійні репортажі дратують суддів. Журналісти також не завжди дотримуються встановлених правил поведінки під час перебування в приміщенні суду чи в залі судових засідань.

Водночас треба віддати належне тим працівникам ЗМІ, які викривають суддівську некомпетентність чи вияви корупції, хоча це також викликає роздратування суддів. Найбільш резонансні в Україні матеріали ЗМІ – про суддів-корупціонерів Зварича, Чауса, про маєток судді Ківалова, куди прорвалися активісти Євромайдану і відкрили суспільству правду про спосіб життя власника. В Україні створено електронну систему декларацій чиновників, куди вносять дані й судді, тож журналісти можуть відстежувати різницю між заробітком і статками (у разі великої різниці слідство вимагатиме пояснень і може відкривати справи проти порушників).

Чи може корумпований суд захистити права людини? – риторичне запитання. В Україні було подано немало судових позовів проти ЗМІ саме суддями з вимогами компенсації за моральну шкоду, тому журналістам дуже важливо обережно висвітлювати судову тематику не тільки з етичних міркувань, а й з огляду на можливі судові ризики. Вказувати на корумпованість суддів як загрозу недотриманню прав людини потрібно виважено, фахово, фактологічно.

Недовіру між суддями і ЗМІ зумовлює і той факт, що вони займають антагоністичні позиції, коли відбувається розгляд справи проти преси про захист честі та гідності і втручання в приватне життя. Українські медіа справді досить часто діють непрофесійно, але, програвши судовий процес, часто провину перекладають на суддю, замість того щоб взяти відповідальність на себе. З іншого боку, судді незрідка стають на бік свого колеги у позовах проти ЗМІ.

Згубний вплив постійної конфронтації та недовіри вже відчули на собі і судді, і журналісти, і громадяни, які сподіваються на справедливе правочинство та захист своїх конституційних прав. За останні роки в Україні спостерігається спроба зрозуміти спільну відповідальність і налагодити раціональні відносини між судами та ЗМІ, засновані на демократичних стандартах.

Для забезпечення якісного висвітлення у ЗМІ діяльності правосуддя вироблено низку міжнародних документів, де закріплено міжнародні стандарти взаємодії судів і медіа, напрацьовано базові міжнародно-правові акти у сфері захисту прав людини. Так, Мадридські принципи взаємодії засобів масової інформації та суддівської незалежності, поширені відповідно до Резолюції 1296 (XLIV Економічної та соціальної Ради ООН (11.02.1994), наголошують, що *«функцією та правом ЗМІ є збір та поширення серед громадськості інформації, висловлювань та критичних тверджень про судочинство, а також висвітлення судових справ до, після та під час судового розгляду, не порушуючи при цьому презумпцію невинуватості»*. ООН закликає суддів вивчати практичні посібники щодо співпраці з пресою, зокрема щодо правил проведення інтерв'ю, і надавати журналістам інформацію в тих випадках, коли вона має суспільне значення. Суддям не можна забороняти відповідати на запитання журналістів. Однак судова влада може формулювати виважені рекомендації для регулювання дискусії про конкретні поточні справи. У цьому контексті особливе значення мають кримінальна хроніка та висвітлення кримінальних справ, оскільки йдеться про монопольне право держави на застосування сили проти особи (наприклад, у формі позбавлення волі чи конфіскації майна).

Комітет міністрів Ради Європи у своїх рекомендаціях від 10 липня 2003 року «Щодо надання інформації через засоби масової інформації стосовно кримінального судочинства» закликав держави – члени ЄС співпрацювати зі ЗМІ, організувати тренінги з правових питань для журналістів, щоб поширювати знання про процедури і права, пов'язані з кримінальним судочинством. Комітет також закликав медіа сформулювати етичні норми, пов'язані з висвітленням кримінального судочинства; дотримуватися презумпції невинуватості; поважати гідність і право на приватне життя потерпілих, підозрюваних, обвинувачених і засуджених. Редакції мають доручати таку роботу досвідченим у кримінальних справах журналістам.

Прецедентами для ЗМІ є також рішення Європейського суду з прав людини, який не раз розглядав питання про висвітлення судових процесів. У рішенні у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» (1979 р.) зазначено, що *«суди є форумом для вирішення спорів»*. *«Проте попереднє обговорення може відбуватися і в інших місцях, чи то спеціальні журнали, чи то широка преса, чи громадськість»*. Через журналістів громадськість має змогу отримувати інформацію про стан судових справ та систему судочинства загалом і відповідним способом їх оцінювати. Проте, як зазначено в рішенні Суду, *«ЗМІ не мають переступати меж, встановлених в інтересах належного здійснення правосуддя, хоч на них також лежить і обов'язок поширювати інформацію та погляди щодо самої діяльності судів, так само як і щодо інших сфер, які становлять безсумнівний суспільний інтерес»*. У цьому рішенні конкретизовано вимоги до належного висвітлення судових процесів: *«Якщо інформація про судовий процес поширюється в такій формі, що веде до формування в громадськості власної думки про винуватість чи невинуватість ще перед рішенням суду, то це може викликати неповагу та недовіру до суду»*. Тому треба визнавати шкідливою ту практику, коли ЗМІ перебирають на себе роль суду і самостійно вирішують питання про винуватість тієї чи тієї сторони спору. За таких обставин виникають сумніви щодо суду як належного місця та способу розгляду спорів. За описаного підходу також підвищується ризик для ЗМІ, оскільки необ'єктивні матеріали можуть викликати судові позови проти них від сторін справи та суддів.

У демократичному суспільстві громадськість має бути в належний спосіб поінформована про стан речей у судовій системі. У справі «Де Гаєс та Гійзельс проти Бельгії» (1997 р.) Суд визнав, що *«судді мають бути захищені від деструктивних випадів з боку ЗМІ, що не базуються на жодній фактичній підставі»*. Водночас якщо критика судових проблем або окремих суддів спирається на *«належні та ретельні журналістські розслідування, що є частиною громадського обговорення важливих суспільних проблем»*, то підстав обмежувати свободу ЗМІ немає. Варто згадати також про інший висновок Суду: *«судді мають виявляти розважливість, що не дозволяє їм (на відміну, наприклад, від політиків) відповідати на різку критику»*.

Дуже важливо, щоб журналісти розуміли: традиційно і суд, і суддя висловлюють свою позицію тільки через свої рішення. Отже, давати інтерв'ю чи обговорювати це рішення вони вважають некоректним. Саме тому багато суддів неохоче погоджуються на інтерв'ю, а деякі країни надають спеціальний захист суддям, доки триває конфлікт з пресою. Етичні норми обмежують можливість суддів публічно захищати свої рішення. У багатьох країнах заведе-



но вважати дії суддів некоректними, якщо вони подають позови, пов'язані з критикою їхніх рішень. Власне, через це їм надають спеціальний захист.

У Рекомендаціях № Rec (2003) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про надання через ЗМІ інформації про кримінальні процеси (2003 р.) увагу звернено на принципи, якими мають керуватися працівники ЗМІ, висвітлюючи судову проблематику.

## ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

Оскільки у демократичному суспільстві відкритість судів є наріжним каменем для ефективного здійснення правосуддя та дотримання прав людини в сенсі справедливого судочинства, то преса в цьому випадку відіграє величезну роль, бо через неї суспільство інформують про те, чи на належному рівні суди здійснюють свої функції і чи реально держава гарантує людині право на справедливий судовий розгляд. Мірилом якісної журналістики має бути вимога справедливого судового розгляду, захист конкретної особи від свавільного і несправедливого засудження. Однак часто трапляються крайнощі: дозоване інформування у ЗМІ (так звана фільтрація інформації) або ж її викривлення журналістами в найбільш пікантних деталях і сенсаційних барвах.

У положеннях §1 ст. 6 Конвенції з прав людини зазначено: *«Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя»*. Ця стаття покликана забезпечити ефективний захист одного з найбільш значущих прав особи. Встановлення належного балансу між інтересами громадськості знати та правом особи на справедливий судовий розгляд спрямоване передусім на те, щоб особі попередньо не виносили вироку на шпальтах газет, оскільки це спричиняє негативні наслідки не лише для неї самої, а й підриває авторитет суду, бо існує загроза невизнання рішення суду громадськістю.

Дотримання журналістом гарантій права на справедливий судовий розгляд полягає ще й у тому, щоб не переконувати суспільство в єдино правильній позиції. За відсутності інформації або її дозованого фільтрованого подання ЗМІ можуть зміщувати суспільну думку в один бік. Потрібна зважена інформація, щоб не маніпулювати оцінками громадськості. ЗМІ не мають перебирати на себе функції судової інстанції і виносити особі вирок на шпальтах газет чи в ефірі телеканалів.

Принцип презумпції невинуватості досить чіткий: особу вважають невинуватою у вчиненні злочину і не можуть піддати кримінальному покаранню доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2003) 13 зазначено: *«Повага до принципу презумпції невинуватості є невід'ємною частиною права на справедливий суд. Відповідно до цього, інформація стосовно судових процесів має передаватись або розповсюджуватись через засоби масової інформації таким чином, щоби це не порушувало презумпції невинуватості підозрюваного, обвинуваченого або підсудного»*.

Остаточний висновок про те, що особа є злочинцем, дає винятково суд і підтвердженням може бути тільки обвинувальний вирок. Журналіст може робити висновок про те, що підсудний радше злочинець з огляду на представлені у справі докази, але робити це треба так, щоб читачі відчували різницю між твердженнями про винуватість і підозрою у причетності особи до вчинення злочину.



Крім того, будь-яка справа, передана на розгляд суду, втрачає свій атрибут приватності і стає предметом уваги публіки. Тож право на справедливий судовий розгляд включає й право на повагу до приватного життя. Однак для цього найперше треба з'ясувати, чи маємо ми справу зі сферою приватності. Чітко визначити, що є сферою приватного життя, до якої межі вона може сягати і в яких випадках особа втрачає право на приватність, фактично неможливо. Це в кожному конкретному випадку визначають зіставленням сфер приватного і публічного, коли вони між собою перетинаються.

ЗМІ мають уникати конфлікту між правом на свободу висловлювання та правом на приватність. Під час здійснення судочинства підсудний не позбавляється свого права на повагу до приватного життя: *«Статус особи як суб'єкта кримінального переслідування не позбавляє її того ж обсягу захисту права на повагу до приватного життя, яким користуються звичайні особи»* (формулювання ЄСПЛ). Навіть більше, поширення інформації про особу у зв'язку з її кримінальним переслідуванням може завдати більше шкоди, аніж будь-яка інша інформація приватного характеру, тому і механізми захисту мають бути відповідними. Серйозне втручання у приватне життя має виправдовуватися лише винятковими обставинами. І журналісти тут мали б звертати увагу й на норми професійної етики.

Етичний кейс. У справі *Cox Broadcasting Corp. v. Kohn (1975)* репортер телеканалу, довідавшись з судових матеріалів про ім'я зґвалтованої дівчини, оприлюднив його на своєму телеканалі. Верховний Суд США зокрема зазначив: *«Перша та Чотирнадцята поправки передбачають щонайменше неможливість притягнення преси до відповідальності за поширення достовірної інформації, яка містилась в офіційних судових протоколах, які надавались і для відома громадськості. Якщо під час судового процесу слід захистити приватні інтереси особи, Штати мають використовувати засоби, які унеможливають публічний доступ до документації чи інші способи поширення інформації, що зачіпає приватне життя особи. Якщо інформація повідомляється в доступній кожному формі, преса не може бути покарана за її опублікування. У цьому випадку слід покладатися на здоровий глузд тих, хто вирішує, що саме слід надавати для відома громадськості»*. ЗМІ виправдали, хоча їх дії, безумовно, були неетичними.

Право на справедливий судовий розгляд може бути продовжене і такими контекстами:

- чи є необхідність публікувати статтю про особу, яка відбула покарання?
- чи не заважатиме це реабілітації засудженого у суспільстві?
- чи виправдано ставити таку ресоціалізацію під ризик тільки задля задоволення банального зацікавлення публіки, створення сенсації?

Виходячи з розуміння права на справедливий судовий розгляд, журналісту треба усвідомлювати, на що спрямовано інформацію: на задоволення нагальної суспільної потреби чи на банальну зацікавленість людей, їхнє бажання сенсаційності? Таким чином, кожен журналіст, який бере на себе тягар висвітлення судових процесів, створення судових репортажів, має усвідомлювати велику відповідальність за можливі наслідки для конкретної особи.

## ДОСТУП ЖУРНАЛІСТІВ НА СУДОВІ ЗАСІДАННЯ

Один зі способів забезпечити прозорість правосуддя та дотримання прав людини під час судочинства, права особи на справедливий судовий розгляд – безперешкодне висвітлення журналістами судових процесів. Висвітлювати судовий процес мають право не лише штатні журналісти видань, а й журналісти-фрілансери, а також блогери.

Медійникам для роботи в суді не потрібно акредитації. Працівник ЗМІ може з власної волі повідомити судді або працівникові суду про своє бажання бути присутнім, але завчасного погодження суд не має права вимагати. Згідно з наказом Державної судової адміністрації України та Міністерства внутрішніх справ України (2005) «Про

затвердження Правил пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів» вироблено пропускний режим. Охорону порядку здійснюють працівники спецпідрозділу судової міліції «Грифон». На вході до приміщень судів обладнано пункти пропуску з відповідними технічними засобами контролю та зв'язку. Дані про осіб, які прибули до приміщень судів, працівники охорони заносять у журнал відвідувачів. Працівників ЗМІ пропускають після пред'явлення документа, що засвідчує особу.

Потрібно розрізнати такі поняття, як відкрите для публіки приміщення суду і зали, в якій відбувається судове засідання. Процесуально захищеною є саме зала, де потрібно забезпечити належні умови для здійснення правосуддя.

Приміщення суду має інший статус. Так, відкритим є приміщення канцелярії, що пов'язано з потребою громадян отримувати інформацію про час і місце судового засідання, про сторони справи, прізвище судді (суддів), який розглядатиме справу. Така інформація відкрита, і доступ до неї журналістів, а також відеозйомка не можуть бути обмежені. Роботу журналістів у такому приміщенні регулюють не процесуальні закони України, а законодавство, що визначає діяльність працівників ЗМІ. Тому фото- та відеозйомку у відкритих приміщеннях суду дозволено.

У Законі України «Про судоустрій та статус суддів» встановлено, що розгляд справ відбувається відкрито (ст. 11. Гласність і відкритість судового процесу). Закритим процес можна оголосити лише за рішенням суду ухвалою судді. Суддя мусить оцінити обставини справи і прийняти вмотивоване рішення. Учасники процесу мають право подати клопотання про закриття процесу, мотивуючи свою вимогу, але задоволення такого клопотання не може відбуватися автоматично. Судді мають розглянути й обговорити наведені покликання на підстави, зокрема вивити, чи передбачені вони в процесуальному законі.

За будь-яких обставин суддя не зобов'язаний задовольняти клопотання. Він має зважити й на суспільний інтерес до судових справ. Його обов'язок – визначити, яке з цих прав та інтересів має пріоритет з огляду на конкретні обставини, що обернеться гіршими наслідками – відкриття чи закриття доступу до інформації. Крім того, судді також мають оцінити, чи готові вони до того, що рішення про закритий судовий розгляд можуть обговорювати громадськість і ЗМІ та оцінювати негативно. Тобто судді мають передбачити, як це вплине на неупередженість і безсторонність суду. Наприклад, сторона, яка виступала проти закриття процесу, може намагатися спростувати таке рішення за допомогою преси. Класичною в цьому контексті може бути ситуація, пов'язана з поширенням інформації про приватне життя публічних осіб (політиків, державних посадовців). Оскільки такі особи мають менший рівень захисту приватного життя порівняно зі звичайними громадянами, суд може відмовити їм у клопотанні про оголошення процесу закритим з огляду на захист їхнього приватного життя, якщо така інформація суспільно важлива (скажімо, політик практикував домашнє насильство в родині і це стало причиною розлучення, або під час розподілу набутого в шлюбі спільного майна відомий актор вдавався до шахрайських методів його відчуження, щоб уникнути поділу).

Представник державного обвинувачення (прокурор) також може просити суд оголосити закритою частину судового процесу з огляду на інтереси свідків або на потребу не розголошувати конфіденційну інформацію.

Якщо йдеться про державну таємницю, то суд закриває розгляд справи незалежно від того, подали учасники процесу клопотання чи ні. Ухвалу суддя приймає в дорадчій кімнаті та оголошує, тоді ж вона набуває чинності.

За нормами процесуального провадження суд може оголосити судове засідання (його частину) закритим у таких випадках:

- щоб забезпечити нерозголошення державної чи іншої таємниці, яку охороняє закон;
- щоб забезпечити нерозголошення комерційної або банківської таємниці;
- для захисту особистого життя людини;

- для захисту інтересів малолітньої чи неповнолітньої особи (наприклад, таємниця усиновлення; злочини осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку);
- у разі, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист (свідки, потерпілі);
- для запобігання неналежній поведінці присутніх, яка може негативно вплинути на справедливість і неупередженість судового процесу.

Під час розгляду справи на закритому судовому засіданні можуть бути присутніми лише ті особи, які беруть участь у справі, а в разі потреби також експерти, фахівці, перекладачі та свідки.

Принципово новим для українського законодавства є передбачена в законі можливість розкриття інформації. Якщо під час закритого судового засідання встановлено, що інформація із закритим доступом суспільно значуща або доступ до інформації обмежено з порушенням закону, то суд виносить ухвалу про її розгляд на відкритому судовому засіданні. Присутні в залі суду журналісти не наділені процесуальними правами учасників процесу, тому не можуть подавати власні клопотання про суспільну важливість закритої інформації. Та якщо одна зі сторін буде зацікавлена в розкритті такої інформації, то ніщо не забороняє журналістам запропонувати цій стороні здійснити такий крок. І тоді суд повернеться до відкритого слухання справи.

Рішення про закриття судового процесу можна оскаржити. Треба оцінити, правомірним чи ні є закритий судовий розгляд. Журналісти мають шукати балансу між інтересами сторін, суспільства, ЗМІ і суддів, які конфліктують між собою, за відправну точку своєї діяльності ставити принцип дотримання прав людини у сенсі справедливого правосуддя. Вони мають зважати на те, що відкриті судові процеси посилюють віру суспільства в справедливий суд; присутність громадськості забезпечує можливість контролю за зловживаннями в судовій системі; відкритість процесу дає змогу побачити реакцію суспільства на резонансні та важливі за своїми наслідками правопорушення.

## НОРМИ ПОВЕДІНКИ ПРЕДСТАВНИКІВ ЗМІ В СУДІ

Ці правила можна поділити на дві групи: загальноприйняті етичні норми та процесуальні. Загальні етичні норми не передбачають користування мобільним телефоном; прослуховування аудіозаписів, голосну емоційну реакцію на перебіг судового процесу, а також будь-яку іншу демонстрацію свого ставлення до подій; читання газет, книжок. Процесуальні норми поведінки передбачають вимоги етики спілкування (обов'язок встати, коли суд заходить чи виходить; спілкування лише стоячи та в офіційній формі; звернення до судді «Ваша честь»); заборона спілкування під час судового розгляду справи з учасниками процесу та іншими особами, присутніми на судовому засіданні; обов'язковість виконання розпоряджень судді, який головує на засіданні; виконання обов'язкових дій у певних ситуаціях (обов'язок стояти під час оголошення судового рішення).

Варто пам'ятати, що суддю наділено процесуальними правами, які дозволяють йому вживати заходів впливу до порушників. Суддя може вдатися до заходів процесуального примусу після вчинення порушення: винести ухвалу, якою попередити чи видалити журналіста із зали судового засідання. Найчастіше порушникам спочатку висловлюють попередження, а в разі повторного порушення їх видаляють. Якщо представник ЗМІ не дотримується встановленого порядку, суд може притягти його до адміністративної відповідальності за неповагу до суду, а це може обернутися адміністративним штрафом або адміністративним арештом. Приймаючи рішення, суддя має оцінити, наскільки важливим для громадськості є отримання інформації про судовий процес і чи можна вдатися до альтернативних засобів для врегулювання конфлікту (напр., оголосити перерву в засіданні).

Будь-яке рішення судді щодо обмеження доступу журналістів (ухвала про закриття процесу чи рішення про видалення журналістів) може бути оскаржене. Крім юридичних засобів, для демонстрації своєї незгоди з видаленням журналіста чи оголошенням судового розгляду закритим ЗМІ можуть висвітлити свою позицію у власному ефірі чи на шпальтах своїх газет. Така практика допустима, але треба зважити ризики судових позовів від суддів

чи сторін спору, а надто якщо в матеріалах звучить звинувачення на адресу судді чи якоїсь сторони. За таких обставин редакторів краще доручити підготовку матеріалу іншому журналістові, який не був присутній на судовому засіданні. Той, наприклад, взяв би інтерв'ю в колеги, якого видалили із зали суду, та в інших свідків, якщо це можливо, дати змогу судді прокоментувати ситуацію або краще процитувати ухвалу суду. Коментар експертів щодо суспільного інтересу в конкретній судовій справі може забезпечити об'єктивність журналістського матеріалу і сам собою наведе читача чи глядача на думку про неправомірність судового рішення. У такому разі знизиться ймовірність судових позовів, а якщо вони й будуть, суттєво збільшаться шанси ЗМІ їх виграти.

## ФОТО- ТА ВІДЕОЗЙОМКА В ЗАЛІ СУДОВИХ СЛУХАНЬ

Фото- та відеозйомка – одна з найпроблемніших сторін у спілкуванні журналістів і суддів. З одного боку, деякі справи, насамперед кримінальні, мають величезний резонанс, і ввімкнені камери є єдиною можливістю проінформувати громадян про судовий процес. З іншого боку, ввімкнені камери, навіть непомітні, можуть турбувати сторони і чинити тиск на свідків, оскільки вони обов'язково мають розуміти, що їх знімають. Коли справу слухають перед присяжними, висвітлення матеріалів процесу в ЗМІ може впливати і на них. Адвокати також, буває, «грають на камеру». Та найбільше дискримінованим у своїх правах може виявитися підсудний, а надто якщо його визнають невинним, адже його піддавали тривалій і прискіпливій публічній перевірці.

Тому в міжнародній практиці особливу увагу присвячено необхідності спеціальної регламентації застосування фото- та відеозйомки на судовому засіданні. У країнах ЄС пряма трансляція із зали судових засідань і зйомка таких засідань підлягають забороні, за винятком тих випадків, коли це прямо дозволяє закон чи уповноважений судовий орган. Трансляція та зйомка можуть бути дозволені лише в тому разі, якщо вони не створюватимуть небезпеки впливу на потерпілих, свідків, учасників судових розглядів, присяжних чи суддів. У цьому контексті доречно навести приклад про слухання 2004 року справи про фальсифікації другого туру виборів Президента України. Судові засідання відбувалися в прямому ефірі на очах усієї країни. Пряма трансляція стала компромісом, зняла соціальне напруження і вивела конфлікт з глухого кута.

Загалом можливість фото- та відеозйомки передбачає стаття 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: *«Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі інтернет в обов'язковому порядку.*

*Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Суд може визначити місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис.*

У більшості судових залів встановлено пристрої для технічного фіксування судового процесу. Це невід'ємна частина розгляду справи. Приватний електронний запис судового засідання можна використовувати для внесення зауважень до протоколу фіксування, якщо виявлено якісь маніпуляції з його складанням.

Використання апаратури прописано у статті 27 Кримінального процесуального кодексу України: *«Кожен, хто присутній в залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін та можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду».*

Ця ж норма є у статті 10 Кодексу адміністративного судочинства України: «Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених цим Кодексом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі інтернет в обов'язковому порядку.

*Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав».*

Аналогічну норму містить стаття 7 Цивільного процесуального кодексу України. У Кримінально-процесуальному кодексі та Господарському процесуальному кодексі не визначено порядку фото- та відеозйомки, однак цей факт не може бути підставою для їх заборони. Звертаючись по дозвіл на зйомку, журналісти мають апелювати до загальних норм, що передбачають присутність представників ЗМІ під час судового розгляду, а також до вже згаданих вище норм регулювання його фіксації.

Судді можуть насторожено ставитися до зйомок і навіть перешкоджати їм.

*ПРИКЛАД: В одному з українських судів журналісти портативну камеру встановили на штатив, суддя розцінила такий вид зйомки як фіксацію стаціонарною апаратурою і заборонила знімати, коли ж журналісти не прислухалися – просто вимкнула світло і унеможливила зйомки. Представники ЗМІ розцінили такі дії як перешкоджання професійній діяльності.*

Інколи спільна позиція кількох ЗМІ впливає на суддю, який намагається заборонити фото-, відеозйомку чи аудіозапис.

*ПРИКЛАД: У Херсоні, коли розглядали справу за позовом фірми Х до однієї газети, суддя заборонила журналістам використовувати камери чи диктофони. Озброєні витягами із законодавства та порадами досвідченого медіа-юриста, працівники ЗМІ прийшли на наступне судове засідання, відмовилися вимикати техніку і надали судді витяги із законів, що їх підготував юрист. Представники медіа попросили представника закону ознайомитися з матеріалами і не чинити перепон журналістам у виконанні їхніх професійних обов'язків. Після того суддя задовольнила прохання журналістів (за матеріалами Асоціації медіа-юристів).*

На відеофіксацію стаціонарною апаратурою знадобиться ухвала суду. Плануючи зйомку в суді, представники ЗМІ мають завчасно поінформувати суддю про свої наміри. У клопотанні потрібно подати таку інформацію: вичерпні відомості про ЗМІ, який виконуватиме зйомку (адреса, повна назва, дані про осіб, уповноважених на такі дії); пояснити мету зйомки, а в разі потреби – обґрунтувати її необхідність; охарактеризувати технологію зйомки (кількість камер, освітлення, під'єднання кабелю).

Задовольнити клопотання ЗМІ буває досить складно, якщо умови в приміщенні суду суттєво обмежують або унеможливають зйомку. Так часто трапляється насамперед через брак приміщень для судових засідань. Проте якщо немає належних технічних умов (недостатня площа, неможливість розміщення чи під'єднання апаратури), але судовий процес становить інтерес для громадськості, судді можуть виділити інше приміщення для розгляду і навіть перенести дату засідання. Коли суд може отримати кілька запитів від різних ЗМІ, то суддя має право запропонувати ЗМІ самим визначити журналістів, які зніматимуть процес і нададуть іншим ЗМІ відзняті матеріали. Позиція суду має бути нейтральною, щоб не давати підстав для звинувачень в упередженому ставленні до тих чи тих видань.

У багатьох країнах щодо правил (регламентів) фото- та відеозйомки діють спеціально прописані методичні вказівки вищих судових установ, рекомендації, етичні стандарти. В Україні на офіційних веб-сайтах судів також пу-



блікують пам'ятку для ЗМІ, яка роз'яснює особливості висвітлення судових процесів, але досі позиції судів не уніфіковані і в різних судах по-різному підходять до використання технічних пристроїв: хтось дозволяє представникам ЗМІ проводити фотозйомку, відео- та аудіозапис портативними відео- та аудіотехнічними засобами без отримання окремого дозволу суду, а хтось категорично забороняє без відповідної ухвали.

## ДОСТУП ДО СУДОВИХ РІШЕНЬ І МАТЕРІАЛІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

Журналістам під час висвітлення судової проблематики часто доводиться звертатися до документів, бо іноді саме за їх допомогою можна підтвердити чи спростувати інформацію, зібрану під час судового слухання, під час інтерв'ю з суддями чи учасниками процесу. Доступ до судових рішень зазвичай отримують такими способами:

- оголошенням судового рішення в залі судового засідання;
- забезпеченням доступу до матеріалів справи та наданням копії рішення;
- оприлюдненням судових рішень в інтернеті в Єдиному реєстрі судових рішень ([www.court.gov.ua](http://www.court.gov.ua), [www.arbitr.gov.ua](http://www.arbitr.gov.ua), [www.vasu.gov.ua](http://www.vasu.gov.ua));
- публікацією текстів судових рішень у друкованих ЗМІ.

Публічне оголошення судового рішення прямо передбачено в процесуальному законодавстві, однак з певними відмінностями щодо різних типів провадження.

Адміністративний процес: судові рішення, ухвалені на відкритому судовому засіданні, оголошують прилюдно; якщо ж судовий розгляд був закритий, то прилюдно оголошують лише резолютивну частину рішення (за певних обставин оголошують лише вступну та резолютивну частину рішення – якщо воно має складний характер).

Цивільний процес: судові рішення оголошують прилюдно, за винятком розгляду справи на закритому судовому засіданні; рішення оголошують повністю, якщо й з огляду на складність справи оформлення в повному обсязі відкладають, то оголошують тільки вступну та резолютивну частини. Проте суд повідомляє учасникам розгляду про дату, коли вони можуть ознайомитися з повним текстом.

Кримінальний процес: вирок у кримінальній справі, навіть якщо її розглядали на закритому судовому засіданні, суддя, який головує, або інший суддя оголошує публічно.

Господарський процес: судові рішення оголошують прилюдно, якщо за згодою сторін суддя оголошує лише вступну та резолютивну частину, то повне рішення оформляють і підписують упродовж п'яти днів.

Отже, будучи присутніми на судовому засіданні, журналісти мають змогу ознайомитися із судовим рішенням. Право на отримання офіційної копії судового рішення мають ті особи, які були учасниками судового розгляду. Інші особи можуть ознайомитися із судовим рішенням лише тоді, коли воно безпосередньо стосується їхніх прав, свобод, інтересів чи обов'язків. Журналісти висвітлюють справу за редакційним дорученням, виконують професійне завдання, тому мають право просити копію рішення чи можливість з ним ознайомитися (Закон України «Про доступ до судових рішень»). Їм досить звернутися до апарату суду з обґрунтованим (суспільний інтерес) письмовим проханням. Можна просити надати змогу ознайомитися із судовим рішенням, виготовити в приміщенні суду копії судового рішення за допомогою власних технічних засобів чи заходами апарату суду (за плату). Відповідальна особа апарату суду може відмовити (письмово і вмотивовано), коли матеріали справи передано до іншого суду чи на зберігання до архіву.



Із судовим рішенням можна ознайомитися на офіційному веб-порталі судової влади України або через публікацію текстів у друкованих виданнях згідно з порядком, що його встановлює Закон України «Про доступ до судових рішень». Від 1 червня 2006 року відкрито доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень, розміщеного на веб-порталі Державної судової адміністрації ([www.court.gov.ua](http://www.court.gov.ua) або [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua)). Реєстр у перспективі має стати основним джерелом інформації про судові рішення. До нього є два режими доступу: загальний (для всіх користувачів без будь-яких обмежень) і повний (для суддів). У текстах судових рішень, відкритих для загального доступу, не можуть бути розголошені відомості, що дають змогу ідентифікувати фізичну особу (імена фізичних осіб, адреси місць проживання, номери телефонів та інші ідентифікаційні відомості), а також відомості, які розглядали в закритому режимі. Водночас не можуть бути закриті прізвища суддів, які ухвалили судові рішення, прізвища посадових і службових осіб, які брали участь у судових процесах.

Стаття 6 Закону України «Про доступ до судових рішень» встановлює: *«Кожен має право повністю або частково відтворювати судові рішення, що проголошені судом прилюдно, у будь-який спосіб, у тому числі через оприлюднення в друкованих виданнях, у засобах масової інформації, створення електронних баз даних судових рішень. Будь-яке редагування тексту судового рішення не повинно спотворювати його зміст»*. Тож ЗМІ можуть цитувати їх без обмежень.

Доступ до матеріалів судових справ залежить від різних ситуацій. Коли справу ще не закінчено і лише передано судді чи до суду, то процесуальне законодавство передбачає, що ознайомитися з матеріалами мають право тільки учасники судового процесу. Журналісти позбавлені такого права. Суддя може дозволити доступ лише на підставі наявності суспільного інтересу до такої інформації. Проте у заяві потрібно навести переконливі аргументи, що він справді існує. Журналісти можуть отримати матеріали справи в сторін процесу, але використовувати їх треба дуже обережно, бо вони обов'язково будуть односторонньо відображати бачення та аргументи лише однієї сторони. Оприлюднюючи їх, варто дотриматися збалансованості інформації і подати бачення й іншої сторони. Щодо закінчених судових справ, переданих до архіву суду, то процесуальне законодавство не обмежує доступ журналістів до таких матеріалів.

## СПЕЦИФІКА СПІЛКУВАННЯ ЖУРНАЛІСТІВ І УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРАВОВІ РИЗИКИ

Учасниками судового процесу можуть бути сторони у цивільній, господарській чи адміністративній справі, підсудний і потерпілий у кримінальній справі, а також представники сторін (адвокати), громадські захисники, прокурор, свідки, експерти, фахівці.

Працівник ЗМІ може без обмежень спілкуватися з учасниками процесу. Їм також не заборонено говорити зі ЗМІ. Проте є обставини, коли учасники процесу не можуть його коментувати. Наприклад, представник органу опіки та піклування не може розголошувати подробиці, відомі йому з огляду на виконання ним службових обов'язків. Або представник сторони, відповідно до договору з клієнтом, має зберігати конфіденційність. Буває, що представник сторони чи адвокат радить стороні не спілкуватися з пресою під час судового процесу.

Стаття 387 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за розголошення даних досудового слідства або дізнання. Ця норма законодавства стосується слідчого, прокурора або особи, попередженої про нерозголошення інформації. Якщо до ЗМІ потрапляє така інформація, то найчастіше хтось зацікавлений у її витіканні. Оприлюднення такої інформації від інсайдера – питання етики, і права. Є ризик оприлюднити позицію лише однієї сторони, підготувати матеріал на підставі даних, отриманих від зацікавлених осіб. Найчастіше джерелом інформації в судових репортажах, а надто про кримінальні справи, є сторона обвинувачення (слідчий, працівник прокуратури), рідше – сторона захисту. Тож спілкування журналіста з учасниками процесу має бути таким, щоб на підставі публікацій ЗМІ щодо справи, яку суд ще розглядає, в громадськості не виникали односторонні уявлення. Завжди треба ставити собі запитання: *«Чому прокурор чи позивач надає мені цю інформацію?»*, *«Чи не використовує мене?»*. Щоб уникнути неприємностей, належить зазначити джерело інформації, наголосити на її

суб'єктивності й обов'язково постаратися довідатися реакцію іншої сторони. Якщо джерело інформації вимагає анонімності, у публікації можна дати покликання на «джерело, близьке до позивача». Вкрай ризиковано порушувати етичні стандарти і брати плату за односторонній виклад матеріалу: потенційний ризик судового позову з імовірною виплатою компенсації за завдання матеріальної чи моральної шкоди набагато перевищить суму, яку можна отримати за сам матеріал.

Іноді журналіст може (не порушуючи закону) отримати інформацію, яка є закритою (таємною). Відповідальність за розкриття такої інформації несе лише та особа, якій офіційно довірено її зберігати. Представник ЗМІ її лише поширив.

Інформацію можуть надати власні інсайтери на умовах анонімності. Журналіст зобов'язаний зберігати в таємниці джерело інформації, з яким домовлено про конфіденційність, адже і етика, і закон визначають право ЗМІ захищати свої джерела. Коли трапляються випадки, що потрібно вказати джерело, аби запобігти завданню серйозної суспільної шкоди, зробити це можна лише на обґрунтовану вимогу суду.

Іноді журналісти не розкривають своїх джерел, покликаючись на практику ЄСПЛ («Справа Гудвіна проти Великої Британії»). У цій справі суд ухвалив: захист журналістських джерел інформації – одна з основоположних умов свободи преси. За браком такого захисту джерела не сприяли б діяльності преси, а це негативно позначилося б на здатності преси надавати точну та надійну інформацію з питань, які становлять суспільний інтерес. Як наслідок, життєво важливу роль преси, що стоїть на сторожі інтересів суспільства, було б підірвано.

Окрему роль у процесі відіграє суддя. Спілкуватися із суддею у справі, яку він веде, неможливо, бо суддя мусить бути неупередженим, не має права коментувати справу чи давати оцінки до того моменту, доки не буде ухвалено рішення. Ця норма міститься в Кодексі професійної етики судді (2000). Тому журналістові, який хоче отримати коментар суду, у цій ситуації потрібно звертатися до прес-служби суду, якщо така існує, або до незалежних експертів.

Стосовно інших учасників, треба пам'ятати про презумпцію невинуватості. Так, ім'я фізичної особи, яку затримали, підозрюють чи обвинувачують у вчиненні злочину, або особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, можна оприлюднити лише за таких обставин: набув законної сили обвинувальний вирок суду щодо неї або суд прийняв постанову у справі про адміністративне правопорушення. Стосовно публічних осіб, то цю норму можна суттєво корегувати. Коли виникає суспільний інтерес до отримання інформації, журналіст може називати імена фізичних осіб, якщо має незаперечні докази, що ця інформація є суспільно значущою, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає право на захист приватності. Такий підхід базується на позиції ЄСПЛ.

Ім'я потерпілого внаслідок правопорушення, а також ім'я учасника цивільного спору (інформація стосується особистого життя сторін) можна оприлюднити лише з їхньої згоди. І знову ж таки стосовно публічних осіб розуміння приватності буде набагато ширшим. Проте якщо особа втрачає статус публічності, то це спонукає ЗМІ розглядати її як фізичну особу.

**ПРИКЛАД:** *На Буковині экс-депутат сільської ради жорстоко побив свою дружину, а за кілька місяців виплеснув їй на обличчя та тіло сірчану кислоту. Справу розглядали у суді, але з огляду на втрату публічного статусу підсудним ЗМІ не називали його імені у матеріалах.*

Використання початкової літери прізвища фізичної особи в ЗМІ не є порушенням її права.

Журналісти мають припускати можливість того, що судові рішення буде оскаржено. Тому, висвітлюючи судовий процес, де оскарження ймовірне, представники ЗМІ мають уникати висловів, доречних лише щодо завершених процесів. Наприклад, під час розгляду справи твердження «А. порушив закон» потрібно замінити фразою «А. звинувачено в порушенні закону». А коли суд оголосив вирок, але ще залишається час для його оскарження,

належить вживати фактичні твердження, яких не можна спростувати, як-от: «Суд оголосив обвинувальний вирок про те, що А. порушив закон». Доки всіх можливостей оскарження не вичерпано, потрібно дуже обережно послуговуватися фразами про вину підсудного. Якщо, скажімо, журналіст після закінчення судового розгляду скаже, що особа А. винна, а пізніше вищий суд визнає її невинною, то особа матиме повне право подати позов проти ЗМІ про компенсацію матеріальної і моральної шкоди за поширення неправдивих відомостей.

**ПРИКЛАД:** У Чернівцях журналісти газет «Час», «Версії» та «Буковина» висвітлили прес-конференцію, на якій потерпіла сторона заявила, що вбивцю їхнього сина суд відпустив на волю. Ці слова не були подані як цитата, тож були кваліфіковані протилежною стороною як позиція редакції: ще до рішення суду громадянина назвали вбивцею. На видання було подано судові позови, і їм довелося підписати мирову або пройти через складний судовий процес, на якому лише завдяки медіа-юристам їх врятували від величезної компенсації моральної та матеріальної шкоди. Цей приклад доводить, що журналістам не можна перебирати роль судової влади й оголошувати вирок людині, називати її вбивцею до того, як вину доведено в суді. Вироки з кримінальних справ мають виносити у суді, а не на газетних шпальтах. Свобода слова має ґрунтуватися на засадах презумпції невинуватості, яка не дозволяє обвинувачувати людину у вчиненні злочину.

Після закінчення судової справи про відповідача чи підсудного вже не треба писати як про обвинуваченого чи вживати «нібито» перед кожним дієсловом: вина чи невинність є доведеним фактом. Журналісти мають знати, що кримінальну справу, за якою особа стала засудженою, вважають завершеною після того, як від установи виконання покарань отримано підтвердження, що засуджену особу взято під варту. Якщо ж особу засуджено умовно, то справу закінчено, коли її взято на облік для встановлення контролю за її поведінкою.

## ІНТЕРВ'Ю ІЗ СУДДЕЮ

Іноді журналісту для того, щоб підготувати матеріал на правозахисну проблематику, доводиться звертатися до судді з проханням надати коментар чи інтерв'ю. Досить часто громадськість потребує від судді саме роз'яснень, наприклад, щодо особливостей судової процедури, обставин справи, рішення. Отже, метою інтерв'ю може бути отримання саме роз'яснень.

Судді досить зрідка дають інтерв'ю, оскільки вони ставляться з обережністю до ЗМІ, адже, як ми вже наголошували, існують етичні обмеження в їхньому спілкуванні з пресою для збереження нейтральності у справі. Тому важливо розуміти, чому судді уникають спілкування, і бути винахідливим у тих ситуаціях, коли суддя все-таки може погодитися на розмову. Суддя не може коментувати справу, щодо якої прийняв рішення, але може дати узагальнену інформацію про типові справи, соціальний контекст, проблемні аспекти законодавства в його застосуванні до конкретних правовідносин тощо – і цим журналісти можуть скористатися. Суддя не може коментувати поточні справи на розгляді в інших суддів, повідомляти інформацію, яку визнано закритою. Такі запитання – це вже свідчення непрофесійності журналістів. Тому можемо висловити побажання: не провокуйте суддю на суб'єктивні оцінки.

Пропозицію про інтерв'ю можна подати судді в письмовій формі, телефоном або звернувшись за допомогою до керівника суду чи помічника судді. Завжди треба представлятися. Обов'язково назвати своє медіа; вказати причину дзвінка і питання, які ви хотіли б обговорити; можна з'ясувати, чи компетентний суддя коментувати це питання; варто вказати, для якої аудиторії заплановано матеріал і в якому жанрі його буде подано.

Переважно інтерв'ю проводять у приміщенні суду (за винятком теле- та радіоефірів).

Що журналістові важливо знати і брати до уваги, спілкуючись із суддями та працівниками суду?

- Розраховувати час: наперед з'ясувати, скільки триватиме інтерв'ю, пам'ятаючи про те, що загалом воно не може тягтися довше 40–60 хвилин.

- Заздалегідь підготувати запитання. Суддя не завжди може пригадати деякі обставини, для відповіді він може потребувати окремої підготовки, щоб з'ясувати дещо в законодавстві, ознайомитися з судовою практикою чи просто обміркувати і визначити свою позицію. Тож судді можна передати орієнтовний перелік запитань.
- Бути нейтральним: можна мати багато інформації про негативні аспекти судочинства, однак це не дозволяє упереджено ставитися до конкретного судді.
- Бути неупередженим: вас не мають підозрювати в тому, що за розмовою стоїть одна зі сторін процесу. Ніколи не висловлюйте свою оцінку справи – наводьте лише факти.
- Підготуватися до розмови: потрібно мати загальне уявлення про судочинство та основи права, процесуальних судових процедур – це полегшить розуміння предмета розмови і заощадить час. Варто розумітися на організації діяльності суду та судових процедурах, щоб почуватися впевнено під час конкретної розмови. Можна залучити довідники, процесуальне законодавство, порадитися з колегами.
- Зібрати інформацію про суддю: його біографічні дані, попередні виступи в пресі, прийняті ним судові рішення, відгуки на них у ЗМІ. І розуміти, що таку ж інформацію про журналіста може зібрати й суддя.
- Бути максимально точним: фіксувати інформацію потрібно в тих правових виразах, які вживає суддя, щоб так само передати у матеріалі (не плутати вирок, ухвалу, рішення, постанову тощо – юридично все це різні документи). Варто переконатися, чи правильно ви зрозуміли відповідь. Не уникайте уточнювальних запитань.
- Добре продумати заголовки, адже позови до ЗМІ потім часто стосуються саме їх. Заголовок має відповідати змісту і не спотворювати його задля сенсаційності. Якщо ви не погоджуєтесь із заголовком, зміненним редактором, варто повідомити про це в письмовій формі: у разі подання судового позову можна довести свою невинність.
- Бути гнучким і починати із загальних тем, найгостріші питання залишити насамкінець, намагатися постійно аналізувати й оцінювати розмову.
- Зібрати загальну інформацію та чіткі факти на підтвердження своїх запитань і позицій, щоб розмова прозвучала переконливо, обдумати складні теми та можливі вузькоспеціальні питання, спробувати передбачити можливу реакцію судді на них.
- Домагатися чіткої відповіді: повторюйте, перефразуйте, переформулюйте ваше основне запитання, якщо суддя уникає відповіді на нього. Не ставте «обойми питань», бо суддя обере ті, на які хоче відповідати, і проігнорує «незручні». Формулюйте запитання максимально коротко та конкретно, щоб почути не роздуми взагалі, а чіткі відповіді.
- Протидіяти тискові від судді, не реагувати на емоційні заяви та реакції, зберігати спокій.
- Зберігати в таємниці джерела інформації, ніколи не розголошувати інформації, отриманої з джерел у суді і яка належить до закритої. Таку інформацію можна використати, але непрямо, формулюючи деякі запитання.

Журналісти використовують і таку форму отримання інформації, як експрес-інтерв'ю. Досить часто (з мікрофоном і камерою) вони намагаються зупинити суддю в коридорі, щоб щось від нього почути. До такої розмови варто вдаватися лише тоді, коли не існує іншої змоги отримати потрібну інформацію. Це має бути два-п'ять запитань.

Не варто намагатися потрапити до приміщення суду, доступ до якого заборонено (наприклад, до дорадчої кімнати) – уникайте надмірної «агресивності» в спробах отримати коментар.

Не можна ставити запитання суддям, які ведуть процес, у залі судового засідання, бо через це журналіста можуть видалити із зали суду. Ніколи також не варто проводити одночасно інтерв'ю із суддею та окремими учасниками процесу.

## ВИСНОВКИ

Журналістам, які висвітлюють судову тематику, потрібно дотримуватися наведених вище стандартів, оскільки це запорука якісного інформування суспільства про справедливість судочинства чи порушення прав людини у його системі. Працівник ЗМІ незрідка стає гарантом дотримання справедливості правосуддя. Його присутність і сформована ним увага в соціумі до суспільно значущих процесів сприяють дотриманню прав людини в судовій системі, забезпечують справедливий судовий розгляд. Загалом дотримання прав людини в аспекті правосуддя – важливий крок до демократизації суспільства.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Буроменський М. Основи судової журналістики: посібник для журналістів / Михайло Буроменський, Олександр Сердюк, Ірина Підкуркова. – Київ, 2009. – 72 с.
2. Буроменський М., Сердюк О., Підкуркова І. Суди у відносинах з журналістами та ЗМІ: Посібник для суддів. – Київ, 2008. – 64 с.
3. Відкритість судових процесів: українська практика і міжнародні стандарти [Електронний ресурс]. URL: [http://osvita.mediasapiens.ua/media\\_law/world\\_journalists/vidkritist\\_sudovikh\\_protseviv\\_ukrainska\\_praktika\\_i\\_mizhnarodni\\_standarti/](http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/world_journalists/vidkritist_sudovikh_protseviv_ukrainska_praktika_i_mizhnarodni_standarti/) (дата звернення: 10.10.2011).
4. Закон України «Про доступ до судових рішень».
5. Кодекс професійної етики судді (затверджений V з'їздом суддів України від 24.10.2002 р.).
6. Опришко Л., Панкратова Л. ОСНОВИ СУДОВОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ. Посібн. – К.: 2016. – 152 с.
7. Презумпція невинуватості в сенсі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. URL: [https://minjust.gov.ua/m/str\\_7475](https://minjust.gov.ua/m/str_7475) (дата звернення: 20.01.2018).
8. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № REC (2003) 13 «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації», ухвалена Комітетом міністрів 10.07.2003 р. [Електронний ресурс]. URL: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994\\_870](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_870) (дата звернення: 20.01.2018).

# СЛОВО ПРОТИ ДИСКРИМІНАЦІЇ





# КСЕНОФОБСЬКИЙ ДИСКУРС: ПРИЧИНИ, МАСШТАБ, НАСЛІДКИ ТА УРОКИ ДЛЯ МЕДІА



**Марія Бутиріна**, професорка, завідувачка кафедри масової та міжнародної комунікації, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

*Лекцію присвячено ксенофобії як одній із найскладніших проблем забезпечення прав людини. Вона розкривається як соціально-психологічне явище і як мас-медійний конструкт. Наведено типологію форм ксенофобії залежно від спрямованості: етнічна, релігійна, територіальна, соціальна. На конкретних прикладах пояснено вплив мас-медіа на рівень ксенофобії у суспільстві. Розкрито роль мас-медіа у протистоянні ксенофобським настроям у суспільстві та дискримінаційним практикам.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Ксенофобія як підґрунтя дискримінації.
2. Соціально-психологічні джерела ксенофобії.
3. Типологія проявів ксенофобії у суспільстві.
4. Ксенофобія у мас-медіа: види і мовні форми.
5. Роль мас-медіа у запобіганні ксенофобії та дискримінації у суспільстві.
6. Журналістські підходи щодо толерантного подання конфліктогенної інформації.

Будь-яке суспільство неоднорідне. Застосовуючи різні соціодемографічні, психологічні, світоглядно-ідеологічні ознаки, ми можемо поділити його на групи і прошарки. Ми також можемо виокремити індивідів, унікальних за своєю суспільною позицією або естетичним смаком. Кількісно вони не становлять груп і спільнот, проте також є частиною соціуму. Отже, людський світ характеризується багатоманітністю, яка, безумовно, є суспільною цінністю, основою розвитку людства. Проте багатоманіття має також тіньовий бік, що виявляється у ворожості щодо представників інших груп, нерозумінні їхніх цінностей, глузуванні з фізичних особливостей тощо. За таких умов розмаїття може стати причиною дискримінації (*від лат. Discriminatio – «розрізнення»*).

Відповідно до Закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінацією називається ситуація, за якої людина зазнає обмеження або відмову у користуванні своїми правами і свободами. Це відбувається через те, що в дискримінованій людини є певна ознака (колір шкіри, вік, інвалідність, етнічне або соціальне походження) – і справжня, і припущена.

Дискримінація означає виключення або певне обмеження можливостей для членів групи щодо можливостей суспільства загалом. Вона безпосередньо пов'язана з ксенофобією, що є однією з найскладніших і найактуальніших проблем забезпечення прав людини. Рівень ксенофобних настроїв у суспільстві великою мірою обумовлюється мас-медійною практикою. Саме медіа як потужний соціальний інститут можуть мати тут вирішальне значення: активізувати несприйняття інших або через стратегії й тактики толерантного подання дражливої інформації нейтралізувати глибокий вплив ксенофобії в суспільстві.

*Мета лекції:* по-перше, продемонструвати, як соціально-психологічне явище ксенофобії під впливом мас-медіа набуває загрозливих форм, сприяє дискримінації і порушенню прав людини, по-друге, розкрити інформаційно-комунікаційні підходи, які б дали змогу соціально відповідальним ЗМК забезпечити суспільство від проявів ксенофобії та дискримінації.

**Ксенофобія** (від грецьк. ξένος – чужий + φόβος – страх) – ірраціональне, неконтрольоване негативне ставлення до представників чужих груп, що виявляється в діапазоні від недовіри до агресії.

Знаковим фактом є те, що «ксенофобія» стала найпопулярнішим словом 2016 року за версією американського онлайн-словника Dictionary.com (<https://www.svoboda.org/a/28145699.html>).

Інтернет-користувачі активізували у мережі пошук цього слова у зв'язку з кількома політичними подіями і процесами: кризою із сирійськими біженцями, референдумом про вихід Великої Британії з ЄС, президентською кампанією у США. Отже, ксенофобія – це масштабне негативне явище, яке впливає на глобальні політичні процеси, а також існує в нашому буденному житті, викликаючи, наприклад, недовіру до ромів або внутрішньо переміщених осіб.

Ксенофобія є соціально-психологічним феноменом, який нормативно врегульовується в європейських документах. Зміст поняття «ксенофобія» варто виводити з дефініції, що міститься у ратифікованому Україною документі «Додатковий протокол до Конвенції [Ради Європи] про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи», і є чинним в Україні з 1 квітня 2007 року: ««расистський та ксенофобний матеріал» означає будь-який письмовий матеріал, будь-яке зображення чи будь-яке інше представлення ідей або теорій, які захищають, сприяють або підбурюють до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій» (п. 1 ст. 2 Додаткового протоколу).

Особливого розмаху ксенофобія набула у XXI столітті через глобалізацію світу, втрату орієнтирів для самовизначення, загострення проблеми самотності. «*Суспільство, засноване на функціонуванні глобальних мереж, неминуче стикається з «чужими» небезпеками з інших соціумів...*», – слушно зазначає Світлана Кравченко. У протистоянні водноманітненню суспільств під впливом інформаційних технологій нових форм набув традиційний трайбалізм – явище групової замкнутості та відособленості. Захист самотності багато локальних соціумів почали сприймати як передумову до виживання.

Ксенофобія є такою ж давньою, як і людство. В її основі лежить протиставлення «ми – вони», якою послуговувалися наші пращури для того, щоб розпізнати й оцінити представників свого та іншого племені. Цьому протиставленню сприяє стереотипізація, яка утворює спрощені, часто викривлені, емоційно забарвлені образи груп.

Цілком очікувано, що автостереотипи (тобто стереотипи про себе) позитивні, а гетеростереотипи (тобто стереотипи про інших) негативні. Стереотипізація вибудовує символічні кордони між «своїми» та «чужими», чітко вказує, за виразом М. Пікеринга, де проходить огорожа і хто перебуває по той її бік.

Потреба індивіда «розчинитися» у груповому «ми» в певній спільноті, що надає захист і підтримку, виявляється як фундаментальна риса панівної сьогоднішньої ментальності, зорієнтованої не на індивідуальні, а на суспільні цінності. «*Що могутніше та страшніше виглядає чудовисько «вони», то сильніша потреба згуртуватися, розчинитися в будь-якому «ми»,* – зазначає І. Дзялошинський.

Жахливі приклади ксенофобії нам надає світова історія людства: середньовічне «полювання на відьом», хрестові походи; нацистська програма «Т-4» зі знищення людей з інвалідністю; концепція расової гігієни Третього рейху, що змушувала винищувати цілі народи. Глобального розмаху також набули «великі ксенофобії» ХХ століття – теорія «світової єврейської змови» та «жовтої небезпеки».

Соціально-психологічним підґрунтям ксенофобії є страх втратити свою самобутність «розчиненням» у чужому етнічному середовищі, одвічна конкуренція з «іншими» за ресурси, негативна оцінка всього того, що не вкладається в нашу власну систему координат. У своїй праці «Анатомія людської деструктивності» відомий соціальний психолог Еріх Фромм писав про те, що все чуже викликає не лише цікавість, а й провокує підозру, заперечення, страх, адже потребує нетипових рішень.

Ксенофобія найбільш виразно проявляється у спільнотах, де є статистична більшість і статистична меншість, де соціальні інституції та ЗМІ безвідповідально акцентують на різниці між людьми, вдаються до мовної агресії та дискримінації. У періоди економічних і політичних криз, тотального збідніння населення спостерігається пошук причин тяжкого становища. Переважно емоційна оцінка призводить до пошуку винуватців, серед яких найчастіше опиняються «вони» – представники груп, які перебувають за «огорожею». Найчастіше розмежувальна лінія тут проходить через расу, етнос, релігію, інколи – через ознаки статі, віку, матеріального становища, освіти, території проживання, що відділяють одних людей від інших. «Чужі» постають у масовій свідомості як соціальне зло, як джерело проблем і негараздів поза фактологічною конкретикою. Як свідчать результати соціологічних опитувань, респонденти найчастіше не можуть назвати конкретні причини негативного ставлення до представників аутгруп.

У праці «Дослідження авторитарної особистості» Т. Адорно писав: *«Нетерпимість є елементом авторитарної системи, яка пригнічує особистість і змушує людей шукати якийсь об'єкт для виміщення образ на ньому»*. Цілком логічно, що пошук винуватців у середовищі «чужих», конструювання у мас-медіа образів «народних дияволів» активізуються за часів політичних та економічних криз у суспільстві (термін С. Коена «народні дияволи» на позначення деструктивних субкультур, що протистоять суспільній більшості).

Ксенофобія виявляє себе через колективне безсвідоме, через забобони, перестороги, негативні настанови й стереотипи, що містяться у ньому. Це явище не індивідуального, а групового порядку. Людина, яка вдається до ксенофобії, лише відтворює колективні формули сприйняття й оцінки навколишнього середовища. Вона не мислить автономно, користуючись власним безпосереднім досвідом, а застосовує конструкти, які лише імітують мислення. З усієї множини негативних групових стереотипів ксенофобія в усіх її формах є найбільш небезпечним проявом людської психіки, адже у ній на перший план виходить афективний компонент, оголена емоція, що майже повністю поглинає властивий більшості стереотипів когнітивний складник.

І хоча підґрунтям багатьох суспільних процесів є психологічні механізми, найбільшої поширеності, дієвості й впливовості вони набувають завдяки дискурсивним практикам людства, зокрема мас-медійному дискурсу. Опертя на логіку повсякденного мислення, підкорення ірраціональному страху загрози, ілюзорність, фанатичність, проективність – ці типові риси ксенофобії, виокремлені дослідницею Г. Солдатовою, свідчать про те, що вона як масовидний феномен чутливо реагує на повідомлення мас-медіа.

Дію негативних групових стереотипів тут ми можемо спостерігати на прикладі явища етнізації злочинності, коли твердження про кримінальність окремих етнічних груп стають загальним місцем. Так, спираючись не на власні інформаційні здобутки, а на поширені у суспільстві стереотипні уявлення, журналісти «приписують» ромам схильність до шахрайства, «особам кавказької національності» – до насильства, мігрантам – до порушення порядку й агресії до «основного населення».

Розглянемо конкретний приклад застосування групових стереотипних уявлень у мас-медійній практиці. 5 листопада 2009 року у США сталася трагедія: армійський лікар-психіатр майор Нідаль Хасан улаштував стрілянину на військовій базі Форт-Худ у штаті Техас. Його жертвами стали 13 осіб, більше 30 отримали поранення. Характерно, що ще до того, як стало відомим ім'я злочинця, у мас-медіа вже з'явилися повідомлення про те, що він є мусульманином («Бойню на американській військовій базі Форт-Худ улаштував мусульманин», «Розстріл на військовій базі США був здійснений мусульманином», «Лікар-мусульманин улаштував криваву бойню на американській базі Fort Hood»). Як зазначалося у матеріалі «Інтерфакс», про цю «гру на упередження» із жалем висловився один із керівників Ради з американсько-ісламських відносин І. Хупер. Що відбулося у свідомості журналістів, які висвітлювали

техаські події? Зовнішню ознаку «озброєний, смаглявий чоловік» було трансформовано в етнорелігійну ознаку «мусульманин» через те, що групі стереотипні уявлення традиційно ототожнювали представників ісламської релігії зі злом, агресією, тероризмом.

ЗМІ часто мають вирішальне значення в розгортанні таких соціально-психологічних процесів, як формування національної ідентичності, реалізація міжгрупових відносин, виявлення толерантності або конфліктності. Це твердження яскраво ілюструє наведена В. Ліппманом у книжці «Public opinion» «історія про острові». Сутність її полягає у такому: напередодні Першої світової війни на острові посеред океану мешкають декілька англійців, французів і німців. Вони не мають кабельного зв'язку із зовнішнім світом. Єдине джерело новин – газета, яку доставляють поштовим пароплавом раз на два місяці. Упродовж цього періоду поселенці обговорюють зміст останньої газети, чекаючи результату судового процесу над пані Кайо, яку звинувачують у вбивстві Гастона Кальмета (нейтральна з погляду етнічної належності інформація). Та замість очікуваної новини поселенці отримують приголомшливе повідомлення: більше шести тижнів тому ті з них, хто були англійцями, разом з тими, хто були французами, стали ворогами тих, хто були німцями (дражлива етнічна інформація).

*«Всі ці шість дивних тижнів вони поводитися як друзі, тоді як насправді були вже ворогами», – підсумовує В. Ліппман. Історію наведено в розділі «Зовнішній світ і його картина у нашій свідомості» і вона добре унаочнює розбіжності між реальністю та її поданням у мас-медіа, адресованим масовій аудиторії. Ця гротескна ситуація, описана В. Ліппманом, показує, як мас-медіа, акцентуючи на етнічності людей у негативних контекстах, сприяють ворожості й розбрату у суспільстві.*

Мас-медіа застосовують категорії «свій», «інший», «чужий» для відповідного позначення інформації і створення моделей сприйняття події/факту/людини «своїї» або «чужої» групи. Таким чином, вони програмуєть позитивне, негативне або нейтральне ставлення адресата до різних явищ навколишньої дійсності.

Можна також говорити про некоректність стереотипотворення, пов'язаного з процесами ідентифікації представників зовнішніх груп: «інший», «чужий» навіть не підозрює, що став об'єктом стереотипування, а отже, й точкою відліку для формування стереотипних уявлень про «наших», про «своїх». На думку соціолога Е. Дюркгейма, ідентичність виникає й реалізується у взаємодії між своєю та зовнішньою групами. Проте в журналістських текстах ми можемо зустріти ідентичності, побудовані на стереотипних уявленнях із порушенням професійних норм отримання інформації: за «іншого» висловлюються, «іншого» представляють, «іншого» заперечують. «Інший» не має права голосу, і в цьому криється небезпека спотворення і власної, і чужої групової ідентичності. Соціальна взаємодія, діалог як обов'язкові умови розгортання природних, нормативних процесів ідентифікації індивідів і спільнот часто перетворюються у мас-медіа на декларативний монолог: власну групу стверджують протиставленням безмовній групі чужинців.

Небезпечною рисою ксенофобії є і те, що вона сприяє декларуванню і навіть відродженню певної ідентичності за умов зіткнення з іншою ідентичністю, що виявляється у групових, територіальних, етнічних, релігійних конфліктах тощо. Численні сепаратистські рухи підживлюються ідеями національного або релігійного відродження, провокуючи при цьому деструктивну демаркацію світу за ознакою «свій»/«чужий».

Наймасштабніші трагедії ХХ століття безпосередньо пов'язані з ксенофобією у різних її формах і проявах. Найбільшу небезпеку ксенофобія становить тоді, коли перетворюється на ідеологію, на засіб легітимації геополітичних дій, міжетнічних конфліктів, війн, тероризму.

Ксенофобську психологію зазвичай застосовують у маніпуляційних дискурсах, спрямованих на виправдання насильства. Так, 1994 року в Руанді стався геноцид, під час якого політична еліта експлуатувала ксенофобські настрої хуту для винищення етнічної групи тутсі, яким відмовили у належності до руандійців і звинуватили у намірах встановити в країні монархію. Під час геноциду в Руанді було знищено близько 20% населення. Провладні медіа виступали рупором виправдання злочинних дій хуту.

Залежно від спрямованості виокремлюють такі види ксенофобії:

1. *Етнічна ксенофобія*, побудована на неприйнятному ставленні до представників інших національностей. До цього виду ксенофобії належать *антисемітизм* (несприйняття євреїв), *ромофобія* (негативне ставлення й агресія до ромів), *сінофобія* (несприйняття й агресія до китайців). Узагальненими категоріями тут виступають *етнофобія* (негативне ставлення до осіб певних національностей) і *расизм* (агресивна поведінка стосовно представників інших рас, що виявляється у дискримінації та фізичному насильстві).
2. *Релігійна ксенофобія*, що виявляється у нетолерантному ставленні до представників інших релігій і конфесій. Як приклад можна навести *ісламофобію*, що наразі є найбільш поширеною формою прояву ненависті за релігійною ознакою. Причина демонізації ісламу та мусульман – технологія застосування релігії у політичних цілях, яку реалізують у мас-медіа. Поширеною серед дослідників є думка про те, що ототожнення ісламу з тероризмом безпосередньо пов'язане з конструюванням узагальненого образу «ворога» – представника східної цивілізації, що протистоїть Заходу.
3. *Територіальна ксенофобія*, яка фокусує агресію на будь-яких іноземцях, які перетнули кордон певної держави. Найпоширеніша форма такої неприязні – *мігрантофобія*, що активно виявляє себе в європейських країнах. Результатом мігрантофобських настроїв, які активно формували і підтримували мас-медіа, став Brexit – вихід Великої Британії з Євросоюзу за результатами національного референдуму 2016 року. Наразі цей процес отримує суперечливі оцінки серед британців саме завдяки усвідомленню його штучної природи. Оксфордський словник, зокрема, зреагував на нього призначенням слова «постправада» («post-truth») словом 2016 року. Адже саме цим поняттям у суспільстві описують ситуацію, коли істина не має вирішального значення під час прийняття соціально значущих рішень. Пріоритетними стають медійні конструкції, що в цьому разі стосувалися мігрантофобії, – більше сконструйованого у медіа, аніж реального стану настроїв британського суспільства.
4. *Соціальна ксенофобія* – явище, що відображає негативне ставлення до представників будь-яких інших груп і категорій. Наразі найпоширенішими у суспільстві є *гандікапізм* (неприйнятне ставлення до людей з інвалідністю), *ейджизм* (негативне ставлення до осіб певної вікової категорії), *сексизм* (несприйняття людей протилежної статі), *гомофобія* (агресія щодо представників ЛГБТ-спільноти), а також ненависть до представників певних професій, у підґрунтя якої покладено негативні стереотипні уявлення. До слова, у Резолюції Європейського парламенту від 18 січня 2006 р. «Про гомофобію у Європі» наявна така дефініція: «гомофобію може бути визначено як ірраціональний страх і огиду до гомосексуальності та до лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ), засновані на забобонах і схожі з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і сексизмом». Означена дефініція з акцентом на понятті «схожі» вказує на те, що гомофобія не є різновидом ксенофобії чи расизму в інтерпретації зазначеного документа.

Зокрема маркером ксенофобії може бути індекс довіри суспільства до тієї чи тієї професійної групи. Його щорічно вимірює Інститут соціології НАН України. Утім, за статистикою стоять різні за об'єктивністю, джерелами досвіду і характером емоційності індивідуальні позиції, що загалом становлять суспільну думку, залежну, як відомо, від мас-медійних меседжів, оцінок ключових комунікаторів, тлумачень блогерів тощо. Наприклад, 2013 року індекс довіри до тодішньої міліції, за даними соціологів НАНУ, становив 9%. Після подій Майдану він упав до 3%. З початком реформування правоохоронної системи і «перетворенням» міліції на поліцію індекс довіри до цієї професійної групи знов почав зростати.

Утім, тут варто наголосити на тому, що характер ставлення до правоохоронців, як і до представників багатьох інших професій в Україні, повсякчас є переважно стереотипним. Так, наприклад, у лютому-травні 2015 року на запитання УВС у Дніпропетровській області ми провели міське соціологічне опитування, що мало на меті виявити ставлення дніпропетровців до працівників міліції. Виявилось, зокрема, що серед респондентів категорії «Жінки віком 15-24», які не довіряють або радше не довіряють міліції, безпосередній досвід взаємодії мали лише 5%;



спостерігали за діями міліції без безпосереднього контакту – 28%; засновують своє ставлення на історіях із життя родичів, друзів, сусідів – 33%; спираються на новинні програми у ЗМІ – 11%. Ця категорія за ознакою опосередкованості досвіду взаємодії з міліцією виявилася лідируючою, проте високі показники відсутності прямих контактів за сформованого негативного ставлення до правоохоронців спостерігалися абсолютно в усіх гендерно-вікових категоріях. Подібним чином також з'являються і тиражуються стереотипні уявлення про корумпованих суддів, нахабних водіїв, некваліфікованих лікарів тощо.

Отже, відповідно до індуктивної логіки стереотипотворення уявлення про конкретного представника групи транслують на всю групу загалом, і навпаки: дедуктивний процес стереотипізації переносить риси групового портрета на конкретних носіїв групового членства. Це стосується будь-якого класу групових стереотипів – етнічних, релігійних, гендерних, професійних тощо.

Наразі спостерігається також явище гібридизації ксенофобії, тобто об'єднання кількох фобій, зокрема, за етнічною та релігійною (медіаполітичний конструкт «етнічні мусульмани»), або релігійною та гендерною ознаками («справа про хіджаб»).

Дискурсивної форми ксенофобія набуває у медіа. За походженням і характером впливу ми можемо виокремити щонайменше два види ксенофобії – *технологічна*, тобто та, що обслуговує пропагандистські та політичні програми, і *природна*, що є наслідком журналістської недбалості й недосвідченості у певних питаннях, ігнорування імперативів журналістської етики та нерозвиненості професійного критичного мислення.

Деструктивні соціальні наслідки може мати навіть сатирично представлена ксенофобія, яскравим прикладом якої є широковідомий карикатурний скандал. У вересні 2005 року данська газета Jyllands-Posten опублікувала дванадцять карикатур на ісламського пророка Мухаммеда як ілюстрацію до статті про самоцензуру і свободу слова. Публікація мала широкий негативний резонанс, що спочатку виявився у бойкоті данських товарів, ритуальному спаленні прапорів, мітингах в ісламських країнах тощо. Згодом, після того, як європейські видання переопублікували карикатури на знак солідарності з данськими журналістами, почалися погроми посольств, підпали церков, демонстрації протесту із застосуванням сили. Загинули люди. Карикатурний скандал став наочним прикладом безвідповідальної свободи слова у журналістиці, яка привласнила собі право ображати релігійні почуття представників інших народів. Під час свого візиту до Єгипту принц Чарльз слушно резюмував урок, який надала світу реакція на данські карикатури: «Протести і насильство, викликані публікаціями, показали, яку небезпеку становить прояв неповаги до людей, які сповідують іншу релігію» (<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/956591>).

2015 року медіатизована ісламофобія виявилася у ще більш жакливій формі. У центрі Парижа було розстріляно редакцію сатиричного тижневика «Шарлі Ебдо», який не раз публікував карикатури на іслам і мусульман, створив і продавав через сайт комікс, присвячений життю пророка Мухаммеда. За два роки до трагедії редакція обстоювала думку про те, що формат коміксу сприяє популяризації ісламського пророка, що свідчило про зухвале ігнорування французькими журналістами норм, прийнятих в іншій релігійній системі.

Ксенофобія виявляє себе у різних за спрямованістю та ступенем вираженості формах. Найбільш поширеною у світі наразі залишається етнічна ксенофобія, що тяжіє до найбільш архаїчного розподілу світу на засадах бінарної опозиції «ми»/«вони». Певні прояви ксенофобських настроїв у суспільстві, а також у медіадискурсивних практиках журналістів спостерігаються і в нашій країні.

Україна є поліетнічною державою. Відповідно до даних перепису 2001 року, з 48,5 млн усього населення країни українці становили 77,8% (37,5 млн). На всі інші національності припадало 22,2% (11 млн осіб), з них: росіяни (17,3%), білоруси (0,6%), молдавани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%), євреї (0,2%), вірмени (0,2%), греки (0,2%), роми (0,1%), грузини (0,1%), гагаузи (0,1%). Усього в Україні представлено більш як 130 національностей.

Реалізація їхніх життєвих інтересів забезпечується Законом України «Про національні меншини в Україні», який гарантує всім громадянам незалежно від їхнього етнічного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи. Будь-яку дискримінацію за національною ознакою також забороняє Декларація прав національностей України, прийнята 1991 року.

Державна етнополітика в Україні зважена і послідовна, вона уникає асиміляційних і сегрегаційних форматів етнополітичних відносин. Державне управління етнополітичними процесами спирається на інтеграційну модель взаємодії національних меншин і більшості. Проте, не зважаючи на прогресивний характер інституціонального виміру таких стосунків, у стихії міжлюдських взаємин етнічність час від часу стає наріжним каменем дотримання прав людини.

Відповідно до результатів опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у рамках співробітництва з Інститутом прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії 2011 року, дві третини жителів України (64%) вважають, що небезпечних національних/соціальних груп не існує або, якщо навіть такі є, людству не потрібно повністю їх «позбутись». Водночас 6% вважають, що небажані групи є і їх варто сегрегувати. 5% українців упевнені, що жодному мігранту не можна дозволяти прибувати в Україну. Натомість 18% стверджують, що дозвіл на перетин кордону можна давати всім. Решта має диференційоване ставлення до мігрантів: найбільш позитивно оцінено слов'ян, найбільш негативно – азіатів, африканців, осіб з Латинської Америки. Вагому роль у поширенні дискримінаційних настроїв у суспільстві відіграють мас-медіа, що вдаються до ксенофобського дискурсу стосовно окремих національних груп.

Найбільш вразливою етнічною групою в Україні вже тривалий час залишаються роми, які перебувають на маргінесі суспільства за соціальною та майновою ознаками. Ромів найбільше дискримінують у медіадискурсі, вони стають об'єктом мови ворожнечі. Цю етнічну групу часто криміналізують у медіа, стосовно неї створюють негативні стереотипи, що некритично сприймає масова свідомість. Роми постають у медіадискурсі шахраями, жебраками, наркоторгівцями, злочинцями тощо. Ці стереотипні образи журналісти подають як «самоочевидності», що не потребують доказів та емпіричної перевірки. У регіональних мас-медіа Дніпропетровщини знаходимо такі прояви ромофобського дискурсу: «*Шахраї не втомлюються «розводити» дніпрян: «рулять» Інтернет-обмани і цигани*» (<http://dnopr.news/news/16/21232>); «*Як не стати жертвою шахраїв у стилі «позолоти ручку»*» (<http://dp.ric.ua/index.php?newsid=499240>); «*Торгові центри Дніпра окупували роми*» (<http://uanews.dp.ua/society/2016/07/02/108225.html>); «*Цигани влаштували комедію на кордоні, або «безвіз для малограмотних»*» (<http://dnopr.info/news/tsygane-ustroili-komedyu-na-granitse-ili-bezviz-dlya-malogramotnyh>). У цих матеріалах знаходимо вислови, типові для середньої та м'якої мови ворожнечі.

Судження про «природну схильність» ромів до злочинної діяльності вже давно стали загальним місцем кримінальної хроніки. Матеріали на кшталт «*Ромський синдром: українські цигани приречені на кримінал*» (<http://tyzhden.ua/Society/33394>) тиражують твердження про кримінальність групи, створюють негативний ціннісний контекст для відповідного сприйняття її представників. Етнізація злочинності згодом призводить до таких деструктивних суспільних явищ, як етнічні погроми. Так, жакливі форми ромофобія набула під час ромського погрому у серпні 2017 року, який спричинило вбивство дев'ятирічної дівчинки в селі Лощинівка Одеської області.

Час від часу ксенофобію спрямовують і на представників єврейської національності. Навіть у регіонах, де єврейські громади чисельні і впливові, спостерігається нетолерантне ставлення до їхніх членів. Зокрема у Дніпрі, де єврейська діаспора нараховує близько 70 тисяч осіб і є найбільшою в Україні, трапляються прояви ксенофобії. Так, «за словами головного рабина Дніпра Шмуеля Камінецького, навіть він, виходячи на вулицю в звичному для себе одязі, неодноразово стикався з проявами «несприйняття чужого»» (<https://www.radiosvoboda.org/a/28004061.html>).

Ксенофобію підтримують матеріали на кшталт «*Менора – плювок в обличчя української нації*» ([http://geroyam-slava.blogspot.ru/2011/08/blog-post\\_17.html](http://geroyam-slava.blogspot.ru/2011/08/blog-post_17.html)).

Унаслідок російської агресії в Криму та подій на Сході країни у нашій державі з'явилася ще одна соціально вразлива група – внутрішньо переміщені особи. Упродовж останніх трьох років і у повсякденному спілкуванні, і в медіадискурсі ця категорія людей набула некоректних іменувань – «біженці», «переселенці з Донбасу», «мігранти з Донбасу». У мас-медіа час від часу трапляються випадки криміналізації ВПО, стигматизації їх як сепаратистів, демонстрації недовірливого ставлення і потреби у сегрегації таких осіб. Тему ВПО експлуатують мас-медіа у конфліктогенних матеріалах на кшталт «В Україні великий скандал: націоналісти побили в Києві переселенців з Донбасу» (<https://nahnews.org/993347-na-ukraine-krupnyi-skandal-nacionalisty-izbili-v-kieve-pereselencev-iz-donbassa>), де текстотвірним чинником є бінарна логіка, тобто логіка поділу світу на свій і чужий, що є визначальною для ксенофобного світосприйняття.

Сегрегаційну та ізоляційну моделі соціального сприйняття груп також реалізують у медіаінтерпретації проблематики людей з інвалідністю. Ця категорія людей часто постає як об'єкт благодійної діяльності, медичної допомоги, фінансової підтримки тощо. Проте ключовим меседжем залишаються твердження про «особливості» таких людей, їх відірваність від «нормального життя», несприйняття соціумом. Наприклад, сегрегаційний підхід представлено у матеріалі «Острів для особливих: як живуть діти-інваліди в інтернаті, відірваному від світу» (<https://dp.informator.ua/2017/12/07/ostrov-dlya-osobennyh-kak-zhivut-deti-invalidy-v-internate-otorvannom-ot-mira/>).

Репрезентація «чужого» у медіадискурсі може варіювати залежно від прийнятого у суспільстві ставлення до тієї чи іншої групи. «Чужий» може сприйматися нейтрально, як «інший», відносно якого цікаві найменші подробиці: у чому полягають його світоглядні цінності, яким є його одяг, побут, кулінарні традиції, звичаї, обряди тощо. Таким зазвичай є погляд на екзотичні етнокультури та субкультури, що не супроводжується конфліктогенними настановами. Журналіст від імені соціуму, членом якого він є, виявляє цікавість щодо певних етнокультурних явищ, демонструючи позицію допитливого мандрівника.

Другим полюсом «чужого» є «ворог», відносно якого панівною емоцією стає відторгнення і навіть агресія. Відповідних форм набуває і спосіб кодифікації мас-медійних повідомлень, вони демонструють ворожість на рівні різних мовних засобів. Особливої ваги тут набувають негативні гетеростереотипи, що виявляють себе у таких формах:

- *ксенетноніми* – етноніми, завданням яких є не іменування і характеристика певного етносу, а «звинувачення його у небезпечних для суспільства якостях» (прикладом тут може бути інвективна, тобто лайлива, образлива, заміна етноніма «росіяни» ксенетнонімом «рашисти»);
- *етнофолізми* – поняття або сполучення понять, у яких ознака етнічності реалізують для того, щоб принизити, образити когось. Найчастіше етнофолізми журналісти застосовують автоматично, як мовленнєві штампи, прийняті у певному соціумі («вициганити щось» замість «випросити щось», «робити з міста циганський табір» замість «створювати у місті хаос», «чукча» замість «інтелектуально не розвинута людина», «розмовляти по-естонськи» замість «розмовляти повільно», «англійська хвороба» на позначення рахіту тощо);
- етнічні прізвиська, або *псевдетноніми*, що відображають наївне бачення одного етносу іншим і варіюють у діапазоні від жартівливого до зневажливого ставлення («німчик» замість «німець», «хохол» замість «українець», «кацап» замість «росіянин», «жид» замість «єврей», «чурка» на позначення етнічних спільнот Кавказу або Середньої Азії);
- *націонал- або політінвективи* – різновид ненормативних етнонімів, що виражають мовну агресію і можуть порушувати табуовані теми («ватник» на позначення росіян із некритичним щодо пропаганди мисленням, «аллахбабах» на позначення мусульман).

У мас-медійному дискурсі негативні гетеростереотипи також можуть виступати сюжетоутворювальними та текстопороджувальними чинниками. Найбільш виразно це простежується на прикладі зіткнення полярних стере-

отипів у перманентних дискусіях про походження українців, їх належність до європейської історії, взаємини з Росією, ісламське питання тощо.

Актуалізація буденних стереотипних уявлень у мас-медіа є природною, оскільки журналістика, за словами В. А. Сидорова, «має справу з будь-якою соціальною інформацією: і з раціональними судженнями інтелектуалів, і з афективними вигуками юрби». Саме тому у мас-медіа можемо натрапити на наївні судження з царини масової свідомості, які стосуються представників різних соціальних/етнічних груп і несуть щодо них негативні настанови. Представлені без відповідного коментаря, вони потрапляють у зону безвідповідального ставлення журналіста до подання потенційно конфліктогенної інформації.

Ксенофобія є явищем, вартим нейтралізації у мас-медійній практиці. Опишемо ті журналістські підходи, які мають бути нормативними під час висвітлення тематики, що передбачає опозиційність «ми»/«вони»:

- У журналістських матеріалах, присвячених будь-яким національним/соціальним групам, потрібно надавати право голосу їхнім представникам. Не можна висловлюватися від імені груп або робити їх об'єктом журналістської рефлексії. У таких матеріалах обов'язковим компонентом має стати пряма мова членів груп, подана без викривлень і узгоджена з ними.
- Журналістам варто уникати надання медіатрибуни особам, які вдаються до ксенофобських висловів і провокативних заяв щодо будь-яких груп у суспільстві. Свобода слова є цінністю, яку у таких випадках треба обмежити журналістським принципом мінімізації шкоди.
- Журналістам варто позбутися ганебної практики застосування ксенофобських тем як засобу залучення уваги аудиторії і підвищення рейтинговості ЗМК. Під час висвітлення ксенофобної тематики єдиним прийнятним ракурсом має бути ракурс соціального зла. Не можна перетворювати дискримінаційні факти і судження на засіб задоволення нищих потреб аудиторії. Будь-який зафіксований у медіадискурсі прояв ксенофобії потребує відповідального журналістського коментаря, що передбачає вивчення проблеми в аспектах її утворення та імовірних наслідків.
- Журналісти повинні уникати механізму дії моральної паніки, відповідно до якого спочатку малозначущі прояви соціальної девіації (відхилення від норми), представлені у певних групах, набувають суспільного розмаху завдяки мас-медійним резонансам. *Спіраль девіації* – таку назву у соціології має процес, за якого масштаби й значущість відхилення від норми перебільшують засоби масової комунікації для того, щоб сформувані відповідні настрої у соціумі. ЗМК формують порядок денний у такий спосіб, щоб довести, що в суспільстві з'явилося надзвичайно небезпечне явище, представлене у певній соціальній/етнічній групі. Кримінальність або маргінальність однієї особи транслюють на всю групу, відбувається генералізація уявлень про неї як про девіантну і суспільно небезпечну. Наслідком таких медійних практик можуть стати погроми або окремі акти насильства.
- У висвітленні соціально чутливих тем журналістам варто уникати такого поширеного прийому, як *казальна атрибуція*, – приписування соціальному суб'єкту причин, мотивів, а також цілей поведінки. У мас-медійній практиці атрибуція зумовлена необхідністю «добудовування» образів, оскільки та інформація, яку отримує журналіст в умовах браку часу і необхідних контактів, часто виявляється недостатньою. Ще один прийом організації інформації, який не варто застосовувати, – *селективна типізація*, тобто ідентифікація журналістом соціального суб'єкта за довільно обраною ознакою, іноді за малозначущим атрибутом. Така типізація може мати руйнівні наслідки, коли обрана ознака є етнічно маркованою (наприклад, іменування підозрюваного у злочині особою кавказької національності тільки на підставі її зовнішності).
- Журналістам варто пам'ятати, що медіа, які формують порядок денний, транслюють думки лідерів думок, визначають і рівень толерантності суспільства.

## ВИСНОВКИ

Мас-медійний ксенофобський дискурс може мати деструктивні наслідки у суспільстві, призводити до напруженості міжетнічних і будь-яких інших міжгрупових взаємин у суспільстві, викликати страждання і призводити до загибелі людей. Окрім того, мас-медіа можуть виступати тим соціальним інститутом, який сприятиме толерантизації будь-якої соціально чутливої та конфліктогенної інформації, коректному висвітленню ситуацій і фактів, що містять ксенофобський компонент. Соціально відповідальні медіа мають подавати різноманіття як суспільну цінність, сприяти руйнуванню негативних стереотипів стосовно окремих груп і меншин. Для усвідомлення ролі мас-медіа у протистоянні ксенофобії та опанування відповідними професійними навичками майбутнім журналістам рекомендовано також вивчити матеріал лекцій, присвячених антидискримінаційній медіадіяльності, мові ворожнечі, професійній журналістській етиці тощо.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вітман К. М. Інтолерантність у мас-медіа та публічному дискурсі України// Держава і право. – Вип. 55. – С. 520–526.
2. Декларація прав національностей України [Електронний документ]. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/T177100.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T177100.html).
3. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://antidi.org.ua/antidiorgua/docs/ZakonUa.pdf>.
4. Закон України «Про національні меншини в Україні» [Електронний документ]. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/T249400.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T249400.html).
5. Кузнецова О. Видова характеристика ксенофобії в мас-медіа України // Вісник Львівського університету. – Сер. «Журналістика». – 2012. – Вип. 33. – С. 134–145.
6. Мельничук І. А. Деякі аспекти проблеми толерантності в сучасних українських ЗМІ// Вісник Житомирського державного університету. Випуск 40. Філософські науки. – С.19–25.
7. Погорецький В. Ксенофобія в Україні – міф чи реальність? [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://zolotapektoral.te.ua/ksenofobiya-v-ukrajini-mif-chy-realnist/>.
8. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.



# МОВА ВОРОЖНЕЧІ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ СТАНДАРТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ



**Роман Пикалюк**, кандидат філологічних наук,  
старший викладач кафедри журналістики, видавничої справи та редагування,  
Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка

У лекції проаналізовано основні підходи до явища мови ворожнечі в ЗМІ та основні її вияви у вітчизняних медіа. Визначено також основні чинники, що спричиняють мову ворожнечі в журналістських матеріалах. Запропоновано практичні рекомендації щодо запобігання мові ворожнечі в медійній практиці.

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і джерела мови ворожнечі в журналістському тексті.
2. Класифікація мови ворожнечі.
3. Мова ворожнечі в українських ЗМІ.
4. Стандарти роботи журналіста щодо запобігання мові ворожнечі.

## ПОНЯТТЯ І ДЖЕРЕЛА МОВИ ВОРОЖНЕЧІ В ЖУРНАЛІСТЬКОМУ ТЕКСТІ

Поняття «мова ворожнечі» (*hate speech*) набуло широкого поширення в медійній галузі. Водночас цей термін наразі не має єдиного загальноприйнятого визначення. У теорії та практиці журналістики найчастіше використовують визначення, надане в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № 97 (20) від 30.10.1997:

*Мова ворожнечі* – це всі види висловлювань, які поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, які за своїм походженням належать до іммігрантів.

Об'єктами мови ворожнечі можуть бути не лише представники певних рас, етносів чи релігійних груп, а й люди, які належать до різноманітних соціальних груп: люди з інвалідністю, представники ЛГБТ-спільноти, літні люди тощо. Подібні висловлювання і публікації порушують права людини (зокрема представників цих груп), а тому треба запобігати цьому явищу в усіх сферах медійної діяльності.

Провідна ознака мови ворожнечі – *суб'єктивне висвітлення* певної ситуації. Її використання провокує негативне ставлення до окремої групи людей або окремих представників групи. Використання мови ворожнечі в ЗМІ щодо цілої країни, етнічної групи або релігійної конфесії свідчить про наявність інформаційної агресії.

Історія демонструє випадки, коли застосування мови ворожнечі засобами масової інформації призводило до жорстких конфліктів і війн. Вагому роль ЗМІ відіграли в системі пропаганди нацистської Німеччини, зокрема, такі газети, як *Der Angriff* («Атака»), яку заснував тогочасний міністр народної освіти і пропаганди Йозеф Геббельс,



*Das Schwarze Korps* («Чорний корпус») та *Der Sturmer* («Штурмовик»). У цих та інших виданнях друкували статті, що розпалювали ненависть до «ворогів Рейху», до яких залучали представників різних етносів, релігійних конфесій, соціальних груп (євреї, католики, комуністи, капіталісти тощо).

1994 року в розпаленні геноциду в Руанді провідна роль належала радіостанції *Radio Television Libre des Mille Collines* («Радіо тисячі пагорбів»). Її створили екстремісти з числа представників етнічної групи хуту. Представники радіостанції цілеспрямовано розпалювали ненависть щодо іншої етнічної групи – тутсі. В ефірі відкрито лунали заклики до насильства і масових вбивств, що поєднувалися з розважальним контентом, музичними радіопередачами тощо. Матеріали із закликами до насильства проти тутсі також друкувала газета «Кангура».

Загалом інформаційні війни з використанням ЗМІ супроводжували переважну більшість воєнних конфліктів XX–XXI століть.

Російський дослідник Олексій Гладілін розглядає мову ворожнечі із соціального погляду. Він зазначає, що цей феномен ґрунтується на таких явищах, як:

- соціальні стереотипи;
- упередження;
- дискримінація.

*Стереотипи* – це стійкі уявлення про представників певної групи – їхній характер, риси поведінки тощо – з погляду представників іншої групи. Зокрема мову ворожнечі спричиняють ґендерні, етнічні, расові, релігійні та інші стереотипи.

*Упередження* – це негативна установка стосовно певної соціальної групи.

*Дискримінація* – це несправедливе ставлення до людей через те, що вони є членами певної групи. Дискримінацію часто розглядають як поведінкову сторону упереджень.

Розглянемо, як побутують стереотипи й упередження в матеріалах ЗМІ.

*На Закарпатті мобілізують циган, бо це вроджені диверсанти*

*Тільки на 44% виконали мобілізаційний план п'ятої хвилі мобілізації на Закарпатті. Гірше справи з мобілізацією пройшли тільки у Харківській та Одеській областях. За словами військового комісара міста Ужгорода Миколи Журавльова, одна з причин низької явки – велика кількість національних меншин, які не хочуть служити в армії, пише ГазетаUA.*

*Він також повідомив, що в області почнеться активна мобілізація до армії ромів. Для цього комісар має зустрітися з місцевими баронами. За його словами, роми можуть бути чудовими розвідниками, оскільки у них є «природна кмітливість та хитрість».*

*Нагадаємо, в Закарпатській області повістки в армію роздають на пунктах пропуску, в потягах і постах ДАІ на в'їзді до міста. Крім цього, повістки отримують контрабандисти, яких затримали на кордоні, та працівники міліції, які звільнилися з органів за власним бажанням. За даними голови Закарпатської облдержадміністрації Геннадія Москаля, шосту хвилю мобілізації поки що виконано тільки на 20% (Експрес, 02.08.2015).*

У наведеному журналістському матеріалі коментар військового комісара містить стереотип щодо етнічної групи ромів (у них є природна кмітливість та хитрість). У заголовку це висловлювання перефразовують і він

набуває негативного звучання (*це вроджені диверсанти*), що, в контексті всього журналістського матеріалу (*велика кількість національних меншин, які не хочуть служити в армії*) формує у читача упередження стосовно ромів.

Основне джерело мови ворожнечі – усне мовлення, явища так званого побутового расизму, націоналізму та інших видів соціальної ненависті, що супроводжуються висловлюваннями дискримінаційного характеру, можуть бути властиві і окремим особам, і групам осіб. Такі висловлювання можуть призводити до негативних соціальних наслідків у випадках, якщо їх транслюють у ЗМІ у вигляді коментарів, цитат тощо. У переважній більшості подібних випадків журналісти використовують дискримінаційні висловлювання не навмисно, а через низькі професійні навички та недотримання стандартів журналістики.

Наприклад, журналістський матеріал Тягнибок: *«Україна перетворюється на багатонаціональний смітник Європи»* (*«Кореспондент.net»*, 1.07.2009) ґрунтується на дискримінаційних висловлюваннях політика Олега Тягнибока, який дав коментар щодо вбивства міліціонера в Марганці внаслідок інциденту, учасником якого стали представники різних національностей:

*«Незважаючи на інформаційну блокаду, багаторічні проповіді «політкоректності» та примусове насадження «толерантності» до іноземців, правда про трагедію прорвалася назовні», – зазначив Тягнибок.*

*На його думку, спроба правоохоронних органів «видати вбивство молодого сержанта за звичайну побутову бійку і приховати конфлікт на ґрунті ненависті до українців не принесли результату».*

*«Реакція українців Марганця стала сюрпризом як для неспроханих гостей, так і для представників влади, за сприяння якої вірменська меншина протягом багатьох років відчувала себе господарями в місті і демонструвала своє зверхнє ставлення до корінних жителів. Українці нарешті відродили найкращі козацькі традиції Запорозької Січі, і дали рішучу відсіч приїжджим на вулицях рідного міста», – заявив лідер Свободи.*

*Водночас, зазначив Тягнибок, незалежно від того, як завершиться справа про вбивство міліціонера, за його словами, сьогодні можна з упевненістю констатувати низку дуже небезпечних тенденцій.*

*«Через потурання демоліберальної влади і політики Брюсселю з перетворення України в багатонаціональний смітник Європи, на території нашої держави, особливо в південно-східних регіонах, формуються справжні гетто іноземців, які активно освоюють український життєвий простір», – заявив Тягнибок».*

Висловлювання, що демонструють упередження політика, відображають його суб'єктивну думку і є логічним висновком із його коментаря щодо подій. У тематичній структурі наведеного журналістського матеріалу дискримінаційні висловлювання політика другорядні щодо основної теми. Однак водночас їх винесено в заголовок. Через це акценти в матеріалі зміщуються, і цитата, що містить мову ворожнечі, стає центральною темою журналістського матеріалу. Посилює негативне звучання цитати і те, що журналіст, відтворюючи цитати політика, надає іронічного звучання словам *політкоректність* і *толерантність*, беручи їх у лапки.

Українське законодавство з питань інформації регулює використання мови ворожнечі в медійному просторі, тому відкриті її прояви можливі лише у маргінальних ЗМІ (наприклад, радикально налаштованих громадських організацій, політичних партій тощо). Водночас непоодинокі випадки неявних проявів дискримінації та мови ворожнечі в ЗМІ і у вигляді окремих висловлювань, і у формі транслювання соціальних стереотипів, що побутують у суспільстві в певний період.

Особливо гостро проблема мови ворожнечі постає в епоху нових медіа. Основною причиною цього є те, що в нових медіа стирається межа між персональною та масовою комунікацією. Наприклад, блоги або сторінки в соціальних мережах можуть містити контент, створений одною особою, але за масовістю поширення інформації вони можуть не поступатися традиційним ЗМІ.

Відповідно зростає рівень суб'єктивності в журналістських матеріалах, що створює небезпеку використання в них мови ворожнечі. Відсутність чітких стандартів соціальних медіа спричиняє те, що в руках осіб, які використовують мову ворожнечі в побутовому мовленні, опинилася низка інструментів, що суттєво розширюють можливості масового поширення дискримінаційних висловлювань (соціальні мережі, відеохостинги, форуми тощо). Широта аудиторії нових медіа, необмежений доступ до матеріалів, інтерактивність, можливість анонімного транслювання повідомлень призводять до того, що наразі інтернет-ЗМІ стають основним середовищем поширення мови ворожнечі.

## КЛАСИФІКАЦІЯ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

Мова ворожнечі охоплює широке коло висловлювань у різних контекстах: відкриті заклики до дискримінації певної соціальної групи, невинувачення цієї групи в негативному контексті, звинувачення її в негативному впливі на стан суспільства тощо. Використання цих висловлювань та оцінок може бути і свідомою тактикою, і результатом неухважності чи непрофесійності. Відповідно різними є й суспільні наслідки таких висловлень.

Зважаючи на це, дослідники виділяють різні ступені мови ворожнечі. Найбільш поширений її поділ на три групи.

*Жорстка мова ворожнечі:*

- заклики до насильства щодо групи;
- заклики до дискримінації;
- завуальовані заклики до насильства та дискримінації;
- заклики не дати групі закріпитися в регіоні.

*Середня мова ворожнечі:*

- виправдання історичних випадків насильства та дискримінації;
- публікації та висловлювання, які ставлять під сумнів загальноновизнані історичні факти насильства та дискримінації;
- твердження про історичні злочини тієї чи тієї етнічної чи релігійної групи як такої;
- твердження про кримінальність тієї чи тієї етнічної чи релігійної групи;
- розмірковування про непропорційну перевагу тієї чи тієї етнічної чи релігійної групи;
- звинувачення тієї чи тієї етнічної чи релігійної групи у негативному впливі на суспільство, державу;
- звинувачення групи у спробах захоплення влади чи у територіальній експансії;
- заперечення громадянства.

*М'яка мова ворожнечі:*

- створення негативного іміджу етнічної чи релігійної групи;
- твердження про неповноцінність певної етнічної чи релігійної групи як такої;
- твердження про моральні вади тієї чи тієї етнічної чи релігійної групи;
- згадування етнічної чи релігійної групи чи її представників як таких у принизливому чи образливому контексті;
- цитування явно ксенофобних висловлювань і текстів без коментаря.

Російські дослідники Михайло Кроз і Наталія Ратинова пропонують класифікацію мови ворожнечі, що складається з таких пунктів:

1. Фальшива ідентифікація: формування і підкріплення негативного етнічного стереотипу, образу нації, релігії, раси.
2. Фальшива атрибуція: приписування ворожих дій і ризикових намірів представникам якої-небудь нації, раси, релігії.
3. «Уявна оборона»: підштовхування до яких-небудь дій проти певної нації, раси, релігії.

## МОВА ВОРОЖНЕЧІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

Результати моніторингу Центру контент-аналізу щодо мови ворожнечі в українських ЗМІ свідчать про невисокий рівень використання ними мови ворожнечі (1,7% загальної кількості повідомлень на тему Донбасу, Криму та Росії). Мову ворожнечі переважно використовують у повідомленнях щодо агресії Російської Федерації та набагато менше – для оцінки дій донбаських сепаратистів.

Найбільш вживаними в українських ЗМІ є дев'ять груп слів і висловів, які мають принизливу оцінку, для висвітлення подій на Донбасі, Криму та Росії, а саме: «ватник», «москаль», «рашизм»/«рашист», «мордор», «луганда», «колорад», «раша»/«рашка», «кацап» і «московит».

Наприклад: *«Рашисти розпочали хаотичну стрілянину по бригаді електромонтажників»*. – *«Українська правда»*, 01.02.17.; *«Звичайно, грошей в українців менше, ніж у вмираючої економічної держави, але «ватники» – погані географи, вони забули, що Україна межує з Європою...»*. – *«Новое время»*, 12.06.17.

Контент-аналіз ТОП-50 українських ЗМІ (за кількістю аудиторії) засвідчив, що найбільше вдаються до мови ворожнечі такі медіа: «Корреспондент.net», 24tv.ua; TSN.ua, «Цензор.net», «Голос України», «Укрінформ», «ЛігаБізнесІнформ», «Газета по-українськи» та «Сегодня.ua».

ЗМІ переважно цитують інших спікерів (53%), які використовують «мову ворожнечі». Утім, 47% – авторські публікації у ТОП-50 ЗМІ, що здебільшого припадають на колонки (блоги) «гостьових» авторів – громадських і політичних діячів.

Дослідження виявляє, що найчастіше об'єктами мови ворожнечі в українських ЗМІ стають такі групи осіб:

- жителі Росії: *Нетверезий росіянин схотів вийти з літака під час польоту*. – *«Корреспондент»*, 01.06.17;
- етнічні групи (роми, кримські татари та ін.): *Франція визнала провину за інтернування циган під час Другої світової війни*. – *«Лівий берег»*, 29.10.2016;
- вимушені переселенці; мігранти без офіційних документів: *У регіонах, де багато переселенців, стало більше крадіжок*. – *Троян*. – *«Українська правда»*, 9.10.2016;
- люди з інвалідністю: *Під Одесою виселили переселенців-інвалідів*. – *«Корреспондент»*, 4.10.2016;
- люди з наркотичною чи алкогольною залежністю: *У В'єтнамі 500 наркоманів втекли з реабілітаційного центру*. – *«Корреспондент»*, 24.10.2016; та інші особи.

Найбільш емоційно вразливі теми, в яких виявлено випадки вживання мови ворожнечі:

**Російсько-українські відносини, які загострилися та стали об'єктом пильної уваги журналістів через гібридну війну на Сході країни й анексію Криму.** Медійники створили образ «запеклого ворога України» –

усього російського народу. Для називання росіян журналісти вдаються до жаргонізмів, згрубілої лексики, вульгаризмів («ватники», «вата», «рашисти», «москалі», «путіноїди», «путінці» та ін.).

У висвітленні зазначеної теми спостерігається недотримання толерантності під час висвітлення АТО. У професійних колах не раз обговорювали правомірність слів «терористичні війська», «сепаратисти», «російські найманці», «наші герої», однак спільної думки не дійшли. Тому донині не вироблено єдиного стандарту називання цих явищ.

Порушення норм спостерігається й у висвітленні життя людей, які проживають у тимчасово окупованих регіонах України та власне коректне називання цих територій (так звані ДНР і ЛНР замість ОРДЛО). Крім того, у текстах на цю тему частими є жаргонізми «луганда», «даунбасівці», «кримнаш» тощо для образливого називання осіб, які проживають на цих територіях.

**Висвітлення тематики різних соціальних груп за статтю, національною належністю, релігійними віруваннями, професійними характеристиками, фізичними особливостями** тощо. Найбільшу кількість випадків мови ненависті становлять дискримінаційні вислови для називання осіб за національністю. Об'єктом агресії найчастіше є роми: «На Тернопільщині поліція попереджає про циган, які обкрадають селян». – «ЗІК», 16.06.2016.

**Життя тимчасово переселених осіб, їх інтеграція в суспільство після втрати житла, роботи на окупованих територіях.** Дотепер у текстах трапляється слово «біженці» замість юридично виправданого «вимушені переселенці», «тимчасово переселені особи». До того ж переважає негативний контекст висвітлення життя переселенців. Зазвичай їх згадують через певні кримінальні дії, як-от крадіжки, бійки, навмисні пожежі. У такий спосіб журналісти формують негативний образ осіб з ОРДЛО: «Переселенець із Луганська створив у Луцьку нарколабораторію». – «ЗІК», 14.04.2016.

Подібним до цього є неетичне використання слова «нелегали» замість рекомендованого міжнародними правозахисними організаціями вислову «мігранти без документів»: «На Закарпатті затримали громадянина Чехії, який переправляв нелегалів». – «ЗІК», 15.10.2017.

Мовної агресії незрідка зазнають люди з інвалідністю. Журналісти використовують образливі слова, як-от інваліди, або акцентують на їхньому статусі в негативному контексті, розповідаючи про злочинні дії, до яких причетні такі люди: «На Рівненщині інвалід ледь не зарізав брата». – «ЗІК», 15.11.2017.

## СТАНДАРТИ РОБОТИ ЖУРНАЛІСТА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

Експерти Мережі етичної журналістики (*Ethical Journalism Network*) на основі міжнародних стандартів розробили тест, що дає змогу оцінити контекст журналістської мови за п'ятьма критеріями. Перевірка журналістських матеріалів за цими критеріями є важливим інструментом роботи редактора щодо запобігання мові ворожнечі, а тому її варто використовувати як невід'ємну частину редакційних стандартів ЗМІ.

Розглянемо детальніше зазначені критерії:

**Зміст і форма мовлення.** Журналіст повинен перевірити, чи не є висловлювання небезпечними для суспільства або окремих його представників, чи не вдається мовець до провокації. Варто перевірити висловлювання, що плануються до публікації, за такими критеріями:

- чи не становлять вони суспільної небезпеки;
- чи не порушують вони норм законодавства;
- чи не міститься в них заклик до насильства стосовно окремих груп.

На сьогодні не лише поширення, а й цитування екстремістських висловлювань може бути розцінено як порушення закону, тому журналістам треба бути уважними щодо змісту висловлювань публічних осіб.

**Статус або посада мовця.** Передусім журналісту треба оцінити, чи є мовець публічною особою. Якщо мовою ненависті говорить непублічна людина, її висловлювання можна проігнорувати.

Водночас непоодинокі випадки, коли дискримінаційні висловлювання лунають з уст публічних осіб: політиків, лідерів спільнот тощо. Це може бути зроблено задля маніпуляції, розпалення суперечок і провокацій. Журналісти можуть транслювати через ЗМІ скандальні висловлювання публічних осіб, щоб створити сенсацію.

Журналістам варто пам'ятати, що скандальне висловлювання публічної особи саме собою не є повноцінною новиною. А тому треба вивчити контекст цього висловлювання, а також статус і репутацію самого мовця, і лише після цього ухвалювати остаточне рішення щодо надання його словам публічності.

**Поширеність мовлення.** Приватна розмова в публічному місці не може завдати великої шкоди, тому в подібних ситуаціях можуть бути озвучені думки дискримінаційного характеру. Якщо ці висловлювання засоби ЗМІ транслюють на широкий загал, це може мати куди серйозніші наслідки.

Журналісту варто оцінити, чи мало дискримінаційне висловлювання миттєвий, емоційний характер, чи особа навмисно вдавалася до вираження мови ворожнечі. На користь останнього може свідчити той факт, що дискримінаційні висловлювання повторюють упродовж розмови із журналістом.

**Цілі мовлення.** Зазвичай професійні журналісти, які дотримуються у своїй діяльності стандартів журналістської етики, можуть швидко визначити, чи мають висловлювання особи характер дискримінації, чи порушують вони права людини або норми кримінального законодавства. Відповідальність журналіста полягає в тому, щоб подавати висловлювання у відповідному контексті, виявляючи та розкриваючи цілі автора. Тому, перш ніж подавати коментар, треба визначити, чи переслідує мовець якусь особливу мету, вдаючись до таких висловлювань, проти кого ці висловлювання можуть бути спрямовані і якого впливу можуть зазнати внаслідок цих слів певні особи чи спільноти.

**Економічна, соціальна і політична ситуація.** Поширення в ЗМІ висловлювань, які містять елементи мови ворожнечі, найбільш імовірні за часів економічної кризи, соціального протистояння або воєнних конфліктів.

Журналістам треба враховувати економічний, соціальний і політичний контекст висловлювань. Так, під час передвиборчих кампаній політики можуть вдаватися до дискримінаційних висловлювань, щоб завоювати авторитет виборців. Заяви політиків можуть спричиняти коментарі, в яких незрідка розпалюється ворожнеча. У таких випадках журналісту варто перевірити, чи містять висловлювання мовця факти, чи вони доречні в цьому контексті.

Якщо в мовленні публічної особи виразно простежуються елементи мови ворожнечі, можна обмежитися повідомленням про це, а не цитувати дискримінаційні висловлювання.

Щоб уникнути мови ворожнечі, журналісту передусім треба дотримуватися професійних стандартів у своїй роботі. Зокрема особливої уваги потребують такі аспекти:

*Джерела інформації.* Журналісту варто використовувати лише достовірні, перевірені джерела фактажу. Бажано використовувати лише інформацію з першоджерел. У випадках, якщо це неможливо або журналіст сумнівається в достовірності фактів, він мусить попередити про це аудиторію та обґрунтувати подання такої інформації у своєму матеріалі.

Під час пошуку інформації журналісту треба розпізнавати маніпулятивний контент, що ґрунтується на неправдивих фактах і висловлюваннях псевдоекспертів, коли в інформації наявні кілька ключових повідомлень, вибудованих у логічну послідовність.



Не треба використовувати факти, які прямо не пов'язані з темою журналістського матеріалу.

Журналіст мусить бути уважним до використання статистичних даних, наукових фактів, історичних подій і цитат відомих діячів. Треба перевіряти інформацію та покликатися лише на першоджерела.

*Цитати і коментарі.* Якщо журналіст висвітлює специфічну тематику, пов'язану із життям різних соціальних, етнічних, релігійних груп, варто залучати експертів, які можуть висловити компетентну думку щодо ситуації. Насамперед коментарі треба брати у представників соціальних груп, про які йдеться у матеріалі.

Журналісту треба бути уважним до цитування осіб, які дають коментарі до матеріалів: чи не вживають вони у своєму мовленні дискримінаційні висловлювання і мовні кліше. Найчастіше це робиться для цілеспрямованої маніпуляції, особливо якщо ці слова і фрази регулярно повторюються. Не варто цитувати подібні висловлювання, навіть якщо вказано особу мовця і контекст висловлювання.

Цитуючи думки експертів, треба перевірити, чи не вирвано цитати з первинного контексту.

*Коректна термінологія.* Варто дотримуватися давно визнаного стандарту щодо називання окремих груп осіб (замість інваліди – коректно люди з інвалідністю, особи з інвалідністю та ін., замість біженці – юридично правильне словосполучення вимушені переселенці, внутрішньо переміщені особи, якщо це стосується переміщення людей з однієї частини країни в іншу частину цієї самої країни, замість цигани – коректне слово роми та ін.).

*Акценти в журналістському матеріалі, за які відповідає автор.* Журналісту треба уважно ставитися до графічного оформлення матеріалу, виділення окремих слів і речень та інших засобів створення змістових акцентів. Треба також уважно добирати зображення до матеріалу, щоб уникнути викривлень змісту. Варто уникати використання в тексті матеріалу або як додаткові елементи мемів та анекдотів дискримінаційного характеру. Подібні елементи, що супроводжують матеріал, можуть спричинити викривлення навіть у тексті, написаному з дотриманням усіх етичних стандартів.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Т. Толерантність vs ненависть. Підсумки аналізу українських онлайн-видань на наявність мови ворожнечі / Т. Бондаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/128312/2017-07-18-tolerantnist-vs-nenavist-pidsumki-analizu-ukrainskikh-onlain-vidan-na-nayavnist-movi-vorozhnechi/>.
2. Вебер А. Навчальний посібник з проблематики «мови ненависті» / Анн Вебер [за заг. ред. О. М. Павліченка]. – К.: Тютюкін, 2010. – 96 с.
3. Кожевникова Г. В. Язык вражды: типология ошибок журналиста / Г. В. Кожевникова // Прикладная конфликтология для журналистов. – М.: Права человека, 2006. – С. 95–105.
4. Кроз М. В. Экспертная оценка материалов, направленных на возбуждение вражды и ненависти / М. В. Кроз, Н. А. Ратинова // Цена ненависти. – М.: Центр «Сова», 2005. – С. 75–92.
5. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи / [за ред. О. Бондаренко, М. Буткевича, І. Федорович]. – К.: [б. в.], 2015. – 64 с.

# МОВЛЕННЄВА АГРЕСІЯ ТА МОВНІ ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ ВЕРБАЛЬНІЙ ВОРОЖНЕЧІ



**Тетяна Бондаренко**, кандидатка філологічних наук,  
доцентка, завідувачка кафедри журналістики, реклами та PR-технологій,  
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

*У лекції зосереджено увагу на з'ясуванні сутності мовленнєвої агресії, мови ворожнечі в контексті мови медіа. Проаналізовано особливості коментування аудиторією матеріалів ЗМІ. Доведено, що мовленнєва агресія незрідка слугує інструментом повернення уваги аудиторії до журналістських матеріалів. Запропоновано мовні засоби для уникнення мовленнєвої агресії.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття про мовленнєву агресію та мову ворожнечі в медіа.
2. Особливості коментування сучасною аудиторією текстів у ЗМІ.
3. Мовленнєва агресія в журналістських текстах як інструмент для повернення уваги аудиторії.
4. Мовні засоби для уникнення мовленнєвої агресії.

## ПОНЯТТЯ ПРО МОВЛЕННЄВУ АГРЕСІЮ ТА МОВУ ВОРОЖНЕЧІ В МЕДІА

Для позначення явища, пов'язаного з некоректними висловлюваннями, дослідники використовують низку термінів: інтолерантна лексика, мовне ворогування, мовна агресія, мовленнєва агресія, словесна агресія, вербальна агресія, словесний екстремізм, мова ворожнечі та ін., що здебільшого вважають синонімічними. Найбільш уживаним є поняття агресії, яке досліджують у різних наукових сферах, добираючи контекстуальні означення. Професор Анатолій Загнітко, автор словника понять і термінів сучасної лінгвістики, зазначає, що в психолінгвістиці під терміном агресія (лат. *aggressio* – напад) розуміють індивідуальну або колективну поведінку, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди певній людині, групі людей.

Лінгвісти, зокрема Анатолій Загнітко, наполягають на розрізненні двох понять: мовна агресія та мовленнєва агресія.

*Мовна агресія* – насильницьке нав'язування народів, національності іншої (нерідної) мови як засобу комунікації, здобуття освіти, науки, культури тощо, прагнення перетворити цю нерідну мову у вияв самоідентифікації етносу.

*Мовленнєва агресія* – усний вислів, письмовий текст із вульгаризмами, словами обсценної (нецензурної) лексики для вираження партнерові за спілкуванням свого обурення, презирства.

У контексті мови медіа варто оперувати терміном «мовленнєва агресія».

У складі мовленнєвої агресії виокремлюють низку стилістично знижених одиниць, зокрема й *мову ворожнечі* (з англ. «*hate speech*») стосовно різних осіб за статтю, національною належністю, релігійними віруваннями, професійними характеристиками, фізичними особливостями тощо.

Президент Центру розвитку демократії і прав людини (Росія) Юрій Джибладзе та експертка Міжнародної організації «Human Rights Watch» Ганна Севортьян стверджують, що мова ворожнечі – це «негативна, оцінна лексика стосовно етнічності, віросповідання, статі, світогляду та інших особистісних чи групових особливостей».

Мова ворожнечі – це будь-яке самовираження з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах. Мова ворожнечі описує, ієрархічно зіставляє різноманітні групи людей та оцінює особисті якості конкретних осіб на підставі їхньої належності до тієї або до іншої групи.

Водночас, на думку професора Йосипа Дзялошинського, мова ворожнечі – метафоричний еквівалент поняття «мовна агресія», під яким розуміють специфічну форму поведінки, що вмотивована агресивним станом мовця.

У багатьох документах фігурує термін «мова ненависті», що фактично можна вважати синонімом мови ворожнечі.

Згідно з рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи № 97 (20), «мова ненависті» – усі «види висловлювань, що поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, зокрема нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів».

«Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» забороняє такі види мови ворожнечі:

- підбурювання до дискримінації чи до актів дискримінації, зокрема до актів насильства, спрямованих проти будь-якої раси або групи осіб іншого кольору шкіри чи етнічного походження;
- поширення теорій переваги, заснованої на расовій відмінності;
- поширення ідей, базованих на расовій перевазі або ненависті;
- пропаганда ідей або теорій переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження;
- виправдання расової дискримінації та расової ненависті;
- заохочення до расової дискримінації та расової ненависті.

Лінгво- та медіаексперти розрізняють такі вияви мови ворожнечі:

1. Заклики до насильства (у зв'язку з конкретною ситуацією, із зазначенням об'єкта насильства; проголошення насильства припустимим засобом у своїх статтях, документах та ін.; зокрема й у вигляді абстрактних закликів на зразок «Бий жидів!»).
2. Заклики до дискримінації, зокрема у вигляді загальних гасел.
3. Завуальовані заклики до насильства й дискримінації (пропаганда «позитивних», історичних або сучасних прикладів насильства чи дискримінації; вислови на зразок «добре б зробити з тими-то» та ін.).
4. Створення негативного образу етнічної або релігійної групи (пов'язане не з конкретними обвинуваченнями, а передане тоном тексту).
5. Виправдання історичних випадків насильства й дискримінації.
6. Публікації й вислови, що піддають сумніву загальноновизнані історичні факти насильства й дискримінації (наприклад, масштаби Голокосту).
7. Твердження про неповноцінність (брак культурності, інтелектуальних здібностей, нездатність до творчої праці) етнічної або релігійної групи («цигани – ледарі»).
8. Твердження про історичні злочини етнічної чи релігійної групи («мусульмани завжди поширювали свою віру вогнем і мечем»).

9. Твердження про кримінальність етнічної чи релігійної групи (наприклад, «кавказці – злодії»).
10. Твердження про моральні вади етнічної або релігійної групи («євреї корисливі», «цигани – ошуканці», «молдавани – дурні»), що засвідчують культурну або інтелектуальну неповноцінність.
11. Міркування про непропорційну перевагу етнічної або релігійної групи в матеріальному достатку, представництві у владних структурах, пресі та ін.
12. Звинувачення в негативному впливі етнічної або релігійної групи на суспільство, державу.
13. Згадування етнічної або релігійної групи чи її представників у принизливому або в образливому контексті (зокрема у карній хроніці або просто під час згадування етноніма).
14. Заклики не допустити закріплення в регіоні (районі, місті та ін.) мігрантів, які належать до етнічної або до релігійної групи (наприклад, протести проти будівництва мечеті в «православному місті»).
15. Цитування ксенофобських висловів і текстів без коментаря, що визначає розмежування між позицією інтерв'юованого та позицією журналіста; аналогічно – надання місця в газеті для виразної націоналістичної пропаганди без редакційного коментаря або іншої полеміки.
16. Звинувачення групи в спробах захоплення влади або в територіальній експансії.

Експерти Мережі етичної журналістики («Ethical Journalism Network»), керуючись міжнародними стандартами, запропонували тест на толерантність:

1. Працюючи з історіями, у яких наявна політична мова ворожнечі, найважливіше – не створювати сенсацій. Журналіст, який дотримується етичних норм, запитає:
  - Можливо, це скандально, але чи важливо? Чого прагне промовець?
  - Який вплив матиме публікація?
  - Чи існує небезпека розпалювання ворожнечі та підбурювання до насильства?
  - Чи промова ґрунтована на фактах, чи перевіряли твердження?
2. Під час збирання та редагування неоднозначних матеріалів журналісти мають уникати гонитви за публікаціями. Корисно зупинитися хоча б на кілька хвилин, щоб обміркувати зміст історії:
  - Чи нам вдалося уникнути кліше та стереотипів?
  - Чи ми поставили всі суттєві та потрібні запитання?
  - Чи ми відчуваємо потреби нашої аудиторії?
  - Чи наше використання мовних засобів є стриманим?
  - Чи малюнки передають саме історію, а не концентруються на насильстві та вуаєризмі?
  - Чи ми використали різні джерела та представили позиції меншин?
  - Чи дотримано стандартів редакційних та етичних кодексів?
3. Останній погляд і хвилина на роздуми завжди корисні перед натисканням клавіші «опублікувати»:
  - Чи ми добре спрацювали? Чи не залишаються деякі сумніви?
  - І зрештою, чи не варто мені запитати в колеги?

Отже, мовленнєва агресія як широке поняття означає вираження комунікативному партнерові свого обурення, презирства. Натомість мова ворожнечі як вужчий термін насамперед містить елементи заперечення принципу рівності всіх людей у правах.

## ОСОБЛИВОСТІ КОМЕНТУВАННЯ СУЧАСНОЮ АУДИТОРІЄЮ ТЕКСТІВ У ЗМІ

Сучасна людина відчуває потребу в так званому публічному відгуку. Медіаексперт Андрій Мірошніченко зазначає: *«Завдяки web 2.0 читач-автор відкрив для себе насолоду публічності – вона дає змогу досягати відгуку про своє існування. Це значно вищий градус соціалізації, ніж раніше, коли читач був пасивним і безправним споживачем інформації»*.

Журналіст Дмитро Колезев фіксує два основні типи реакцій на матеріали:

- 1) індиферентне ставлення, ігнорування публікацій;
- 2) активне коментування (негативне, позитивне, нейтральне).

Коментар – ремарка, що дає додаткове пояснення, зауваження та слугує ефективним інтерактивним способом висловлення критичного ставлення, різних суджень і вражень.

Ігнорування журналістських текстів має тематичний характер: найчастіше коментують політичну тематику, резонансні проблеми. Активне коментування – переважно негативне, воно виконує певну катарсичну функцію, слугує своєрідною формою протесту, суспільного обурення. Украї зрідка трапляються позитивно забарвлені коментарі, оскільки позитивними емоціями читачі не діляться з різних причин.

У медійному просторі питома вага інвектив постійно зростає, особливо це відчутно в коментарях аудиторії, у соціальних мережах та ін. За висловом професорки Світлани Форманової, це пов'язано з деритуалізацією культури, ослабленням традиційних механізмів регуляції поведінки.

Демонструючи комунікативну активність, аудиторія виявляє певні *особливості в медіаповедінці*.

По-перше, аудиторія найчастіше висловлює власне ставлення (незрідка в саркастично-іронічній формі) до порушеної в матеріалі проблеми, а також стосовно героя публікації (наприклад, у коментарі до статті про діяльність міського голови Черкас Анатолія Бондаренка: *«Толя, все що дурного зробила «грумада міста» – це проголосувала за тебе, бездаря. А вже ти накосячив, взявши собі у секретарки Радуцького. Ми-то при чому тепер до ваших інтимних розборок?!»* (інтернет-видання «Прочерк»)).

По-друге, користувачі певного веб-ресурсу спілкуються між собою, дискутують із приводу актуальних питань, незрідка в інтолерантній формі.

По-третє, споживачі можуть заперечувати інформацію, висловлюючи невдоволення роботою журналістів (через допущені мовні й фактичні помилки, необ'єктивність, відсутність інформаційного приводу, замовний характер публікації).

По-четверте, коментатори формулюють запитання до владців, що може слугувати ідеєю для написання подальших медіапублікацій (напр.: *«А коли з'явиться світлофор на розі вулиць Шевченка-Горького? там пішохідний перехід до гімназії № 9?, безліч дітей»*).

Часто читачі демонструють навмисне, стилістично вмотивоване ігнорування правописних та інших мовних норм.

Наявні й вкраплення російською мовою, транслітеровані українськими графічними засобами. Трапляються коментарі від читачів, де поєднано обидві мови. Коментатори також вдаються до використання перифраз, оскільки описові звороти допомагають оцінити явище, сприяють яскравості, виразності їх зображення. Передати в коректній формі згрубилі вислови коментаторам допомагають евфемізми, читачі експериментують із добором алюзійних і пом'якшених висловлювань: *«по лікті вимазавав руки в те, що не змивається»*; *«не погано «плаває» хоч ми всі*

знаємо що не тоне в ополонці», «Стоїть на місточку, в чоботи обутий. А чоботи не їдуть, бо мер... вже приїхав» (інтернет-видання «Прочерк»).

Потужним стилістичним засобом слугує паронимазія; ґрунтовані на звуковій близькості, пароніми стають основою для створення каламбурів: «*І щире*» Дякуємо жителям Донбасу за отаку гримасу»; «*Ганьба недоучці, ГЕТЬ за межі ЧЕРКАС нехай їде у ДОНБАСС звідки родом АНАНАСС*» («Прочерк»).

На багатьох сайтах уникають обсценної лексики в коментарях користувачів. Це відбувається завдяки «ручному» модеруванню коментарів. Однак не всі веб-ресурси дотримуються статусу «майданчика для коректних дискусій» і замінюють або вилучають ненормативну лексику, протизаконні заклики, вислови, які розпалюють расову, національну або мовну ворожнечу тощо.

Натомість простежується тенденція до широкого використання пейоративної лексики, тобто стилістично зниженої, яку застосовують як спосіб демонстрування негативних емоцій, посиленої агресивності, фамільярного ставлення до політичних діячів і владців, особистісного самоутвердження на тлі завуальованого імені, що засвідчують такі приклади: «*оце брехло*», «*не знають, як випендритися*», «*знаючи звичай козаків таких Одаричів саджали до чанів з гівном і заставляли вибачатися*» («Прочерк»).

Продуктивну групу становлять жаргонізми, що мають сміхову природу, маркують висловлювання емоційною впливовістю, сприяють реальному відображенню явищ, до того ж у суспільстві їх використання вважають модним і престижним, з огляду на загальні тенденції до криміналізації соціуму, лібералізацію мовної поведінки. Наприклад: «*кришувати*», «*шлепери*», «*тушка*», «*провтикав*», «*морозиться*», «*інфа*», «*прокатити*», «*кинули*», «*на шару*»; жаргонні сталі вислови «*стригти капусту*», «*нагинати підприємців*», «*бандюки тирять бюджет*», «*галімі секондні автобуси*» («Прочерк»).

Коментатори активно послуговуються розмовно-просторічними елементами, що мають емоційно-експресивне забарвлення, слугують засобом стилізації, допомагають номінувати реалії, індивідуалізувати мовлення героїв, передати негативне ставлення: «*охвіс*», «*радіво*», «*що ви кажете*», «*тралек*», «*прям феномен*», «*патрійотів*», «*втюхать*» («Прочерк»).

Для коментарів характерне використання фразеологізмів, що гармонійно поєднують інформативний та експресивний функційний потенціал. У веб-коментарях представлено різнотипні фразеологічні одиниці: власне фразеологізми («*А може горді нашадки козаків «чаркощани» знову викинуть фортель*», «*Розвалилось як картковий будинок*», «*Не рядить Осипенка в тогу постраждалого*», «*Вишиваний – батька рідного продасть за копійку і в церкві п...*»), крилаті вислови («*Як казав Іван Світличний, «Якщо не я, то хто? Якщо не зараз, то коли?»*»), літературні ремінісценції («*Пам'ятаєте Штірліца: «Дуже важливим є те, як розпочнеш розмову, а ще більш важливим те, як із неї вийдеш»*) тощо.

Веб-майданчик для дискусій – це сприятлива платформа для утворення нових стійких висловів. Наприклад: «*Наїлись покращенням життя вже сьогодні!*», «*Почую кожного!*», «*молода команда льоні Космоса*», «*Вкрав поросля – посажать, вкрав мільйон – дадуть героя*», «*Жаба ось ваша совість!*», «*Перелік цих справ можна в студію?*».

Серед фактичного матеріалу зафіксовано низку трансформованих конструкцій. Попри мовну стійкість і семантичну цілісність, для фразеологічних одиниць характерні гнучкість і проникливість структури. Будь-яка зміна складників прогнозує появу ще потужнішої експресивності та емоційності. Проілюструємо це ширшим контекстом: «*Його б енергію та в нормальне русло – Дніпро б тримав замість дамб*», «*а віз і нині – не те що там, де був, а відкотився назад на десятиліття!*» та ін. Що винахідливіший читач у доборі фразеологізмів, то яскравіший його коментар.

Отже, аналіз коментарів до журналістських матеріалів дає змогу вивчити портрет аудиторії, проаналізувати реакцію на текст, дізнатися про деталі проблеми. Водночас вражає наявність численних виявів мовленнєвої агресії в коментарях, а також те, що веб-ресурси стають майданчиком для її поширення й тиражування.



## МОВЛЕННЄВА АГРЕСІЯ В ЖУРНАЛІСТСЬКИХ ТЕКСТАХ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ АУДИТОРІЇ

Сучасні медіа спрямовують свої зусилля на привернення уваги аудиторії й отримання її лояльності. За висловом німецького теоретика медіа Норберта Больца, в епоху доступу аудиторії до численних інформаційних і розважальних продуктів ЗМІ ведуть боротьбу за найбільш дефіцитний ресурс – увагу. Аналіз медійної практики доводить, що журналісти вдаються до різних технологій формування аудиторії, серед яких особливе місце посідають вербальні, що передбачають застосування спеціальних мовних засобів, зокрема на лексичному рівні, – емотивних, оцінних, образних. Варто взяти до уваги одну з вербальних технологій, що передбачає використання інвективної лексики, яка охоплює широке коло стилістично знижених одиниць.

Унаслідок моніторингу медіа («Українська правда», «Корреспондент», «Новое время», «Цензор.нет», «LB.ua») зафіксовано низку негативно-оцінних одиниць, що можна кваліфікувати як інвективну лексику. Згідно з філософським словником, *інвектива* – культурний феномен соціальної дискредитації суб'єкта через адресований йому текст, а також усталений вислів, що сприймають у тій чи в тій культурній традиції як образливий для адресата. Аналіз дібраного фактичного матеріалу вможливує виокремлення кількох різновидів мовленнєвої агресії.

**Цитування емоційно-забарвлених висловів** політиків, представників владних органів, відомих громадських і культурних діячів, активістів та ін. Емоційним вважають мовлення, що насичене словами й висловами «з яскраво вираженою емоційною конотацією». Загалом емотивність (ім. від прикм. емотивний) витлумачують як підкатегорію інформативності, що виявляється в емоційному навантаженні модулів дискурсу й компонентів тексту; властивість мовної одиниці передавати почуття, емоції. Зафіксовані в ході моніторингу цитати зазвичай містять згрубіло-просторічну й лайливу лексику, якій властива різко заперечна, презирлива конотація.

Варто зауважити, що такий спосіб украй делікатний з етичного боку, оскільки породжує дискусійне питання про те, хто відповідальний за поширення й повторне оприлюднення агресивної конотації – автор висловлювання чи журналіст. Аналізований спосіб привернення уваги дуже продуктивний у медіа, причому видання можуть самостійно цитувати героїв публікацій або ж подавати пряму мову з покликанням на інше інформаційне джерело. Наведений нижче фрагмент тексту яскраво ілюструє це положення: *«Тих, хто в Чеченській республіці порушує спокій, розстріляти до бісової матері. Нічого не має значення – закон, не закон... Розстріляти! – пише видання»* («Українська правда»).

Для посилення емоційного впливу, нагнітання суспільного страху медійники цитують висловлювання, які містять погрози, залякування, прогнозують потенційні агресивні дії з чийого боку. Наприклад: *«Бойовик Гіві погрожує помстою за «Моторолу»: стерти всі міста до Києва. «Кожне місто, яке ми захопимо до Києва, я буду рівняти з землею», – пообіцяв бойовик. «Хто б це не зробив, всі дуже сильно будуть розплачуватися. Вся Україна. Відповідати буде весь український народ. За кожного вбитого потрібно вбити мільйон ворогів, ми це зробимо», – додав терорист»* («Українська правда»).

Наголосимо, що аналізовані емоційно-забарвлені цитати найчастіше стають заголовками публікацій, концентруючи основне змістове наповнення й активізуючи увагу користувачів. Слова автора бувають постпозитивними та препозитивними, як у прикладі *«Артем Полежака: «Як не матюкатись, коли вірш про сепарів?»* («Лівий берег»), де використано жаргонізм «сепари», що належить до категорії мови ворожнечі.

У деяких виданнях зафіксовано цитати, які містять **обсценні елементи**. Медіа допускають цитування матірної лексики, водночас зрідка застосовують прийом пропускання літер і заміни трьома крапками. Наприклад: *«Ну, зрозуміло, що віршик «Як правильно пиз...ить кацапа» на передовій сприймається емоційніше, бо ось він кацап, а ось так його треба пиздить»; «Та нашо вони мені всрались?»* («Лівий берег»); *«Артемій Троїцький: «Герой із мотороли – як з гівна куля. І ззовні моторошний тип, і за вчинками – давно мав на сковорідці в пеклі смажитися, проте на безриб'ї, як то кажуть, і жопа – соловей»* («Цензор.нет»). Таку лексику вживає не журналіст, а герой публікацій чи інтерв'юований.

У ході аналізу інтернет-видань зафіксовано цитування не лише прямої мови осіб, а й висловів, зображених на транспарантах, плакатах учасників громадських акцій. Зокрема у заголовку *«Депутати, ви ухуїли?» – активісти пікетують Верховну Раду* («Українська правда») застосовано **звукову омонімію**. Омофони, збігаючись за вимовою в усіх чи в окремих граматичних формах, маючи різне значення й неоднакове графічне оформлення, виконують яскраву стилістичну мету, можуть слугувати засобом мовної гри. Цитовані омоніми породжують обсценні звукові асоціації, однак привертають увагу аудиторії.

**Створення висловів, що набувають метафоризованого значення**, формують певний образ, який закріплюється у свідомості аудиторії. Наприклад, вислів *«російський слід»*, що зафіксований у низці текстів (*«У справі отруйного алкоголю, від вживання якого загинули 38 людей, знайшли «російський слід»* («Українська правда»); *«У парламенті Грузії заявили про «російський слід» у справі про підлив автомобіля соратника Саакашвілі»* («Новое время»)), переходить до категорії фразеологізованих, тобто набуває усталеної негативної конотації. За допомогою цього словосполучення медійники можуть не лише привертати увагу аудиторії, а й формувати цільове коло споживачів інформаційної продукції, для яких цікаве згадування росіян у негативному контексті, тенденційний добір фактів, акцентування на національності.

**Продуктування слів-символів**, що мають максимально-узагальнене значення на основі образної конденсації смислу, це виявляється в контексті світоглядної традиції певного народу. Одним із прикладів може слугувати фрагмент тексту, зафіксований у виданні «Новое время»: *«Бояришнік» стає символом цієї частини новітньої історії Росії*. В аналізованому випадку слово-символ *«бояришнік»* (ідеться про косметичний засіб «Бояришнік», яким отруїлися росіяни, уживаючи його як алкогольний напій) створює образ росіян як людей, які є алкогольно залежними; узагальнює й ототожнює всіх представників цієї країни в негативному контексті, розпалює міжнаціональну ворожнечу.

На тлі загострення російсько-українських відносин постала ціла низка **жаргонної лексики**, що поширюють медіа, конструюючи образ ворога. *«... в залі зібралася вата, яка цей текст сприймає не як пародію, а як зразок героїчної російської громадянської лірики гібридного века?»* («Лівий берег»); *«А бувало таке, щоб «місцеве ватне населення» справді шось «не пойняло»? Вушанками в сцену не кидались від образи за русській мір?»* («Лівий берег»); *«Антипутінська розписка» для «друзів хунти»* («Лівий берег»); *«... поехал «защищать Донбасс от нациков»* («Лівий берег») та ін.

**Дискримінаційні вислови для називання осіб за національністю**. Об'єктом агресивного ставлення найчастіше стають представники інших національностей, що засвідчують такі фрагменти: *«Франція визнала провину за інтернування циган під час Другої світової війни»* («Лівий берег»), *«У твоїй творчості з огляду на її тематику нерідко зустрічається слово, яке на «к» починається та на «ацап» закінчується»* («Лівий берег»), *«Це проголошував Міхновський: «Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та ж#ди – се вороги нашого народу»* («Новое время»), *«Юрій Гримчак: «Завтра керівництво скаже бойовикам скакати та кричати: «москаляку на гілляку», вони ж так і робитимуть. Хто не хоче – до мотороли»* («Цензор.нет»).

**Використання нейтральних назв національностей на негативному тлі**. Зацікавлення становить той факт, що почасти журналісти використовують нейтральні назви осіб за національністю, однак згадують їх у негативному контексті. Акцентування на національності (найчастіше – у заголовку), тенденційний добір фактів і формування негативного ставлення до осіб з інших країн, зокрема до росіян, засвідчують подані фрагменти: *«У США затримали росіян у справі про експорт військових технологій»* («Українська правда»); *«Росіянин помер від епілетичного нападу після затримання на Чернігівщині»* («Українська правда»).

**Оперування розмовно-просторічною лексикою для називання осіб за фахом, сферою діяльності**. Як відомо, у суспільстві переважає неоднозначне ставлення до представників різних органів влади. У медіа трапляються випадки негативно-забарвленого, некоректного називання осіб за фахом, обійманою посадою, сферою діяльності (СБУшник – замість працівник СБУ, ДАІшник – замість працівник ДАІ тощо). Наприклад: *«СБУшника впіймали на передачі таємної інформації за 20 тисяч»* («Українська правда»).

Окрему групу становлять інвективні одиниці, за допомогою яких негативно оцінюють соціальну привабливість особи за її місцем в етносоціальній системі цінностей. До **негативної лексики, що некоректно називає певний соціальний статус**, можна зарахувати такі слова, як *інваліди* (замість більш толерантного – люди з інвалідністю та ін.), *біженці* (на противагу юридично правильним словосполученням вимушені переселенці, внутрішньо переміщені особи), *нелегали* (на відміну від рекомендованого міжнародними правозахисними організаціями вислову мігранти без документів).

Теоретичні положення підтверджують виявлені фрагменти: «*Прокуратура направила до суду обвинувальний акт щодо патрульного поліцейського, який побив інваліда на столичному вокзалі*» («Цензор.нет»), «*Вимушених біженців виселяють через 20 мільйонів гривень боргу, непогашеного Мінфіном*» («Корреспондент»), «*Нелегали, яких затримали на Сумщині, розплатилися з провідником сувенірними доларами*» («Цензор.нет»).

**Застосування акцидентних форм**, зокрема опублікування анекдотів на національну тему, що формують негативне стереотипне ставлення до представників того чи того етносу. У більшості зафіксованих анекдотів висміюють росіян, євреїв, жителів тимчасово окупованих територій, релігійних осіб та ін. («*Да разве в ВР одна Надя депутат от Лугандона? Просто остальные меньше отвечивают*»; «*Кто такие "с#ки православные"? – Это те, кто в церкви напоказ крестится, а потом теми же руками ворует*»; «*Если вы ненавидите долбанных сепаратистов, знайте: ваши нервы прекрасно успокоят мята и ромашка. Которые прорастут на могилах этих ублюдков*»; «*Газ-пром*»: – *Хохлы, покупайте у нас газ, чтобы мы смогли шантажировать вас его отключением!*» («Цензор.нет»)). Саркастично-іронічні вислови з використанням жаргонної, ненормативної лексики посилюють міжнаціональну ворожнечу.

Отже, сучасні медійні тексти доводять, що журналісти незрідка вдаються до різних форм мовленнєвої агресії, якої все ж можна уникнути за допомогою різних конструкцій.

## МОВНІ ЗАСОБИ ДЛЯ УНИКНЕННЯ МОВНОЇ АГРЕСІЇ

Український народ активно утворює нові слова на позначення різних явищ, особливо тих, що пов'язані з суспільно-політичними подіями, відомими громадськими діячами й політиками, російсько-українськими відносинами тощо. Дуже часто такі слова-інновації мають негативне забарвлення, що переходить межу толерантності.

У словнику-тезаурусі лексичних інновацій, який уклала професорка Світлана Жаботинська (Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – антимайдан : словарь-тезаурус лексических инноваций), систематизовано слова, що виникли у зв'язку з політичними подіями в період із грудня 2013 до грудня 2014 року та були поширені в медіа. Дослідниця стверджує, що такі слова стали потужним інструментом у конспіративній війні.

Для уникнення інтолерантного ставлення та водночас привернення уваги аудиторії варто запроваджувати вербальні технології, що нейтралізують мовленнєву агресію, не зменшуючи емоційно-забарвленого впливу.

Доцільно, на наш погляд, послуговуватися такою стилістичною фігурою, як *евфемізм*. За висловом професорки Олени Селіванової, термін означає «навмисну заміну знака певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом їхнього пом'якшення або шифрування через заборону на вживання деяких слів, зумовлену соціально-політичними, історико-культурними, релігійними, етичними й естетичними чинниками».

Цікавий досвід використання евфемістичних висловів практикує видання «Українська правда», що засвідчує виявлений фрагмент тексту: «*Тайсон Ф'юрі оголосив про завершення кар'єри та послав усіх під три чорти. ... Зауважимо, що одну з фраз довелося пом'якшити до «ідіть усі під три чорти», адже оригінал звучатиме ненормативно.*

Серед інших мовних засобів варто назвати:

- синоніми, що допоможуть замінити інтолерантні слова («товста людина» – «людина пишної форми»);
- перифрази, які дадуть змогу зберегти емоційне забарвлення та уникнути некоректності («не будь свинєю» – «не будь тією людинкою, що догори щетинкою»);
- фразеологічні конструкції, завдяки яким журналіст зможе не лише поінформувати, а й розважити аудиторію (наприклад, замість «послав на три літери» – «послав туди, куди Макар телят не ганяв»);
- для збереження ґендерного балансу варто використовувати іменники і чоловічого, і жіночого роду (зокрема із суфіксами -к-, -ин-: акторка, філологиня); у тих випадках, де неможливо використати ці суфікси з огляду на обмежені словотворчі ресурси, рекомендовано вдаватися до моделі «пані + іменник чоловічого роду», як-от: пані гід, пані посол та ін.).

Окрему групу становлять слова, використання яких необхідно вважати недопустимим у мові медіа. Ці заборонені вислови демонструють вияв агресії стосовно різних груп людей за національністю, релігійними віруваннями та ін. Поширені приклади подано в таблиці.

Заборонені вислови	Рекомендовані еквіваленти
<b>СТОСОВНО ОСІБ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ</b>	
москалі	росіяни
негри	темношкірі громадяни України, які мають африканське походження (ситуативно)
хачі, хач, хачик	вірмени
азери	азербайджанці
жиди	євреї
хохли	українці
цигани	роми
бульбаші	білоруси
<b>СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМ СТАНУ ЗДОРОВ'Я</b>	
інваліди, люди з особливими потребами, люди з обмеженими можливостями, неповносправні	люди з інвалідністю прийнятно: люди з особливими освітніми потребами
сліпі люди	незрячі
люди з вадами	люди, які мають захворювання...
алкоголіки	люди з алкогольною залежністю
наркомани	люди з наркотичною залежністю
аутист	людина з аутизмом
прикутий до інвалідного візка	людина, яка пересувається на візку, користувач візка
каліка	люди, які отримали інвалідність, люди з ампутацією
контужений	чоловік або жінка з контузією

СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ	
біженці (щодо осіб зі Сходу України)	тимчасово переселені особи, вимушені переселенці
нелегали	мігранти без документів
СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ІЗ РІЗНОЮ СЕКСУАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ	
гомосексуаліст, гомик, педик	гомосексуал
гомосексуалізм	гомосексуальність
нетрадиційна сексуальна орієнтація	гомосексуальна орієнтація
натурал(-ка)	гетеросексуал(-ка)
секс-меншини	геї, лесбійки, бісексуальні люди
зміна статі	корекція статі
гермафродитизм	інтерсексуальність
СТОСОВНО ЛЮДЕЙ ЗА ФАХОМ	
СБУшник	працівник СБУ
мент	поліцейський
СТОСОВНО ОСІБ ІЗ РІЗНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ	
проститутка, повія, жінка легкої поведінки, жриця кохання, нічний метелик	секс-працівниця, секс-робітниця, жінка, яка залучена до секс-роботи

Експерти також радять журналістам:

- не переносити негативні характеристики окремої особи, яка належить до певної національної меншини, на всіх представників;
- не покладати відповідальності за вчинки однієї людини на всіх представників меншини;
- звертатися по консультацію до фахівців – громадських експертів, істориків, філософів;
- уникати акцентування на етнічному походженні правопорушників;
- запровадити єдиний стиль подання інформації щодо етнічного походження правопорушників – «громадянин України» та «не громадянин України».

Оскільки джерелом мовленнєвої агресії можуть бути і журналісти, і аудиторія, варто виробити механізми запобігання цьому явищу для обох сторін (у журналістських матеріалах через саморегулювання та в коментарях – через попереднє модерування).



### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Больц Н. Азбука медиа / Н. Больц ; пер. с нем. Л. Ионин, А. Черных. – М.: Европа, 2011. – 136 с.
2. Грицанов А. А. Новейший философский словарь [Электронный ресурс] / А. А. Грицанов. – Мн.: Книжный дом, 1999. – Режим доступа: [http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic\\_new\\_philosophy/505/ИНВЕКТИВА](http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/505/ИНВЕКТИВА).
3. Джигладзе Ю. Язык вражды в обществе, политике и СМИ: материалы конференции / Ю. Джигладзе, А. Севортьян. – М.: [б. и.], 2005. – 68 с.



4. Дзялошинский И. Кому выгодно тиражирование нетерпимости / И. Дзялошинский // Язык мой... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ / Сост. А. М. Верховский. – М.: РОО «Центр «Панорама», 2002. – С. 100–114. – (Научное издание).
5. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
7. Форманова С. В. Інвективи в українській мові : монографія / С. В. Форманова ; за ред. Н. М. Сологуб. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 336 с.

### ДОПОМІЖНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

1. Вебер А. Навчальний посібник з проблематики «Мови ненависті» / А. Вебер; [пер. з англ. Східно-Європейського Інституту розвитку; за заг. ред. Павліченка О. М.]. – Київ: Тютюкін, 2010. – 96 с.
2. Жаботинская С. А. Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций [Електронний ресурс] / С. А. Жаботинская. – Режим доступу: [http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk\\_kak\\_oruzhie.pdf](http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf).
3. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи / Проект «Без Кордонів», ГО «Центр «Соціальна Дія». – Київ: [б. в.], 2015. – 64 с.
4. Мова ворожнечі: спецпроект видання «Детектор медіа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://detector.media/module/minisite/hatespeech/tag/693/>.
5. «Мова ворожнечі»: чи є протиріччя між професійним та громадянським обов'язком? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/121803/2016-12-27-mova-vorozhnechi-chi-e-protirichchya-mizh-profesiinim-ta-gromadyanskim-obovyazkom/>.
6. Трапезникова М. «Инвалидность – вовсе не медицинское, а социальное понятие». Как правильно говорить и писать о людях с инвалидностью [Електронний ресурс] / М. Трапезникова. – Режим доступу: <http://itsmycity.ru/blog/post/id/7408>.
7. Як уникати мови ворожнечі / Ін-т масової інформації; голов. ред. В. Сюмар. – Київ: [Ін-т масової інформації], 2008. – 78 с.

### ВІДЕОМАТЕРІАЛИ

1. Мова ворожнечі – що це таке, чому шкодить ЗМІ та суспільству з курсу для журналістів: «Як писати про ЛГБ». Михайлина Скорик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=pxtpl-LfmE0>.
2. Мова ворожнечі. Максим Буткевич. Майстер-клас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.youtube.com/watch?v=tM6Ueu\\_Cax8](https://www.youtube.com/watch?v=tM6Ueu_Cax8).
3. Что такое «язык вражды»? Жесткий язык вражды [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=6xPbDiiR4Fg>.
4. Что такое «язык вражды»? Мягкий язык вражды [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=j6XcGrx-INA>.
5. Что такое «язык вражды»? Средний язык вражды [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=qkjGCZY52Zw>.



## ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИСВІТЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ЖУРНАЛІСТАМИ МЕДІАТЕМ МІГРАНТІВ, ШУКАЧІВ ПРИТУЛКУ, БІЖЕНЦІВ, ВНУТРІШНІХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ



**Аліна Рудченко**, асистентка кафедри журналістики, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, аспірантка Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

**Костянтин Шендеровський**, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

*Оглядова лекція з компетентнісного висвітлення медіатем міграції та мігрантів, шукачів притулку, біженців, внутрішніх переселенців. Визначення передумов становлення та розвитку в українському суспільстві медіатем людини-мігранта, людини-шукача притулку, людини-біженця, людини-переселенця або переселенки. Актуалізація інклюзивного підходу в журналістській практиці.*

### ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Міграція та мігранти в Україні: різні люди чи транзит?
2. Міграційні процеси, міжнародні інститути та обумовленість діалогу в українському суспільстві.
3. Мігранти, шукачі притулку, біженці, ВПО в українському суспільстві: спільне та відмінне для журналістів.
4. Інклюзивний підхід у журналістській практиці створення матеріалів про міграцію.

Сучасна міграція є явищем глобалізованого світу, що ставить нові виклики перед суспільствами, державами. В українському контексті воно набуває грандіозних масштабів: 5–7 млн українців працюють за кордоном, а близько 4 млн іноземних мігрантів перебувають в Україні, ще більш як 1,5 млн (за інформацією Міністерства соціальної політики України) – внутрішні переселенці, які внаслідок тимчасової окупації частини території України та проведення антитерористичної операції були змушені переселитися з Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, а також з Донецької та Луганської областей.

На відміну від попередніх епох сучасна міграція не піддається авторитарним формам впливу. Спроби державного регулювання міграції не дають очікуваних результатів. Міграційні політики держав відзначаються фрагментарністю, ресурсною незабезпеченістю, відсутністю теоретичної розробленості. Міграція, включаючи її вимушені форми, *висуває нові вимоги* до діяльності органів влади, її сутнісні характеристики визначають напрям соціально-економічного розвитку країни та регіону, а також вибір механізмів, що використовуватимуться для її врегулювання.

Пересічна розмова про мігрантів (в широкому значенні), найчастіше в публічній сфері, позначена негативними, дискримінаційними зверненнями, визначеннями та словами-образами, наприклад, «понаїхали», «чорні», «азіати», «не наші», «чужинці», «інші люди» тощо. Внутрішні міркування співвітчизників більш виражені: за різними

дослідженнями, 55–65% вважають міграцію «нормальним явищем» щодо пошуку «кращого життя». Насправді міграція є складною людською драмою та трагедією, що розміщується між суворими суперечностями сучасної політики, економіки, культури, права та соціальної відчуженості більше, аніж соціальної солідарності. Мігранти – «не головний біль» суспільства, а вразлива соціальна група будь-якої країни. Міграційні потоки зупинити неможливо, однак можливо і необхідно спрямувати їх на шанування гідності особи, свободи вибору, можливості самореалізації.

## МІГРАЦІЯ ТА МІГРАНТИ В УКРАЇНІ: РІЗНІ ЛЮДИ ЧИ ТРАНЗИТ?

Тема лекції стосується міграції, явищ і процесів, що характеризують не тільки українське суспільство, а й весь сучасний людський світ. Міграційні процеси унормовано в міжнародних актах, законодавстві України. Однак *перетин* політичних, соціальних, економічних та інших чинників, причин, можливостей, наслідків *постійно актуалізує* міграцію як медіатему та потребує від журналістів ґрунтовної компетентності. Міграційні рухи, кризи, конфлікти (соціальні, політичні, інституційні, територіальні, правозахисні) є типовим переліком головних інформаційних приводів. У потоках міграційних явищ і процесів ми головну увагу звертаємо на людину в українському суспільстві та визначаємо передумови професійного висвітлення медіатем: *людина-мігрант, людина-шукач притулку, людина-біженець, людина-переселенець або переселенка* (внутрішньо переміщена особа/ВПО). *Завдання* лекції полягає в розумінні механізму орієнтування у широкому просторі інформації, що має в контексті міграції загальнолюдське значення та сприймається через цінності прав людини.

*Національність, громадянство та етнічне походження: специфіка термінів.* Для того, щоб вести предметну розмову щодо висвітлення у медіа міграційної тематики, щоб зрозуміти, чому медійна картина світу часто формує у нас хибне уявлення про риси, властиві тим чи тим етнічним групам, потрібно спершу окреслити поняття національності, громадянства та етнічної належності.

*Національність* – належність особи до нації, держави або народу. Поняття «національність» може мати різноманітні значення: юридично-правове, політичне, етнологічне, культурологічне, повсякденно-побутове тощо.

*Громадянство* – це постійний правовий зв'язок особи і держави, що виявляється у їхніх взаємних правах та обов'язках. Громадянин не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

*Етнічність, етнічна належність* – поняття, яке в сучасній науці заміщає поняття «етнос» як певну категорію, що позначає існування окремих етнічних груп чи ідентичностей. Поняття етносу припускає існування гомогенних, функціональних і статичних характеристик, які відрізняють одну групу від інших, що володіють іншим набором подібних характеристик.

У чому полягає принципова різниця між поняттями «національність» та «етнічність»?

Національність є юридичною концепцією громадянства або країни походження, незалежно від належності до певного етносу. Людина може бути громадянином будь-якої держави світу. Особа, яка народилася, скажімо, в Азії, але проживає в США і має юридично затверджене громадянство США, є громадянином Сполучених Штатів Америки незалежно від своєї етнічної належності, характерних зовнішніх ознак тощо. Національність є категорією, що визначає права та свободи громадянина.

Етнічність же є культурною характеристикою. Вона визначає належність людини до певної групи зі спільною культурою, традиціями, мовою, релігією тощо. Необхідно бути надзвичайно уважними та ретельно зважувати свої публікації, що стосуються висвітлення питань національності та етнічності.

Потрібно також зважати на те, що існує такий вид мови ворожнечі, що називається *запереченням громадянства*. Він полягає у тому, що особу дискримінують з погляду належності її до певного етносу, відкидаючи те, що особа є громадянином країни. Як приклад: висловлювання члена політради партії «Свобода» Юрія Сиротюка стосовно співачки, яка представляла Україну на пісенному конкурсі «Євробачення». *«Гайтана – не нашої раси і не може представляти нашу культуру на «Євробаченні»*. У цьому висловлюванні відкидається українське громадянство співачки, а робиться акцент на її етнічному походженні. З погляду політики недискримінації таке висловлювання неприпустиме.

*Мігрант, шукач притулку, біженець, внутрішньо переміщена особа. Принцип, який потрібно застосовувати у медіакомунікаціях: «Кожне життя через індивідуальність!»*. Незважаючи на те, що зазвичай журналісти використовують спрощені поняття, визначення й терміни для полегшення сприйняття матеріалу аудиторією, під час висвітлення міграційної тематики потрібно використовувати точні юридичні визначення на окреслення певних груп. Потрібно зважати на загальне і важливе правило: *«Кожна справа – індивідуальна!»*

*Мігранти* (від лат. *migrans, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) – особи, які здійснюють міграцію, тобто перетинають державні або адміністративно-територіальні кордони для зміни місця проживання назавжди або на певний час. Потрібно окреслити ще кілька фактів, що стосуються поняття «мігрант». Згідно з термінологією ООН, мігрант – особа, яка проживає не в країні походження терміном більш як рік. Окрім того, не існує чіткого та єдиного міжнародного визначення поняття «мігрант».

За правовою ознакою мігрантів поділяють на три групи: легальні; нелегальні; напівлегальні. Поняття «нелегальний мігрант» піддають критиці через низку причин:

- це поняття звучить як таке, що пов'язане зі злочинністю, а більшість нелегальних мігрантів не є злочинцями;
- заперечує «людяність» людей-мігрантів (людина не може бути нелегальною);
- ситуація, коли шукачів притулку називають «нелегальними мігрантами», ставить під загрозу їхні прохання про притулок і надання статусу біженця.

Існують альтернативні варіанти, які краще вживати в медіа: «живе нелегально», «живе без законного дозволу». Журналісти повинні пам'ятати, що в усіх ситуаціях потрібно застосовувати людський підхід і змальовувати особисті історії і ситуації, через які мігранти змушені покинути свою країну.

За *способом реалізації міграції* можна поділити на стихійну (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце), організовану (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) та ланцюгову (міграція, організована родичами або знайомими, які вже виїхали за кордон і сформували неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм країянам, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги у пошуках житла і роботи на новому місці).

За *кількістю осіб* виділяють групову, тобто міграцію груп людей, які походять з однієї місцевості і спрямовуються в певне місце, сімейну та міграцію осібну – індивідуальну міграцію.

За критерієм *відстані* визначимо два основні типи міграції: внутрішню – перетин адміністративно-територіальних кордонів у межах однієї держави та міжнародну – перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів, міжнародну міграцію умовно поділяють на міжконтинентальну та континентальну.

Згідно з критерієм *тривалості* міграцію найчастіше поділяють на постійну і тимчасову.

Відповідно до того, наскільки міграція є *добровільною*, можна виокремити такі її різновиди: добровільна – коли рішення про міграцію приймає сам мігрант, примусова – виселення або вигнання, тобто ситуація, коли мігрант

позбавлений права вибору, а до переміщення його змушує вища влада. Доцільно також виокремити міграцію вимушену, тобто зміну місця проживання на певний час або назавжди всупереч бажанням людей, до якої спонукають стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо. У таких випадках у мігранта все ж залишається право мінімального вибору, наприклад, вибору часу чи напрямку міграції.

Вимушених мігрантів часто називають *біженцями*, проте біженцем стає не кожен вимушений мігрант після приїзду до країни переселення.

Можна назвати три типи вимушених мігрантів: особи, які шукають притулку, – претенденти на отримання статусу біженця, тобто громадяни інших держав або особи без громадянства, які змушені переселитися з місця свого постійного проживання та подали прохання про отримання статусу біженця в країні імміграції, але ще не отримали його; особи, які мають тимчасовий статус біженця, – громадяни інших держав або особи без громадянства, яким державні органи країни імміграції надали тимчасовий захист і права на певний період, ідентичні правам біженців, і власне біженці – громадяни інших держав або особи без громадянства, які змушені були мігрувати з причин, досить вагомих для державних органів країни в'їзду, аби надати їм необхідний захист і право проживання і працевлаштування на необмежений термін, що й передбачає статус біженця.

*Шукач (пошукач) притулку* – будь-яка особа, яка просить про захист та заявляє про переслідування або страх переслідування в розумінні Конвенції про статус біженців (1951 р.) та очікує на результат розгляду заяви. Фактично шукачів притулку від біженців відрізняє їхній офіційний статус у країні перебування. Шукачі притулку ще не отримали статусу біженців, але сподіваються та очікують одержання такого статусу. Згідно з українським законодавством, доки шукач притулку не отримав статусу біженця, він не може офіційно працювати, офіційно орендувати житло тощо.

*Біженець* – будь-яка особа, якій було надано притулок (статус біженця) відповідно до Конвенції про статус біженців. Точне юридичне визначення наведено в статті 1 Конвенції про статус біженців (1951 р.), згідно з якою «біженцем» є особа, яка «через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань».

Потрібно також звернути увагу ще на два визначення: «особа, яка потребує додаткового захисту» та «особа, яка потребує тимчасового захисту». *Особа, яка потребує додаткового захисту* – особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців (1951 р.) і Протоколу щодо статусу біженців (1967 р.), але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути, наприклад, в Україну, або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не хоче повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань.

*Особа, які потребують тимчасового захисту* – іноземці та особи без громадянства, які масово змушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

*Внутрішньо переміщена особа (ВПО)* – люди, які змушені покинути свої місця проживання і тікати до інших регіонів своєї країни. Найчастіше така вимушена міграція відбувається внаслідок загрози насильства чи переслідувань – через масові порушення громадського ладу, воєнні дії чи іноземну інтервенцію та окупацію. Дії державних органів (влади) визначено Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (жовтень 2014 р.). Через те, що словосполучення «внутрішньо переміщені особи» часто видається задовгим, за-

надто формальним, чи кострубатим – цю групу людей часто називають також «внутрішніми переселенцями», або (менш точно) «вимушеними переселенцями», ВПО. Експерти Інституту масової інформації пропонують постраждалих осіб називати «внутрішніми переселенцями», «вимушеними переселенцями», «внутрішньо переміщеними особами», «біженцями» (у тому разі, якщо вони виїхали до іншої країни).

На думку медіакритика Отара Довженка, у формуванні образу «поганого переселенця» велику роль відіграла російська пропаганда. *«Існує певне напруження, пов'язане з переселенцями. При цьому на них списується все погане, що відбувається. Думаю, що було принаймні кілька хвиль цілеспрямованої кампанії, яка закидалась російською пропагандою проти них, тобто відбувалося спеціальне формування негативного іміджу. Воно успішно підхоплювалось місцевими журналістами, потім йшла наступна хвиля з меседжами “от бачите, якщо вони такі погані, то, може, нам треба окремо від них жити, дати їм відокремитись, нехай собі живуть у своєму ДНР-ЛНР, не треба за них воювати”, ну і так далі».* Від пересічних українців часто лунає таке: переселенці створюють конкуренцію на ринку праці та нерухомості, і через це важко знайти хорошу роботу та зростає вартість оренди житла.

Підсумовуючи, зазначимо головне: журналістський матеріал про міграцію потрібно формувати як медіатекст про людину-мігранта, людину-шукача притулку, людину-біженця, людину-переселенця або переселенку; писати стисло, точно та понятійно чітко, відсторонено. Журналісти повинні демонструвати відсторонене ставлення до всіх фактів, які вони розповсюджують, до всіх оприлюднених цитат, а, тим паче, до всіх підозр, яким вони – після ретельного вивчення – надають місце у своєму матеріалі. Вони не мають права, як кажуть юристи, «зріднитися» з твердженнями. Точність і ретельне поводження з поняттями виключають лексичну варіантність. У хорошому журналістському тексті завжди витримують дистанцію щодо твердження фактів, підозр і чуток.

## МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ, МІЖНАРОДНІ ІНСТИТУТИ ТА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ДІАЛОГУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Звернемо увагу на перелік міжнародних інституцій, які мають стати для журналістів компетентними джерелами знань та інформації:

- ЄКРН – Європейська комісія із боротьби з расизмом і нетерпимістю;
- ЄРБВЕ – Європейська рада у справах біженців і вимушених емігрантів;
- МОМ – Міжнародна організація з міграції;
- МОП – Міжнародна організація праці;
- МЦРМП – Міжнародний центр розвитку міграційної політики;
- ОБСЕ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі;
- УВКБ – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

*Міграційний процес* тісно пов'язаний і з горизонтальною, і з вертикальною мобільністю, тому що кожен мігруючий індивід, крім переходу в іншу соціальну групу, прагне знайти на новому місці кращі економічні, політичні чи соціальні умови існування. Група соціологів, розглядаючи необхідні умови, які змушують людей покинути рідні місця і переселитися в інші міста, регіони чи країни, поділяє їх на три основні групи: *виштовхування, притягання і шлях міграції*.

*Виштовхування* пов'язане з незадовільними чи важкими умовами існування індивіда в його рідних місцях. Виштовхування великих мас людей зумовлене насамперед серйозними соціальними потрясіннями (міжнаціональними і релігійними конфліктами, диктатурами, війнами), економічними кризами, стихійними лихами (землетру-



сами, повенями тощо). Індивідуальна міграція виштовхує силою і може призвести до невдачі в кар'єрі, смерті рідних, самотності та ін.

*Притягання* — це сукупність привабливих умов для проживання в інших місцях, наприклад, у регіонах, де існує вища оплата праці, де можна здобути вищий соціальний статус, де існує політична стабільність, яка вселяє почуття впевненості в завтрашньому дні. Що більша різниця соціальних, економічних чи політичних умов існування у двох регіонах, то ймовірніша міграція під впливом сил притягання в райони з кращими умовами. Різниця в умовах життя може бути створена і штучно для керування потоками мігрантів, і для притягнення робочої сили й інтелектуального потенціалу у ті райони, де їх не вистачає.

*Шлях міграції* – це характеристика безпосереднього пересування мігранта з одного географічного місця в інше. Шлях міграції включає в себе доступність переміщення мігранта, його багажу і родини в інший регіон, а також наявність або відсутність бар'єрів на шляху. Дуже часто саме недоступність переміщення зводить нанівець дію сил виштовхування і притягання. Наприклад, зростання цін на квитки не дозволяє виїхати певному індивіду і його родині в іншу країну. Те саме можна сказати про мовні бар'єри, отримання дозволу на виїзд і в'їзд, відсутність інформації про умови життя на новому місці і багато інших перепон, що трапляються на шляху мігрантів.

*Мігрантський діалог в українському суспільстві через цінності прав людини.* Серед політиків і дослідників досить популярне тлумачення, що мігранти (в широкому розумінні) – це проблема (політична, економічна, соціальна) для країни, суспільства. Ми ж звертаємо увагу не так на проблемне, як на таку важливу ознаку: наявність соціальної групи людей, які за об'єктивних обставин позбавлені громадянських, економічних, політичних і соціальних прав, обмежені у реалізації прав людини, прав дитини тощо. Водночас фокусуємо увагу на таких чинниках:

- по-перше, чинник права людини – надання людині блага або можливості. Людина наділена правами тільки тому, що вона, людина, належить до роду людського. Права накладають на державні правові зобов'язання, якщо вони кодифіковані в законі, міжнародних договорах, які ця держава ратифікувала. Захист прав людини є частиною міжнародного звичаєвого права;
- по-друге, чинник громадянства – люди, які не є громадянами України (мігранти, шукачі притулку, біженці) та які є громадянами України (ВПО або внутрішньо переміщені особи);
- по-третє, чинник причин міграції – основними причинами міграції (в широкому розумінні) є бідність, безробіття, дискримінація, незахищеність і військові дії... Люди не хочуть бути жертвами чи рабами. Проблеми, складнощі, конфлікти, ризики та обмеження для людини-мігранта пов'язані з легалізацією становища, роботою, житлом, з низкою гуманітарних питань, відсутністю доступу до медичного обстеження та лікування, недостатнім рівнем правової допомоги та правового захисту, бар'єрним середовищем та ускладнюються стосунками між мігрантами і місцевим населенням.

Звернемо увагу на такі якісні ознаки, що також дають змогу сформулювати значущі медіадилеми:

- по-перше, права людини та закономірна потреба боротися за ці права;
- по-друге, розуміння кожним з нас прав людини та реалізація владою обов'язку захищати, не порушувати прав людини;
- по-третє, дискримінація як ігнорування/заперечення прав людини за різними ознаками, в різних формах і схвалення дій на обмеження окремих груп людей у правах людини.

2016 року в межах проекту «Права людини в Україні: точка відліку» було проведено масштабне загальнонаціональне дослідження «Що українці знають і думають про права людини». У дослідженні визначалися сприйняття, уявлення й розуміння прав людини, пріоритети різних прав серед українців, канали інформації про права людини тощо. Ірина Бекешкіна, керівник Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, у вступному слові до



видання за результатами дослідження відповідально зазначає: *«Матеріальне для людини, звичайно, важливе. Але це – лише перший, нижчий поверх в ієрархії потреб. Вищі поверхи – потреби в повазі і самоствердженні, у справедливості, гідності, тобто у тому, що робить людину людиною. «Рабів до раю не пускають» – ці крилаті козачі слова лунали на Майдані Незалежності у Києві... Проте, як свідчить історія, і права, і свободи у розвинутих демократичних країнах, які для нас є певним зразком, не були подаровані, а були результатом тривалої боротьби суспільства».*

*«Українці протягом історії не раз засвідчували свою відданість цінностям свободи і прав людини. Боротьба проти скочування країни до авторитарних недемократичних практик не раз виводила на вулиці сотні тисяч людей»,* – зауважує Тетяна Печончик, голова правління Центру інформації про права людини.

Більшість українців інтуїтивно відчують, що права людини належать їм, кожній людині від народження, є універсальними і рівними для всіх та мають гарантуватися державою, проте не розуміють, що таке «права людини». Більше половини українців (близько 60%) зазначили наявність проблеми дискримінації у суспільстві. 40% людей заявили, що особисто зіткнулися з проявами дискримінації. Незважаючи на заявлену неприйнятність дискримінаційних практик, загальна готовність українців схвалити та підтримати дискримінацію певних груп людей виявилася високою.

Питання «притулку» для біженців і відповідної державної політики в будь-якому суспільстві, і українське не є винятковим, викликають полеміку. Однак формування громадської думки та державної політики не є добрими (не є справою добробуту), якщо медіаматеріали (медіапродукти) характеризуються «мовою ворожнечі», неточними, несправедливими фактами і зауваженнями та вводять читачів/слухачів/глядачів в оману. Мігранти та біженці, які покинули свої країни через конфлікти, переслідування, рабство, військові дії, відсутність засобів існування або мінімальних перспектив розвитку, в першу чергу стають об'єктом ксенофобних нападів. Якщо медіа будуть уникати тем мігрантів як вразливої групи або заохочувати поверхові медіапродукти з ознаками маргіналізації, криміналізації, якщо медіапрацівники будуть стимулювати прояви нетерпимості, то браму на шляху (не пов'язаному з фактами!) до збільшення атмосфери страху та ворожнечі буде відчинено.

Крім того, проблематика мігрантів як вразливої групи почала криміналізуватися у контексті боротьби з нелегальною міграцією. Ця «боротьба», з одного боку, стала гаслом частини політичних сил, а з іншого – вимогою, яку до України висуває Європейський Союз. «Непотрібні» – це жорстко, але, власне, так воно поки що є...

Оці два паралельні процеси (з одного боку – кампанія проти нелегальної міграції, яка частково набуває форми істерії, з іншого – тиск від структур ЄС) і спричинили ще більший розвиток цієї теми. Чому істерія? Тому що говорити про якусь серйозну конкуренцію або взагалі серйозний політичний, економічний, культурний, соціальний вплив мігрантів в Україні тепер не доводиться. Наприклад, мігранти переважно працюють не у тих сферах, де є конкуренція. Скажімо, «торгівля на великих оптових ринках, де немає конкуренції за місця. І на будівництвах місце знаходиться всім. А в інших секторах конкуренції з мігрантами у нас немає».

Медіакомунікації, які використовують раціональні способи передачі інформації, мають бути точними, послідовними та максимально толерантними, компетентними у юридичних, політичних і соціально-економічних підходах, термінах. Це передумови для позитивного суспільного сприйняття всього драматизму проблем мігрантів і шукачів притулку. Крім цього, глибокі за змістом і творчі за суттю матеріали мають сприяти включенню нових медіапродуктів до міжнародного обговорення, формувати ефективний інформаційний обмін між зацікавленими інституціями, брати участь у соціальному діалозі українського суспільства.

Звертаємо увагу на особливість початку медіаміркування: суть питання не в тому «чому», а в «хто» і «як»; щодо часового періоду – менше уваги «минулому» часу, головна увага – часу «теперішньому», актуальна увага часу близького «майбутнього».

## МІГРАНТИ, ШУКАЧІ ПРИТУЛКУ, БІЖЕНЦІ, ВПО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ ДЛЯ ЖУРНАЛІСТІВ

*Визначення професійної передумови.* Загальна декларація прав людини визначає (ст. 1), що: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» та (ст. 2): «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища... не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить...». Відповідні норми Декларації формують значущу основу журналістської деонтології. Згідно з Кодексом професійної етики українського журналіста, «Ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу». Зазначене визначає якісну основу регуляції професійної діяльності журналістів в Україні.

Така професійна передумова прояснює антидискримінаційну сутність сучасної журналістики та орієнтує журналістську практику на рівнозначну увагу до мігрантів, біженців, ВПО як людини/людей, рівних у правах з іншими представниками/представницями українського суспільства.

До основних викликів в антидискримінаційній практиці українських журналістів належать:

- поширений медіафокус на громадянство, а не на людину;
- формування образу мігранта, біженця, ВПО як образу-загрози суспільній і національній безпеці;
- трансляція риторики силових структур, які здійснюють боротьбу з нелегальною міграцією, тимчасом як журналістів включено до протидії негативним явищам;
- криміналізація медіатем і тотальна підміна людського, соціального;
- використання подій так званої мігрантської кризи в Європі як засіб поширення неадекватних прогнозів для українського суспільства;
- звуження предмета інформації з цінностей прав людини до ознак соціальної проблеми або загроз для окремої громади.

Основні споживачі журналістських матеріалів – всі члени українського суспільства (і громадяни України, і негромадяни України) як носії прав людини без будь-яких обмежень та як носії конституційних прав в Україні, відповідних обов'язків, що врегульовані окремими нормами. Основні суб'єкти журналістських матеріалів – мігранти (головна людська ознака: негромадянин України зі свідомим вибором України для життя), «нелегальні» мігранти (головна ознака: негромадяни України з вибором України для транзиту, переміщення в інші країни), шукачі притулку (головна ознака: негромадяни України, які змушені звернутися до нашої держави про захист свого життя), біженці (головна ознака: негромадяни України, які вимушено звернулися до нашої держави про захист свого життя та отримали спеціальний правовий статус), ВПО (головна ознака: громадяни України, які в умовах анексії та окупації українських територій змушені звертатися до інших громадян України про захист свого життя та безпеку).

Розуміння основних ознак та юридичних, соціальних смислів дає змогу журналістам запобігти маніпуляціям і негативним наслідкам для своїх матеріалів у частині їх суспільної значущості. Просте зіставлення базових людських смислів для їх відображення в журналістському повідомленні таке:

- *обирають Україну:* мігрант – самостійно та свідомо обирає нашу державу; біженець змушений обрати нашу державу;

- *для чого обирають Україну:* мігрант – у пошуках кращої долі (навчання, робота, створення сім'ї); біженець – через небезпеку, страх, загрози для життя (притулок);
- *на що розраховують в Україні:* мігрант – на можливості України як держави та українське суспільство; біженець – на обов'язок України як держави (за ратифікованими міжнародними нормами).

До всього внутрішньо переселена особа як громадянин/громадянка України *не обирає Україну*, а перебуває в Україні, *розраховує* на свої сили, права людини та права і свободи громадянина України, інших громадян України, виконання владою (різних рівнів) своїх обов'язків.

Що відбудеться зі сприйняттям інформації, якщо журналіст підмінив поняття та, наприклад, назвав громадянина України біженцем? Така підміна понять і смислів буде вказувати аудиторії на те, що окупований Крим чи захоплені агресором території Донецької, Луганської областей не є територіями України!

Крім цього, чітка понятійна та смислова журналістська компетентність потрібна ще і під час висвітлення питань національних меншин в Україні, які також є громадянами України. Зіставлення ознак представників національних меншин з мігрантами, біженцями за етнічними, мовними, релігійними, культурними схожостями неприпустиме: це різні причини, різні можливості, різні способи вирішення.

Порівнювати рівень проблемності мігрантів у розвинених країнах (як, наприклад, у Німеччині та Україні) видається зовсім некоректним і вульгарним. У кожній країні будь-яка проблематика, зокрема проблематика мігрантів, позначена чинниками національного законодавства, політики, культури, економічного та соціального (як для України, то транзитного) становища, які не можуть бути гіршими або кращими порівняно з ознаками іншої держави або іншого суспільства. За таких особливостей доречно фокусувати увагу на стан дотримання прав людини (універсальний засіб), наприклад, матеріал про життя українки в Польщі (вона для поляків – мігрантка, для нас в Україні – емігрантка) та поляка в Україні (він для поляків – емігрант, для нас в Україні – мігрант) через теми причин і намірів міграції, безпеки, доступу до послуг, умов реалізації права на захист своїх прав тощо.

Вартий уваги ще один предметний показник, який ми інтерпретуємо в цій лекції як показник «невільного простору для мігранта, біженця в Україні». Зазначимо складники, які журналісти найчастіше ігнорують, замовчують або перетворюють у матеріалах на підґрунтя міфу чи підсилення стереотипів, до прикладу, в Україні мігрантам/шукачам притулку/біженцям:

- не виплачують матеріальної допомоги;
- не надають безоплатних послуг з охорони здоров'я;
- їхні діти не можуть безоплатно користуватися послугами дитячих садочків або шкіл;
- з інвалідністю обмежена здатність для життєдіяльності, на них не поширюються пільги, заходи соціального забезпечення;
- не мають доступних можливостей для вивчення української мови;
- не існує жодної соціальної служби;
- відчують високий рівень ворожості до «чужих», особливо на побутовому рівні;
- прояви ненависті є реальністю: іноземців калічать, вбивають.

Становище мігрантів ускладнено, а саме:

Пересічним громадянином України, бо мігрант (у широкому розумінні) – це:	Мігранти самі собою:	Влада має забезпечити захист від:
іноземець чужинець не свій ворог	без прав без будинку без сім'ї без роботи без медичної допомоги без допомоги соціальних служб абсолютні бар'єри для людей з інвалідністю або хворих	дискримінації насильства експлуатації неприйняття

Вирішення питань потребує одночасно:

Протидії	Запобігання	Утвердження
мігрантофобії нелегальній міграції ксенофобії та расизму	злочинам на ґрунті ненависті	прав людини толерантності або прийняття людини такою, якою вона є культури та ініціатив різноманіття

*Кількісні показники.* Наявних даних недостатньо для точної оцінки сучасної кількості та структури міграції в Україні. Оцінка кількості ускладнюється через низьку якість офіційних даних. Різноманітні оцінки рівня міжнародної міграції можна отримати в Україні з наявних баз даних (наприклад, кількість іноземців – з даних перепису населення та бази даних про видані дозволи на перебування; кількість в'їздів – з реєстрів населення і даних прикордонної служби). Різні установи надають різні дані за окремими категоріями іноземців. Так, інформація про кількість іноземних студентів від Міністерства освіти та науки не збігається з даними Міністерства внутрішніх справ через різницю в методиці реєстрації.

Розглянемо приклад. У журналі «Корреспондент» від 10 січня 2014 року розміщено статтю «Украина резиновая». У підводці автор Дмитро Русин зазначає: «Более 20 тыс. иностранцев в Украине впервые отпраздновали Новый год в новом статусе – в 2013 они получили право постоянного места жительства в стране». Одна група запитань до автора: чому прибуття мігранта подано через механічний образ «розтягування резини», асоціативного результату «лопнути», «не витримати»; «що за такий статус «право постійного місця проживання»?; чому цей статус отримують «вперше», а що – є вдруге, вчетверте? Інша група запитань: «більше 20 тисяч» – звідки дані? а чому «приблизно»? Чому автору потрібна саме така приблизна кількість, яку легко можна перенести на сприйняття населення великого провінційного міста?

Насправді в матеріалі йдеться про кількість негромадян України, які приїхали для навчання у вишах України як мігранти й отримали легальне право на проживання в період навчання. Навчання відбувається у великих вузівських центрах по кілька десятків або сотень мігрантів, які ніяк не взаємодіють між собою, не організовані до рівня великої спільноти та ін. Журналіст вдається до цифрової істерії, щоб підсилити заголовок матеріалу.

Узагальнена, приблизна цифра в медіа темах мігрантів, біженців, ВПО – досить небезпечна тенденція в журналістиці. Ці «цифри» наділено міфічною силою безапеляційного впливу на аудиторію. За таких умов медіа тема перетворюється на засіб маніпуляцій, посилення міфів і невпевненості в аудиторії: *«Зі своїми б проблемами розібратися!»*.

На противагу першому прикладу: повідомлення в «Європейській правді» від 26 лютого 2018 року під заголовком «У Польщі розмірковують над тим, щоб навчати дітей біженців окремо від решти». Із покликанням на речника офісу в справах іноземців вказано цифру у 1450 людей, з них 890 – діти, які, як прохачі притулку, перебувають у польських центрах для біженців. Коректно пояснено причину: *«Окремі діти не вчать, не зважаючи на те, що ходять до школи, бо мають прогалини в освіті у порівнянні з її польськими ровесниками»*. Надано позицію однієї з місцевих громад. Позначається реакція польських ЗМІ, які вже назвали ідею поліції спробою створити «освітне гетто для біженців». Надано позицію правозахисників: *«Розділення дітей може ускладнити інтеграцію»*. Адекватне, чітке, аргументоване використання в цьому повідомленні кількісних показників підкріплено широким балансом «голосів» і реакцією в інших ЗМІ. Це робить повідомлення виваженим і соціально значущим.

Крім «вигадування», «підставлення», «спрощення» цифр як засобу безвідповідального непрофесійного журналістського рівня, у журналістів є також доступ до джерел органів влади. Однак у цих джерелах професійні журналісти стикаються із ситуаціями «рідких», «несистемних», «необґрунтованих», «суперечливих» цифр, якими владні інституції найчастіше демонструють значущість результатів власної діяльності, аніж тенденції для публічного розгляду.

Рекомендуємо оперувати та апелювати до кількісних показників правозахисних організацій або обов'язково отримувати відповідний коментар від правозахисників. Професійний журналіст має на озброєнні просте правило: статистика, аналітика у вимірі навіть однієї людини – значущий інформаційний привід, тим більше, що цифри за різних обставин змінюються, а людина залишається поруч.

Враховуючи наявність спільного та відмінного в медіа темах мігрантів, шукачів притулку, біженців, ВПО, вважаємо за потрібне зазначити: ці медіа теми спільні через їхню конфліктну чутливість, системні порушення прав людини та об'єднавчі причини (людина втратила/залишила свій дім, батьківщину та в нових умовах намагається жити); ці медіа теми різні через громадянство, причини, статуси, процедури, доступність до послуг, можливості вибору та захисту своїх прав.

Адекватність вибору медіа тем або медіа теми залежить від журналіста й редакції. Адекватність у площині системних порушень прав людини та конфліктно-чутливого стану українського суспільства розуміється в межах застосування в журналістській практиці передусім інклюзивного підходу.

## ІНКЛЮЗИВНИЙ ПІДХІД У ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ ПРАКТИЦІ ПРО МІГРАЦІЮ

Найбільш поширеними провідними ідеями створення та просування журналістських матеріалів на медіа теми мігрантів, біженців, ВПО ми вважаємо такі сутності:

- «Ми різні в українському суспільстві, але нам добре разом».
- «Всі люди народжуються рівними; нерівними людей роблять умови, ставлення, вчинки та інші люди, які порушують права людини».
- «Суспільний діалог між усіма як головна протидія злочинам на ґрунті ненависті, расизму, ксенофобії».
- «Людське різноманіття проти дискримінації».



Ці та подібні провідні медіаідеї є наслідком застосування інклюзивного підходу в медіадіяльності. Базовий смисл інклюзивного підходу щодо чутливих тем, як-от медіатема мігрантів, шукачів притулку, біженців, ВПО – включення людини до інформаційного публічного простору на різних рівнях, особливо місцевому (групада), регіональному. Людина за таких умов стає видимою, її голос – інформативний, життя – суттєвим. Інколи ці індикатори об'єднують в один критерій: видимість життя людини в українському суспільстві (на противагу журналістській патології «не бачити» / «не чути» / «не розуміти» людину, яка не належить до більшості аудиторії або не впливає на рейтинг).

*«Життя людини – найвища цінність»* – промовисте резюме до інклюзивного підходу в медіадіяльності, спонукає до роздумів про роль у цьому суспільстві людини-мігранта, людини-шукача притулку, людини-біженця, людини-переселенця, які випадають із нашого стереотипного уявлення про так звану нормальність.

Цей підхід, засадничений у низці міжнародних документів про права людини, покладено в основу прийняття інклюзивних рішень. Інклюзивний підхід у медіа – це сталий спосіб професійного мислення про людину та її нові умови життя, вид професійної поведінки журналіста у взаємодії, наприклад, з людиною-переселенцем/переселенкою, спільнотою, яка опікується різними питаннями людей-переселенців, громадою, в якій обумовлено нове місце та спосіб проживання людини, місцевою владою щодо пошуку можливостей реалізації права людини. *Важливий результат інклюзивної практики журналіста – розвиток в Україні соціально-партнерської, гуманітарної та правозахисної комунікації.*

Зазначене надзвичайно важливе, тим більше за відсутності національної комунікаційної стратегії (починаючи з 2015 р., ПРООН і уряд України спільно працюють над проектом національної комунікаційної стратегії щодо врегулювання ситуації ВПО (внутрішньо переміщених осіб) в Україні). У недавньому аналізі ЗМІ і комунікацій представники ПРООН виявили, що на сьогодні «сарафанне радіо» і соціальні медіа – найбільш важливі способи обміну інформацією в Україні. Більш детальні результати дослідження ПРООН підтверджують, що місцеві газети, особисте спілкування з постачальниками послуг і «соціальні мережі» – найважливіші засоби отримання важливої інформації про місцеві послуги або гуманітарну допомогу населенню.

Інклюзивна медіапрактика як *особлива практика* системного розкриття в українському суспільстві медіатем мігрантів, шукачів притулку, біженців, ВПО характеризується таким:

- *журналістським процесом*, бо розглядається як постійний пошук способів реалізації прав людини в нових, не комфортних, конфліктних умовах життя. У цьому випадку *відмінності між людьми розглядаються як позитивне явище, яке стимулює публічний діалог*. До важливих складників інклюзивного процесу належать такі індикатори: прийняття людини в новій спільноті/громаді; інтеграція людини в нових умовах життя; безпека людини; доступ людини до благ, які характеризують суспільство, розвиток людини в нових умовах;
- *пов'язана з визначенням перешкод та їх подоланням*. Відповідно вона включає збір інформації з різноманітних джерел, аналіз причин перешкод щодо, з одного боку, реалізації прав людини та, з іншого – виконання владою відповідних зобов'язань, проведення комплексної оцінки імовірних способів вирішення «вже» і «тепер». Поширеними перешкодами ми вважаємо вияви дискримінації, ненависті та расизму, насильства, бідності та безпритульності, відсутності медичної та соціальної підтримки, ризику експлуатації;
- *передбачає присутність, участь і досягнення*. «Присутність» або «видимість» у цьому контексті розглядається як надання можливості людині-мігранту, людині – шукачу притулку, людині-переселенцю або переселенці висловити своє розуміння та бачення; «участь» розглядається як позитивний досвід, який набуває людина в інклюзивному процесі прийняття рішень; «досягнення» розглядається як результат інтеграції, розвитку людини в новій спільноті/громаді. Важливо звернути увагу на особливі «місця» або джерела інформації. По-перше, це громада, в якій перебуває людина (актуальне: питання прийняття людини людиною, адаптації, участі в житті громади, запобігання конфліктам, підтримка культури розмаїття).



По-друге, це бюджетні заклади або центри громадських, благодійних, релігійних спільнот, де люди тимчасово перебувають та очікують прийняття рішень по суті (актуальне: питання захисту та безпеки, питання отримання адміністративних, соціальних, інформаційних послуг, питання співучасті та взаємодії; питання потреб, запитів і змін, питання комфортності та розумного пристосування). По-третє, регіональні, переважно правозахисні, громадські та владні інститути (актуальне: питання обліку та процесів прийняття рішень, питання протидії стигмам і міфам, мові ворожнечі та ігнорування запитів людини, питання змін місцевих і регіональних політик, практик);

- *передбачає певний наголос на ті групи людей, які підлягають «ризик» вилучення або обмеження в нових умовах життєдіяльності. Це визначає моральну відповідальність за стан вразливості та новий предметний діалог. Поширеними причинами загострення вразливості людей ми вважаємо: злочини на ґрунті ненависті, відторгнення в громаді, невключеність до механізмів захисту прав людини, хвороби, злиденність, безробіття, емоційне та психологічне насильство, експлуатація, неучасть у прийнятті рішень, які їх стосуються, та ін.*

До спеціального в інклюзивній журналістській практиці системного розкриття в українському суспільстві медіатем мігрантів, шукачів притулку, біженців, ВПО належать інструменти включеності медіадіяльності до правозахисного руху та громадського руху протидії проявам ненависті. Щодо включеності медіадіяльності до правозахисного руху, то ми маємо на увазі і міжнародну, і українську правозахисну діяльність. Крім того, цей спеціальний інструмент у частині української правозахисної діяльності потребує диференційованого збору, аналізу та застосування інформації під впливом різних відносин правозахисників з органами влади (співробітництво з органами влади; опозиція до влади; супротив та альтернатива діям влади).

Щодо включеності медіадіяльності до громадського руху протидії проявам ненависті, то ми маємо на увазі такий спектр пріоритетів:

1. Підвищення поінформованості громадськості щодо проявів ненависті та ризиків їх впливу на становлення демократії та прав і свобод людини.
2. Формування медійної та інтернет-грамотності.
3. Підтримка молоді у відстоюванні прав людини.
4. Презентація досліджень проявів ненависті та інтеграція в європейську політику як інструмент боротьби проти ворожнечі та ненависті.
5. Захист людей, які страждають від проявів ненависті, дискримінації та порушення прав.

В інклюзивному підході журналістська практика формує значущість свого потенціалу через процеси формування принципів або правил відбору інформації. Так, у лютому 2017 року ГО «Детектор медіа» у партнерстві з ГО «Н-Ост» (Німеччина) за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини провели круглий стіл на тему «Етика висвітлення журналістами теми ВПО, мігрантів та біженців. Роль ЗМІ у подоланні розколу суспільства». За результатами заходу було зроблено такі висновки: *«У повідомленнях про скоєння злочинів ЗМІ продовжують зазначати місце прописки нападників. А у словах «лідерів думок», які журналісти часто просто ретранслюють, є багато негативних штампів. Крім того, українські медіа мало уваги приділяють питанню дискримінації переселенців з боку самої держави».*

2016 року вийшов збірник рекомендацій для працівників ЗМІ «Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації». Один з розділів посібника присвячено порадам щодо роботи з групами, постраждалими внаслідок конфлікту. Досліджуючи досвід розробників посібника, вивчаючи матеріали конференції, ми розробили перелік принципів журналістської етики і саморегуляції під час роботи з окресленими чутливими групами для студентів.

Журналісти й редактори, учасники проекту «Голос місцевих ЗМІ» (2017 р.), сформували рекомендації, які ґрунтуються на їх систематичній роботі з ВПО впродовж півтора років. Упорядкував рекомендації «20 порад журналістам, як висвітлювати внутрішньо переміщених осіб», напрацьовані під час підсумкового форуму для редакторів, що відбувся в Києві 13–14 лютого 2017 року, Марк Вебстер, консультант Фондації Томсон.

Типові принципи, якими потрібно керуватися під час висвітлення окресленої тематики, а також у професійному спілкуванні журналіста з мігрантом, шукачем притулку, біженцем, переселенцем або переселенкою:

1. Потрібно бути чесними і не давати обіцянок, які не можете виконати. Не потрібно подавати надію переселенцям і біженцям щодо термінів завершення війни; обіцяти допомогу в пошуках роботи, житла або що, якщо знаєте, що не зможете їх виконати.
2. Потрібно чітко і чесно пояснювати особі, до яких наслідків може призвести публікація інтерв'ю з нею, як це вплине на її життя та на становище рідних, особливо тих, які залишилися у зоні конфлікту.
3. Необхідно надавати інформацію, корисну для вимушено переміщених осіб: щодо побуту, працевлаштування, організацій, до яких можна звернутися, юридичних моментів тощо.
4. Важливим елементом пояснення аудиторії проблем переселенців, інтеграції, формування взаємоповаги є розповідь історій окремих людей. Натомість помилкою є узагальнювати (виняток можна робити у тому разі, якщо це стосується проблем переселенців і біженців у вашій громаді, які багато в чому спільні).
5. Не потрібно намагатися викликати якомога більше емоцій, тяжіти до сенсаційності, робити емоційні «перекоси», стигматизувати представників чутливих груп, перекручувати і підганяти факти задля «картинки».
6. У жодному разі не можна висвітлювати тематику ВПО, мігрантів і біженців з погляду власних уподобань або шукати підтвердження власної позиції.
7. Ретельно відстежуйте свої публікації і запитуйте, чи не є ваша лексика мовою ворожнечі, чи не дискримінуєте ви окреслені групи в будь-який спосіб?

Існують рекомендації щодо захисту приватності у роботі ЗМІ, які регулюють відносини між медіа, публічними особами та звичайними громадянами у сфері висвітлення їхнього приватного життя. Ці рекомендації підготували експерти Ради Європи, і ними можна керуватися під час роботи над медіатемами про людину-мігранта, людину-шукача притулку, людину-біженця, людину-переселенця або переселенки.

1. *«Не відіграючи ролі в суспільному житті, звичайні люди користуються вищим рівнем захисту свого приватного життя. Принципово те, що їхні персональні дані не повинні оприлюднюватися без їхньої згоди. При цьому при отриманні такої згоди від особи журналіст повинен чітко пояснити, які особисті дані, ким і в якій формі будуть оприлюднені».*
2. Окремо ці рекомендації оговорюють публікації про осіб, які перебувають у складних життєвих ситуаціях. *«Слід докладати особливих зусиль для захисту людей, які переживають страждання, скорботу чи шок, як щодо самих себе, так і щодо членів родини та родичів».*

Із цього випливає потреба в особливій обережності під час роботи з особами, які постраждали від російської агресії на Сході України. Водночас потрібно знати, що шукачі притулку та біженці мають право бути почутими. Однак також у разі спроби опублікувати інтерв'ю чи коментар такої особи потрібно ретельно проаналізувати всі можливі ризики і попередити про такі ризики особу.

Перелік можливих ризиків:

- Публікація в медіа її коментарів і розкриття її особистості можуть негативно позначитися на становищі родичів, колег або близьких людей, які залишилися у зоні конфлікту чи на території, покинутій особою. Рідним може загрозувати помста від репресивних режимів, прихильників режиму тощо.

- У випадках політичних активістів у вигнанні існує ризик погроз або нападів від агентів або прихильників режиму, до якого вони були в опозиції.
- Акцентування уваги на особах суто через їхній міграційний статус може призвести до небажаної дискримінації та ворожості або вплинути на процедуру отримання статусу.

Доцільно також виокремити перелік помилок і навести приклади з української медіапрактики:

1. Неправильна номінація (називання) осіб, які є внутрішніми переселенцями. У разі, якщо журналісти називають ВПО біженцями, вони не тільки вводять читачів і власне переселенців в оману. Це також свідчить про те, що в українському медіадискурсі окуповані території Криму, Донецької та Луганської областей не визнаються територією України.

*«Життя з нуля: Як біженці з Донбасу будують бізнес на Харківщині» (Депю.Харків»).*

*«В Украине запустили сайт по поиску жилья и работы для беженцев Донбасса» («Независимое бюро новостей»).*

2. Відокремлення мігрантів, біженців, внутрішніх переселенців від інших громадян України. Внутрішні переселенці є громадянами України, користуються всіма громадянськими правами, тому вкрай некоректно вживати подібні протиставлення.

*«Два Львови: один для переселенців, інший – для львів'ян?» (ВВС Україна).*

*«Переселенка у Вінниці вийшла заміж за довічника і вже чекає дитину» («20 хвилин»).*

3. Поширення і підтримка вже наявних стереотипів стосовно біженців, ВПО, мігрантів.

*«Мій син воює на Донбасі, а його ровесники-переселенці розважаються у вінницьких ресторанах» («33 канал»).*

4. Узагальнення, представлення переселенців, біженців і мігрантів як єдиної спільноти, зі спільними поглядами, правилами поведінки, політичними вподобаннями тощо. Серед окреслених груп панує різноманіття так само, як і серед громади, яка приймає. Тому не можна всіх осіб об'єднувати в певну специфічну категорію. Така помилка призводить до викривлення ситуації і може спричинити випадки дискримінації.

*«Переселенці вважають вінничан трохи повільними, але щирими та гостинними» («20 хвилин»).*

*«Біженці з Донбасу втекли в Польщу, клянуть Україну і вже не хочуть туди повертатися» («Антикор»).*

5. Через негативну чи неприйнятну поведінку особи робити висновки стосовно всієї групи. Потрібно уникати всілякого «навішування ярликів».

*«Переселенці три місяці обкрадали квартири тернополян» («Наш день»).*

*«Павлоград заповнили переселенці і преступники. Глава города рассказал об ужасающей криминогенной ситуации в городе».*

6. Наголошення на країні чи регіоні походження особи без потреби в цьому.

*«Грузин у потязі пограбував людину і вистрибнув з вагона на ходу» («Інформаційна Вінниччина»).*

*«Іноземці побили полтавця за зроблене зауваження» («Трибуна»).*

7. Демонстрація ВПО та біженців у некомфортних для них умовах без їхнього дозволу (наприклад, під час отримання ними допомоги, у моменти виїзду з окупованих територій, емоційного напруження тощо).

## ВИСНОВКИ

Права людини мусять стати основним критерієм і ціннісною характеристикою, якою повинні керуватися журналісти під час висвітлення тематики міграції загалом і мігрантів – шукачів притулку, біженців, внутрішніх переселенців. Професіоналізм журналіста передбачає знання міжнародних актів і норм українського законодавства, термінологію та сутність сучасних міграційних процесів, джерела інформації від міжнародних та українських інститутів. Професійні журналісти намагаються диференціювати медіатематику та робити наголос на медіатемах про людину-мігранта, людину – шукача притулку, людину-біженця, людину-переселенця або переселенки. Важливий результат інклюзивної практики журналіста – розвиток в Україні соціально-партнерської, гуманітарної та правозахисної комунікації. Інклюзивний підхід в журналістській практиці базується на типових, особливих, спеціальних процесах, пов'язаний з формуванням принципів і правил відбору інформації. Журналісти повинні робити все можливе, щоб не наражати представників цих чутливих груп на небезпеку, не спричиняти своїми публікаціями проблем і небезпек для них та їхніх рідних і близьких, не провокувати внутрішньо суспільних конфліктів. Завдання журналістів також – ініціювання і підтримка суспільного діалогу, протидія мові ворожнечі, донесення до суспільства доктрини прав людини.



### ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

6. Бортник Н. П. Вплив глобалізації на формування міграційних потоків // Науковий вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. – Юриспруденція, 2013. – Вип. 6. – С. 142–144.
7. Бурило Ю. Організаційно-правові засади захисту суспільної моралі в Україні / Ю. Бурило // Правова інформатика. – 2006. – № 3. – С. 32–39.
8. Буткевич М. Ксенофобські та расистські прояви в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antifa-kiev.at.ua/publ/1-1-0-28> (30.09.2007). – Назва з екрана.
9. Декларація і план спільних дій в боротьбі з расизмом, ксенофобією, антисемізмом та нетерпимістю. ООН, 1993.
10. Декларація Принципів толерантності, затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р.
11. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань. ООН, 1981.
12. Декларація про права осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин. ООН, 1992.
13. Двадцять порад журналістам, як висвітлювати внутрішньо переміщених осіб // Профстандарти / Медіаєтика // MediaSapiens [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/> (24 березня 2017 р.).
14. Діти-біженці: що головніше? Показники чи правда? / Наталка Хмара, Вікторія Мамай // Свобода слова в Україні [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу: <http://svobodaslova.in.ua/news/read/538>.
15. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994\\_687/](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_687/). – Назва з екрана.
16. Європейська кампанія проти проявів ненависті в Інтернет-середовищі (No Hate Speech Movement) [сайт]. – Режим доступу: <http://nohatespeechmovement.org/>.
17. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод. ЄС, 1950.
18. Європейська соціальна хартія. ЄС, 1961.
19. Жванія Т. В. Сучасна вимушена міграція: соціально-політичний аспект // Сучасне суспільство. – 2015. Вип. 2(2). – С. 46–56.

20. Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ. – К.: «Компанія ВАІТЕ», 2016. – 118 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/254531?download=true/>.
21. Журналістика газет і журналів / Видання 2-е, перероблене / Пер. з нім. В. Климченко. – Київ: Центр вільної преси, 2017. – 377 с.
22. Загальна декларація прав людини. ООН від 10 грудня 1948 р.
23. Посібник з протидії мові ненависті через освіту з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks\\_UA.pdf](https://www.nohatespeechmovement.org/public/download/Bookmarks_UA.pdf).
24. Ініціатива Розмаїття [сайт] – Режим доступу: <http://diversipedia.org.ua/>. – Назва з екрана.
25. Інтеграція мігрантів в Україні. Оцінка стану та потреб. Підготовлено для Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ). – Варшава, 2011. – 87 с.
26. Кобзін Д. О., Черноусов А. М. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження / Запобігання дискримінації / Дослідження // Права людини в Україні [Інформаційний портал Харківської правозахисної групи]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/> (06.02.2009). – Назва з екрана.
27. Кодекс професійної етики українського журналіста / Кодекси етики / Головна // Національна спілка журналістів України [сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://nsju.org/>. – Назва з екрана.
28. Конвенція про статус біженців. ООН. 1951 р.
29. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. ООН, 1984. Ратифіковано Україною, в редакції 1998 р. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_085/](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_085/).
30. Конфлікт у медіа і медіа в конфлікті. Дослідження. Соціологічна агенція «Фама» на замовлення громадської організації «Львівський медіафорум» і Школи журналістики Українського католицького університету. [http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/polovina\\_ukraintsiv\\_ne\\_virit\\_u\\_nezalezhni\\_zmi/](http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovita/research/polovina_ukraintsiv_ne_virit_u_nezalezhni_zmi/).
31. Лихачев В. Насилие на почве ненависти в Украине в 2008 г.: результаты мониторинга // Форум наций. – 2009. – № 2/81 / [Електронний ресурс]. – Режим: <http://forumn.kiev.ua/2009-02-81/81-06.html>. – Назва з екрана.
32. Макознак Е. Международная классификация категорий мигрантов / Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., Інститут соціології НАН України, 2002. – 516 с.
33. Методичні рекомендації з протидії проявам нетерпимості (ксенофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій / Ю. А. Тищенко, О. К. Смирнов (передмова, розділ I), І. М. Осика (розділ II), О. О. Морозлі (додаток); за заг. ред. Ю. Тищенко. – Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Інформ.-дослідн. центр «Інтеграція та розвиток». – К.: Сімферополь [Агентство «Україна»], 2011. – 48 с.
34. Міграція в Україні: цифри і факти / Головна // Міжнародна організація з міграції в Україні [сайт] / Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua/>. – Назва з екрана.
35. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. ООН, 1965.
36. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043). – Назва з екрана.
37. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти і підходи / Проект «Без кордонів» / ГО Центр «Соціальна дія»; під заг. ред. Бондаренко О., Буткевич М., Федорович І. – Київ, 2015. – 66 с.
38. Мова ворожнечі: якою вона буває і до чого вона призводить. Інститут масової інформації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/advices/mova-vorojnechi-u-zmi-yakoju-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika/>.



39. Может ли существовать таблетка от расизма: мнения / Интервью / Все новости // ИА REX [сайт]. – Режим доступу: <http://www.iarex.ru/interviews/24601.html> (27.03.2012). – Назва з екрана.
40. Моніторинг міграційних процесів / Діяльність // Державна міграційна служба України [сайт]. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/>. – Назва з екрана.
41. Надрага В.І. Проблеми вимушеної міграції населення в контексті концепції «суспільства розвитку»// Український соціум. – 2015. № 1. – С. 134–141.
42. Пилинський Я. М. Міграція у сучасному світі: до з'ясування причин та наслідків [Електронний ресурс] / Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К.: Києво-Могилянська Академія, 2007. – С. 17–22. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/portal/soc\\_gum/naukma/](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/).
43. Принципи безпеки і приватності. Рекомендації Ради Європи. – 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cedem.org.ua/analytics/rekomendatsiyi-shhodo-zahystu-pryvattnosti-u-roboti-zmi/>.
44. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI.
45. Про громадянство України. Закон України від 18.01.2001 № 2235-III.
46. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України, жовтень 2014 р.
47. Про імміграцію. Закон України від 07.06.2001 № 2491-III.
48. Про Концепцію державної міграційної політики. Указ президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>.
49. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР.
50. Про національні меншини в Україні. Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII.
51. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI.
52. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб» [...]: постанова Верховної Ради України від 31 берез. 2016 р. № 1074-VIII//ВВР України. 2016. № 18.
53. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV.
54. Проблеми міграції // Соціальне служіння УГКЦ [Електронний ресурс] – / Режим доступу: <http://social.ugcc.org.ua/>. – Назва з екрана.
55. Протидія злочинам на ґрунті нетерпимості. Рішення Міністерської Ради ОБСЄ № 9/09, Афіни, 2 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/cio/40695>. – Назва з екрана.
56. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177) (Протокол ратифіковано Законом № 3435\_IV (3435\_15) від 09.02.2006, ВВР, 2006, N 27, ст. 229) // Офіційний вісник України від 23.08.2006. – 2006 р. – № 32. – С. 460 (стаття 2376, код акту 36909/2006).
57. Рамочна конвенція про захист національних меншин. ООН, 1995.
58. Расизм в Украине. Вон из кожи / Фокус.UA [Електронний ресурс]. – 2008. – Режим доступу: <http://focus.ua/society/22796/>.
59. Резолюція про притулок для осіб, яким загрожує переслідування, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 29 червня 1967 року. Про значення поняття non-refoulement (заборони на видачу особи іншій державі), див. також UNHCR Note on the Principle of Non-refoulement. – Електронний режим доступу: <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=438c6d972/>.
60. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 127–139.



61. Скребцова Т. Г. Образ мигранта в современных российских СМИ / Политическая Лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 3(23). – С. 115–118.
62. Словник нейтральної термінології щодо конфліктів на Сході і в Криму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/news/imi-rozrobila-slovník-neytralnoji-terminologiji-schodo-konfliktiv-na-shodi-i-v-krimu/>.
63. Стереотипи про переселенців не покидають українські медіа // Новини / Інфопростір // Детектор медіа [сайт]. – Режим доступу: <http://detector.media/> (10 лютого 2017).
64. Тарабанова С. В. Толерантність як один з факторів міжетнічних відносин (на прикладі ставлення громадян України східних регіонів до румун) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.rusnauka.com/19\\_NNM\\_2007/Istoria/23230.doc.htm](http://www.rusnauka.com/19_NNM_2007/Istoria/23230.doc.htm).
65. Формується образ мігранта як загрози національній безпеці [інтерв'ю з Максимом Буткевичем] / Спілкувався Олександр Шпигунов / Спільне: журнал соціальної критики. – 2010. – № 1. – С. 89–93.
66. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи // Перспективи. — 2001. — № 3 (15). – С. 45–50.
67. Шендеровський К., Соколова К., Сорока В. Соціальна проблематика мігрантів, біженців та дітей-біженців та пропозиції до медіавиробництва // Шендеровський К. С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей .../ Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – С. 234–286.
68. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.
69. Ярмистий М. М. Наукові підходи до визначення поняття «міграція» та «міграційна політика» // Гілея: наук. вісн. 2015. Вип. 94. – С. 387–391.

# ВИСВІТЛЕННЯ У ЗМІ ПИТАНЬ СЕКСУАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ



**Павло Мірошніченко**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, Запорізький національний університет

У лекції подано актуальний матеріал щодо загальної характеристики ставлення українського соціуму до людей за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, витлумачено основні причини дискримінації. Особливу увагу надано характеристиці наукових поглядів на сутність понять «ґендер», «стать», «ґендерна ідентичність», «ґендерна роль», «гомосексуальність» тощо. На прикладі аналізу реальних матеріалів онлайн-медіа про ЛГБТ розглянуто прямі й приховані прояви дискримінації людей за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Основні причини дискримінації людей за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.
2. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність в Україні в контексті прав людини.
3. Аналіз журналістських матеріалів про ЛГБТ (лесбійок, геїв, бісексуалів, трансґендерів).

Українське суспільство як посттоталітарне має чималі проблеми із суспільною мораллю. Зародки громадянського суспільства тривалий час було пригнічено владною системою тоталітаризму, що привчає представників соціуму ставитися до «іншого», «інакшості» як до «чужого», «ворога». Зі здобуттям незалежності в Україні посилюється суспільний потяг до так званих традиційних українських культурних і сімейних цінностей, моральності патріархальної національної культури, консервативних релігійних поглядів, що, на думку їх зятятих адептів, виключають або мають виключати зі «здорового українського суспільства» все «нездорове», «ненормальне» як аморальне, таке, що загрожує самому існуванню держави.

ЗМІ як авторитетна соціальна інституція часто, на жаль, у різний спосіб поширює в суспільстві упередження, негативні установки та стереотипи про людей з відмінною від більшості сексуальною орієнтацією й гендерною ідентичністю. Не завжди це свідомо журналістська позиція. Часто-густо самі журналісти не знають, як доносити до аудиторії інформацію про ЛГБТ-спільноту, попри наявність чималої кількості книжок і посібників.

Серед яких:

- Максим Івануха, Тимур Лечук. Як писати про ЛГБТ? Практичні поради для журналістів. – ВБО «Точка опори», 2017.
- Андрій Кравчук. Традиційна орієнтація. Міфи та факти щодо ЛГБТ. – Київ: Центр «Наш світ», 2015. – 73 с.
- Роберт Бєдронь. Веселкова абетка, або (майже) все, що ви б хотіли знати про геїв та лесбійок. – Київ: Центр «Наш світ», 2009. – 154 с.).

У цій лекції йтиметься про суспільні (соціокультурні та соціально-психологічні) причини поширеності в українському мас-медійному полі прямих і прихованих проявів дискримінації людей за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

## ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЛЮДЕЙ ЗА ОЗНАКОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Поняття «гомофобія» (від грец. *ὁμός* – рівний, однаковий і *φοβος* – страх, жах), що виникло 1972 року, першим, на думку І. Кона, впровадив у масовий обіг психіатр Джордж Вайнберг. Гомофобія є одним із різновидів ксенофобії, що виявляється в будь-яких негативних почуттях до представників ЛГБТ-спільнот, гомосексуальності та гомогендерної ідентичності як соціокультурних явищ. Резолюція Парламенту Ради Європи 2006 року фіксує таке визначення гомофобії: «іраціональний страх і гидування лесбійками, геями, бісексуальними та трансгендерними людьми, що ґрунтуються на упередженні, подібному расизму, ксенофобії, антисемітизму та сексизму». Традиційно гомофобія означає систему оцінних суджень, психоемоційних і поведінкових актів негативного характеру стосовно гомосексуальних осіб (людей гомогендерної орієнтації). Різноманітні форми несприйняття та засудження гомосексуалів можуть виявлятися і на індивідуальному, і масовому рівні. Фахівці зазвичай розглядають гомофобію у двох основних її проявах. По-перше, як інституціалізовану – зовнішню негативну суспільну позицію стосовно гомосексуалів і бісексуалів, по-друге, як інтерналізовану – негативне сприйняття себе, ставлення до себе та заперечення певних сторін власної особистості від бісексуалів і гомосексуалів.

Гомофобію варто розглядати у межах *гетеросексизму* – системи переконань, згідно з якою найвищою та єдиною можливою формою сексуальної реалізації людини є гетеросексуальні стосунки. Г. М. Герек, досліджуючи сутнісні характеристики гомофобії, тлумачить гетеросексизм як «ідеологічну систему, що принижує, заперечує та стигматизує негетеросексуальні форми поведінки, спілкування і взаємин». Відповідно в суспільстві зміцнюється та поширюється упереджене ставлення до людей гомосексуальної орієнтації як «ненормальних», «нездорових», «небезпечних», унаслідок чого набувають звичного та системного характеру випадки їх дискримінації, ба навіть карного переслідування за ознакою гомосексуальності. Наприклад, у СРСР діяла 122 стаття Карного кодексу, що передбачала позбавлення волі за вияви та прояви чоловічої гомосексуальності. Варто також нагадати, що лише 1973 року Американська психіатрична асоціація виключила *гомосексуалізм* із переліку психічних хвороб, позаяк гомосексуальність не є психічним порушенням. 17 травня 1990 року Генеральна асамблея Всесвітньої організації охорони здоров'я так само виключила гомосексуальність зі списку психічних недуг. Однак це аж ніяк не заважає багатьом громадським діячам і журналістам досі час від часу спекулювати самим фактом колишньої наявності гомосексуалізму у переліку психічних захворювань, сприяючи поширенню гомофобних настроїв, упередженому ставленню до представників ЛГБТ-спільнот, їх дискримінації. Саме 17 травня, завдяки активній антигомофобній діяльності французького письменника й науковця Луї Жоржа Тена, визнано Міжнародним днем боротьби з гомофобією.

В. Беспалько та А. Нагорна наводять висновки психологів, які порівняли рівень поширення гомофобії зі структурою особистості, а саме її віком і статтю. Виявилось, що гомофобні настрої та поведінка більше властиві чоловікам, аніж жінкам. Це може бути пов'язано зі специфікою сексуальної та гендерної соціалізації. Традиційний і патріархальний її характер зазвичай приписує чоловікам роль домінуючої особи, лідера у стосунках, завойовника, а жінкам – підлеглої, пасивної істоти. Відповідно гомосексуальність тлумачать як виклик і загрозу традиційним сексуальним і гендерним ролям у суспільстві. Психологи стверджують, що людям із негнучким (ригідним), вузьким світоглядом агресивне несприйняття гомосексуальності властиве більше.

Причина нетолерантного ставлення до осіб гомогендерної ідентичності в цьому разі може полягати в підсвідомому асоціюванні несхожих на тебе людей з образом «іншого» як «чужого», «ворога», а також власною латентною (прихованою) гомосексуальністю. Фахівці встановили, що зменшення гомофобних настроїв безпосередньо залежить від висоти рівня освіти й культури людини. А що агресивніші прояви гомофобії, то частіше причиною цього є невдалий сексуальний досвід, неусвідомлений негативізм або надмірна гетеросексуальна маскуліність (чоловіка)/фемінність (жінки) гомофоба.

## СЕСУАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ ТА ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

На думку О. Горошко, наприкінці 1970-х років у психології наполегливіше починають говорити про доконечну потребу відокремлення понять «стать» і «гендер». Дослідниця Р. Унгер запропонувала позначати терміном «стать» біологічні механізми прояву статі, а терміном «гендер» – «соціальні, культурні та психологічні прояви фемінного та маскулінного». Гендер, на її думку, – це соціально-культурний конструкт. І саме Р. Унгер впровадила в обіг «українські» актуальні для гендерної теорії поняття гендерної ролі, норми, стереотипу й ідентичності. Ці поняття конвенційні та мінливі, а, отже, можуть варіювати у суспільстві від надмаскулінного до надфемінного». О. Горошко стверджує, що в надзвичайно популярній у вивченні гендеру теорії соціального конструювання склалася традиція вважати, буцімто його (гендер) «створює, конструює суспільство як соціальну модель мужності й жіночності, яка визначає їхню роль у суспільстві та його основних інститутах». Саме теорія соціального конструювання активно застосовує з-поміж інших термінів такий, як «гендерна ідентичність». На думку О. Вороніної, гендерна ідентичність означає, що людина приймає та поділяє розуміння маскуліності (мужності) та фемінності (жіночності), яке панує в її культурі. М. Кіммель, І. Кон та ін. звертають особливу увагу на такі моделі мужності, традиційно наявні в сучасній культурі, як «домінантну» (гегемонну) і «маргіналізовану» (маргінальну) маскуліність. Автор теорії гегемонної маскуліності Р. Коннелл ще 1993 року визначив її як спосіб пристосування певних груп чоловіків до влади та добробуту, низки гендерних практик, які забезпечують чоловікам статус домінування та підкорення жінкам. Водночас, ясна річ, гетеросексуальність визначають як норму, натомість гомосексуальність – як відхилення від неї.

Соціологічні центри, зокрема Київський міжнародний інститут соціології (далі – КМІС), певні українські ЛГБТ-організації, наприклад, «Наш світ», час від часу вимірюють рівень толерантності українського суспільства в ставленні до гомосексуальності. О. Мостяєв, вивчивши результати таких вимірювань, зробив висновок про те, що рівень гомофобності українців зменшується не так відчутно та стрімко, як цього хотіли б правозахисники, представники громадських організацій з протидії дискримінації. Коментуючи результати досліджень КМІС (1991 та 2006 рр.), організації «Наш світ» (2002 та 2007 рр.), автор наголошує на загальнонаціональних закономірностях у ставленні громадян України до рівноправності гомосексуалів. Між іншим, О. Мостяєв зазначає, що «жінки виявляють меншу гомофобність, ніж чоловіки; чим освіченішими є респонденти, тим толерантніше вони ставляться до людей з іншою сексуальною орієнтацією; молодші за віком люди толерантніші від старших, за винятком хлопців-підлітків; міські жителі толерантніші за сільських; найбільш терпимо до геїв і лесбійок ставляться жителі Києва.., менш толерантно – жителі Сходу країни, а найбільш гомофобні – західні і центральні регіони України».

Загальнонаціональне опитування на тему прав людини, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» восени 2016 року, виявило, що для 20–25% респондентів сексуальна орієнтація та стать належать до першої десятки ознак, за якими найчастіше дискримінують людей в Україні, поступаючись віку й інвалідності. 60% опитаних заявили про те, що в Україні наявна проблема дискримінації людей за різними ознаками, однак лише 16% з них вважають її серйозною проблемою. 44% респондентів, вважаючи проблему дискримінації серйозною, все ж таки впевнені в тому, що в Україні є важливіші проблеми] Водночас переважна більшість опитаних готова до обмеження прав певних соціальних груп. Так, «за обмеження прав сексуальних менших висловилися 46% (19% – «безумовно» і 27% – «за певних обставин»)». Найтолерантнішими виявилися жителі Заходу країни, а мешканці Півдня – найменш схильні до толерантності, зокрема у ставленні до представників ЛГБТ-спільнот: 38% опитаних виступили за безумовне обмеження прав сексуальних меншин. Результати даних моніторингу злочинів на ґрунті ненависті, вчинених проти представників ЛГБТ-спільнот упродовж 2014–2016 років, який провела організація «Наш світ», виявляють поширення гомофобних настроїв в українському суспільстві та демонструють основні форми вияву нетерпимості громадян до осіб так званої нетрадиційної сексуальної орієнтації. Серед типів порушень прав людей за ознакою сексуальної орієнтації переважають образи та погрози, фізичне насильство різного ступеня тяжкості без застосування зброї, розголошення або загроза розголошення конфіденційної інформації. Представники організації «Наш світ» не відзначають поліпшення ситуації в Україні із захистом прав ЛГБТ, що безпосередньо пов'язано з поширенням інституціалізованої гомофобії в су-

спільстві, зокрема, через відсутність у частині 1 статті 67 Кримінального кодексу України нетерпимості за ознаками «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність» як обставини, що обтяжує покарання, зволікання влади з виконанням ключових для боротьби з гомофобією пунктів Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 року.

У звіті організації «Наш світ» про становище ЛГБТ в Україні 2017 року зазначається, що «ставлення українського суспільства і держави до ЛГБТ питань не продемонстрували принципових змін порівняно з ситуацією у попередньому році. Центральна влада так само, підтримуючи рівність прав для ЛГБТ на словах, не квапиться перейти до виконання власних зобов'язань за Планом дій у сфері прав людини; поліція, в цілому, забезпечує досить надійну охорону ЛГБТ заходів від гомофобної агресії у випадку попереднього узгодження, але неохоче та неефективно розслідує «злочини ненависті» проти ЛГБТ».

Активісти зазначають, що моніторинг ситуації з правами представників ЛГБТ-спільнот у державі демонструє більшу обізнаність українського суспільства з їхніми проблемами та вимогами, воно виявляє більшу терпимість до гомосексуальності та трансгендерності. Основними опонентами ЛГБТ в Україні лишаються праворадикальні націоналістичні партії та рухи, церковні організації, що поширюють гомофобію в суспільстві за допомогою різних методів і тактичних кроків: від гетеросексистської риторики, використання мови ворожнечі до акцій із протидії правам людей за ознаками СОГІ.

## АНАЛІЗ ЖУРНАЛІСТСЬКИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ЛГБТ

Журналісти найрізноманітніших медіа в Україні здебільшого порушують у власних матеріалах проблеми ЛГБТ-спільнот за умов потужного інформаційного приводу з присмаком скандалу та сенсації. З-поміж найпопулярніших гомогендерних тем варто зазначити активістські рухи самих представників ЛГБТ, які мають на меті привернути увагу громадськості до проблематики людей за ознакою СОГІ, нагадати суспільству про права людини загалом, сприяти позитивним перетворенням у ньому на шляху до по-справжньому громадянського.

Формально-змістові характеристики журналістських матеріалів про події, наприклад, Маршу рівності, який кілька років поспіль відбувається в Києві, свідчать, що працівники мас-медіа часто-густо жонглюють і маніпулюють негативними масовими стереотипами й установками стосовно ЛГБТ, які в річище інституціалізованої гомофобії каналізують певні політичні сили й об'єднання, громадські та релігійні організації. Журналісти, які висвітлюють події Маршу рівності, дотримуються зазвичай редакційної політики власного видання, яка здебільшого залежить від особливостей світогляду власника/власників. Таким чином, формування та вираження громадської думки, зокрема щодо толерантного ставлення до людей, не зважаючи на будь-які відмінності, відбувається за законами посттоталітарного суспільства з олігархічною моделлю мас-медійного менеджменту. Тобто, обслуговуючи фінансово-політичні інтереси власника/власників ЗМІ «заграванням» з його/їх електоратом за допомогою поширених у його свідомості упереджень, журналісти подають викривлений образ проблеми/теми, що позначається на темпах розвитку громадянського суспільства в Україні, на прогресуванні суспільного світогляду.

Варто зазначити, що здебільшого українські ЗМІ, принаймні нині, усвідомлюють чітку межу між форматами «гей-параду» та Маршем рівності як заходом, спрямованим на підвищення правосвідомості громадян, демонстрацію рівності прав людей з «нетрадиційною» сексуальною орієнтацією в суспільстві. Оглядач Інститут масової інформації Роман Кабачій простежує розвиток цієї позитивної тенденції – висвітлювати події «Маршу рівності», зважаючи насамперед на їх правозахисний характер – від 2015 року, коли акція представників ЛГБТ-спільноти та громадських організацій супроводжувалася заворушеннями, агресією та насильством. Водночас не можна не зазначити певне «підігрування» від журналістів – авторів матеріалів про «Марш рівності» – наміру власників і сподіванням частини власної аудиторії дістати таке-сяке задоволення від «смажених фактів» про «криваву кашу» на «гей-параді». Як, наприклад, газета «Сьогодні» в матеріалі «Кличко призвал не проводити гей-парад в Києве» від 4 червня 2015 року, в якому правозахисний характер «Маршу рівності» не



згадують зовсім. Натомість наголошено на потенційній можливості заходу «розпалювати ворожнечу», «підвищувати градус напруження в суспільстві», адже він традиційно супроводжується суперечками, бійками та протистоянням.

Або ж публікація видання «Вести» від 6 червня 2015 року «Гей-парад в Києве завершився поножовщиною». Промовистим прикладом маніпулятивного та, здавалося б, збалансованого журналістського матеріалу про Марш рівності є публікація Наталії Судакової («Вести. Репортер») із заголовком «Оболонский прайд. Как однажды встретилось ЛГБТ-сообщество и украинское общество». У ньому зосереджено чимало міфів, забобонів і упереджень стосовно гомосексуалів і гомосексуальності, що проявляється в авторській оцінній манері висловлюватися про події Маршу рівності та представників ЛГБТ загалом із використанням арсеналу мови ворожнечі, у тенденційному доборі думок і оцінок свідків події. Навіть за умов позірного балансу думок у матеріалі його авторці вдалося нав'язати аудиторії відчуття шкідливості та невчасності самого Маршу, надуманості проблеми захисту прав людини в Україні, зокрема за ознакою СОГІ. Власне, сам заголовок матеріалу локалізує масштаб і характер Маршу рівності, а також сегрегує українську ЛГБТ-спільноту від суспільства загалом.

Оглянувши журналістські матеріали, які висвітлюють Марш рівності 2016 року, Роман Кабачій зробив висновок про зростання рівня правосвідомості громадянського суспільства в Україні, зокрема у сфері прав людини, та більш зважене й обґрунтоване правозахисною місією заходу його висвітлення в медіа. Водночас видання, редакційна політика яких ґрунтується на поширенні патогенної за змістом інформації, що сприяє деорганізації та дезорієнтації суспільства, зокрема, «Сегодня» («Марш равенства в Киеве: баррикады из бусов и участники в массах»), «Вести» («Для радикалов Марш равенства в Киеве еще не закончился: «Где будем отлавливать?»»), віддали перевагу традиційному для них способу подання відомостей про Марш рівності – з позиції скандалу, криміналу, смакування деталей «безпрецедентних заходів безпеки», маніпулювання негативними масовими стереотипами й установками.

У матеріалі Юліани Скібіцької, журналістки видання «Страна. UA», спеціально створеного для російського ЗМІ «Медуза», не зважаючи на спробу подати збалансований репортерський погляд на подію, трапляються оцінні судження, зосередження уваги на заходах безпеки, некоректні порівняння, що призводить, зокрема, до панування іронічного ставлення до Маршу рівності. Про це може свідчити фінал репортажу: *«После завершения «Марша равенства» глава Национальной полиции Украины Хатия Деканоидзе отчиталась, что участников охраняли пять с половиной тысяч полицейских и еще 1200 бойцов Нацгвардии. Задержали 57 человек. В отличие от 2015 года, правоохранители не пострадали. Однако двое участников марша все же были избиты; один из них госпитализирован с травмами средней тяжести. «Марш равенства» прошел успешно! Мы в безопасности. Спасибо всем, кто поддержал нас», – написал после в фейсбуке Зорян Кись».*

Одними з найбільш позитивних у ставленні до Маршу рівності та акцій із захисту прав людини, зокрема меншин і дискримінованих груп, були матеріали інтернет-версій видань «Фокус» («Бунтуй, кохай, права не віддавай! Слава Україні!») як в Києве прошег «марш равенства» і «Новое время» («Бунтуй, кохай, права не віддавай!»: КиївПрайд зібрав у центрі столиці понад тисячу учасників»), сайту «Українська правда» («Київ-прайд-2016. Презумпція не-невисті»), «Громадського Телебачення» тощо. У репортажних матеріалах цих ЗМІ дотримано професійних і етичних журналістських стандартів, передано спектр думок і оцінок, панівних в українському суспільстві стосовно проблеми ЛГБТ, донесено головний намір Маршу – наголосити на рівності прав людей нетрадиційної сексуальної орієнтації в суспільстві.

Ситуація з висвітленням проблематики ЛГБТ у регіонах так само варта уваги, зокрема, це стосується й резонансних подій 2017 року, що відбулися в Запоріжжі. Передусім ідеться про флешмоб толерантності, який самі активісти, за ними й журналісти, назвали «веселковим», хоча основна його мета стосувалася привернення уваги громадян до рівності прав не тільки гомосексуалів і трансгендерів, а й з інвалідністю, синдромом Дауна, представників дискримінованих етнічних груп. Кілька учасників після завершення заходу стали жертвами нападу невідомих. Переважна більшість матеріалів про цей захід хоча й толерантні за мовою, але геть не збалансовані тексти, яким дуже часто бракує бодай спроби з'ясувати думки самих учасників, свідків, правоохоронців щодо події. Жанр хро-



ніки, в певних випадках розгорнутої новини, на думку журналістів, більш як годиться для інформування аудиторії. Левова частка публікацій у заголовку, ліді, а також «тілі» повідомлення, наголошує на насильстві стосовно деяких учасників акції: «У Запоріжжі відбувся флешмоб ЛГБТ. Одного учасника акції побили невідомі» («Нова Година», 6 травня 2017 р.), «У Запоріжжі ЛГБТ-акція закінчилася бійкою» («Обозреватель», 6 травня 2017 р.), «У Запоріжжі невідомі побили учасників «Веселкового флешмобу»» (ZiK, 6 травня 2017 р.), «У Запоріжжі на учасників «Веселкового флешмобу» напали невідомі» («Українська правда», 6 травня 2017 р.), «Учасників ЛГБТ-флешмоба избили в Запорожье: опубликовано видео» (телеканал «24», 6 травня 2017 р.) тощо.

У повідомленнях особливу увагу прикуто саме до проблематики ЛГБТ, не зважаючи на широку правозахисну мету заходу. Журналісти, автори повідомлень, можливо, й несвідомо, але вибудовують у свідомості аудиторії чіткий ланцюжок асоціативних уявлень між акціями ЛГБТ-спільноти й агресії від гетеросексуального суспільства. Лише поодинокі публікації про цю подію можна назвати збалансованим і неупередженим журналістським поглядом на системні порушення прав людини, зокрема за ознаками СОГІ. Серед них варто згадати матеріал запорізької журналістки Катерини Майбороди «Нацполіція заперечує причетність побиття активістів до «Райдужного флешмобу» у Запоріжжі».

Набагато більшого мас-медійного розголосу набув «Фестиваль рівності» в Запоріжжі 30 вересня 2017 року. Щоправда, у більшості повідомлень ЗМІ так само згадували насильство проти кількох учасниць заходу. До всього журналісти наполегливо наголошували «нетрадиційну» сексуальну орієнтацію жертв. Водночас не часто авторів публікацій і сюжетів про «Фестиваль рівності» обходило те, що він загалом мав ширшу за підтримку прав ЛГБТ мету – вимогу рівного й толерантного ставлення до відмінностей в українському суспільстві, донесену за допомогою зразків сучасного активістського мистецтва. Знову ж таки питома більшість повідомлень має форму хроніки або ж кримінальної новини: «У Запоріжжі побили учасників ЛГБТ-фестивалю (фото)» («Україна молода», 1 жовтня 2017 р.), «У Запоріжжі побили активістів Фестивалю рівності» («Громадське UA», 30 вересня 2017 р.), «Поліція затримала 17 молодиків, які побили геїв і лесбіянок в Запоріжжі» («Сьогодні», 1 жовтня 2017 р.), «У Запоріжжі люди в балаклавах напали на ЛГБТ-представників на Фестивалі рівності» (телеканал «112», 30 вересня 2017 р.), «У Запоріжжі понад 200 молодиків з сутичками намагались зірвати «Фестиваль рівності» («ТСН», 30 вересня 2017 р.). Тільки в двох останніх матеріалах наведено невелику інформацію про формат «Фестивалю рівності», його мету привернути увагу суспільства до проблеми дискримінації загалом.

Отже, журналістські матеріали хоча й відзначаються позитивним ставленням до проблем представників ЛГБТ-спільноти, відкидають і засуджують насильство як спосіб боротьби за власні погляди, не застосовують комунікативних засобів ненависті стосовно дискримінованих і вразливих груп, усе ж таки несвідомо продовжують висвітлювати цю проблематику в традиційній манері «журналістики сенсацій і скандалу». Ця стилістика сприяє подальшому пов'язуванню в масовій свідомості заходів, спрямованих на досягнення рівності прав людей за ознакою СОГІ в суспільстві, з буцімто логічними та природними виявами гомофобії від гетеросексуальної більшості соціуму.

## ВИСНОВКИ

Гомофобія, властива українському суспільству, має найхарактерніші прояви в журналістських матеріалах, автори яких і досі перебувають у полоні міфів і забобонів щодо гомосексуальності, трансгендерності. Страх перед гомосексуальністю, характерний для ідеології гетеросексизму, чітко пов'язується з невисоким рівнем внутрішньої культури, консервативністю, часто вузькістю світогляду мас, соціокультурними травмами тоталітаризму в свідомості індивідів і груп, з яких складається українське суспільство. Відповідно розширення знань, збільшення відкритості до нового, визрівання толерантного ставлення до «іншого» й «інакшого» є надійними агентами прогресивних змін у масовій свідомості. Журналісти як провідні актори розбудови громадянського суспільства за допомогою правозахисних організацій, завдяки підвищенню рівня власної правосвідомості, шліфуванню професійних умінь і навичок здатні на поширення практики гідного й неупередженого висвітлення питань сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.



## ЛІТЕРАТУРА

1. Воронина О. А. Гендер // Глобалистика: енциклопедія / Гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – Москва: Радуга, 2003. – С. 152–153.
2. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении: монография. – Харьков: ФЛП Либуркина Л. М., 2009. – 816 с.
3. Громадська думка про права людини в Україні. URL: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini>.
4. Кабачій Р. Медіап्राйд. URL: <http://imi.org.ua/articles/mediaprayd/>.
5. Кабачій Р. Темі українського розбрату в українських ЗМІ. URL: <http://imi.org.ua/articles/temi-ukrajinskogo-rozbratu-v-ukrajinskih-zmi/>.
6. Киммель М. Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности // Гендерные исследования, 2006. № 14. – С. 5–29.
7. Кон И. Лики и маски однополрой любви. Лунный свет на заре. – Москва: Олимп, 2003. – 574 с.
8. Кон И. С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алтейя, 2001. Ч. 1. – С. 562–605.
9. Мостяев О. Гомофобія як психологічна та соціальна проблема // Українознавчий альманах. 2010. Випуск 4. – С. 145 – 159.
10. Нагорна А. М., Беспалько В. В. Репродуктивне здоров'я та статеве виховання молоді: монографія. – Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 407 с.
11. Обличчя ненависті. Злочини та інциденти на ґрунті гомофобії і трансфобії в Україні у 2014–2016 роках. URL: [http://gay.org.ua/publications/hate\\_crime\\_2016-u.pdf](http://gay.org.ua/publications/hate_crime_2016-u.pdf).
12. Становище ЛГБТ в Україні у січні-липні 2017 р. URL: <http://gay.org.ua/blog/2017/08/31/stanovyshche-lgbt-v-ukraini-u-sichni-lypni-2017-r/>.
13. Черныш К. Гомофобия, самоотношение и квириденциность // Возможен ли «квир» по-русски? ЛГБТК-исследования: междисциплинарный сб. / сост. и ред. В. В. Созаев. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 134–136.
14. Connell R. W. The big Picture: Masculinities in Recent World History// Theory & Society. 1993. №22. – P. 597–623.
15. European Parliament resolution on homophobia in Europe (2006) URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+20060118+ITEMS+DOC+XML+V0//EN&language=DE#sdocta9>.
16. Gregory M. Herek. Beyond «Homophobia»: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. URL: [http://psychology.ucdavis.edu/rainbow/html/Beyond\\_Homophobia\\_2004.PDF](http://psychology.ucdavis.edu/rainbow/html/Beyond_Homophobia_2004.PDF).

# ВИСВІТЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ТЕМАТИКИ У ЗМІ: «ЗРАДИ» І «ПЕРЕМОГИ»



**Олена Мельникова**, старша викладачка кафедри соціальних комунікацій,  
Маріупольський державний університет

У лекції розглянуто особливості висвітлення гендерної тематики в мас-медіа, порушення професійних стандартів, зокрема гендерного балансу в журналістських матеріалах. Наведено приклади порушень професійних стандартів та етичних норм в українських ЗМІ. Надано рекомендації щодо створення гендерно збалансованого та чуйного журналістського матеріалу.

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Гендерна тематика в ЗМІ: основні поняття.
2. Гендерний баланс у мас-медіа як професійний стандарт.
3. Помилки ЗМІ у висвітленні гендерної тематики.
4. Гендерно обумовлене насильство в ЗМІ: тенденції висвітлення.

Соціальна проблематика в сучасних мас-медіа поширена та різнобічна. Дискримінація, домашнє насильство, стереотипізація ролі жінки в суспільстві, тиск на ЛГБТ-спільноту – усі ці теми актуальні та потребують професійного й незаангажованого висвітлення журналістами. Утім, чи українські журналісти готові до цих тем і як представляють у ЗМІ?

Для початку варто розібратися з основними поняттями у гендерній тематиці.

Ґендерні дослідження почали проводити наприкінці 1960-х років у багатьох гуманітарних науках, зокрема соціофілософського напрямку. Хоча в Україні чи не вперше до цієї теми звернулися на початку 1990-х років. Зокрема, науковиця Ольга Вороніна розглянула ґендер як *соціальну конструкцію* (модель відносин між чоловіком і жінкою).

Іншими словами, відмінність чоловіка і жінки – саме соціальна (не біологічна!) відмінність – проявляється в різних ролях і поведінці в суспільстві. Залежно від економічних чи політичних умов (а також часу і культури) змінюватиметься і поведінка чоловіка й жінки, і їхня взаємодія в суспільстві. І щоб відбувалася *ґендерна рівність*, суспільству треба вчитися змінювати свої уявлення про можливості та соціальні ролі чоловіків і жінок відповідно до вимог часу.

До прикладу, якщо у ХХ столітті «нормальним» вважали, що соціальна функція жінки – бути дружиною та матір'ю, не варто очікувати, що жінка ХХІ століття на це погодиться беззастережно.

У Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» закріплено *«правове забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права»*.

Іншими словами, гендерна рівність передбачає надання рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок у соціальному, політичному, економічному, правовому житті; рівність статусу для чоловіків і жінок, а найголовніше, що *права людини реалізуються незалежно від статі*.

Утім, незрідка суспільство очікує від жінки або чоловіка певної поведінки (виконання певних гендерних ролей). Це тісно пов'язано з формуванням *гендерних упереджень*, зазвичай негативно забарвлених думок стосовно представників іншої статі.

Гендерні упередження своєю чергою цементують *гендерні стереотипи*. Під гендерними стереотипами розуміють загальноприйняті уявлення про образи жінок/чоловіків і судження щодо моделей їхньої поведінки та їхні можливості. Наприклад, існує гендерний стереотип про жінок, які за характером м'які, турботливі, вірні, створюють домашній затишок, а стереотип про чоловіка – як завойовника, годувальника родини, символ мужності.

Іноді стереотипи можуть відображати конкретну ситуацію стосовно конкретної особи. Проте небезпека в тому, що їх зазвичай застосовують занадто узагальнено, до всіх чоловіків і жінок. Такі невинуваті узагальнення можуть створювати матеріальні та психологічні бар'єри, які не дають змоги чоловікам і жінкам робити вільний вибір і користуватися своїми правами.

У цій темі важливим поняттям також є й *гендерна ідентичність* – здатність індивіда асоціювати себе з фемінною або маскуліною групою.

Згідно з тематичною доповіддю «Права людини і гендерна ідентичність» Комісара з прав людини Ради Європи від 29 липня 2009 року, гендерна ідентичність – це усвідомлення особистістю власних індивідуальних особливостей гендерної належності, яка може збігатися чи не збігатися з біологічною статтю під час народження. До всього людина може змінювати зовнішність, фізіологічні особливості за допомогою хірургічного втручання, обирати одяг, поведінку, мову, що є властивими для протилежної статі. Якщо гендерна ідентичність протилежна статі від природи, то таку людину називають трансгендером.

Аудиторія має право знати про особливості життя трансгендерних людей, їхні думки, інтереси, складнощі. Саме тому медіа повинні надавати можливість висловитися всім групам суспільства.

Важливо також розуміти небезпечність такого явища, як *сексизм*. Це вид дискримінації, коли одну стать протиставляють іншій, принижують, недооцінюють тощо. Сексистські стереотипи в суспільній свідомості зміцнюють ідею нерівності статей.

Наприклад, календар «Реформи й краса», який випустили журналісти одеського новинного порталу Думская.net для благодійності, викликав резонанс у суспільстві, адже для образів жінок у тій чи тій професії було використано сексистський підхід. Журналісток представлено в образах судді, лікарки, чиновниці, провідниці, вчительки, поліцейської, військової, ділової жінки, до того ж використовували короткі спідниці, панчохи, декольте, високі підбори для привернення уваги. Відповідь тут однозначна – образ оголеної судді в мантії та панчохах принижує і жінку, і професію.

Натомість проект «Гендер у деталях» відповів фотоколажами «Сексистська уява vs об'єктивна реальність», порівнюючи фото попередніх образів з українськими фахівчинями, які обіймають високі посади.

Так само у проекті «Краса рятує» сайту «Деро.ua» було представлено жінок – бійців АТО. Що також руйнувало гендерні стереотипи про «слабку стать».

Ще одним вдалим прикладом є місячник про жінок у Вікіпедії «Пані в червоному». У проекті висвітлено вклад і досягнення жінок у розвиток науки, культури та інших сфер життя, спростовуючи стереотипи та «традиційні» ролі.

Розуміючи основні поняття, що стосуються гендерної тематики, спробуємо розібратися – у чому проявляється гендерний баланс і як його дотримуватися.

Один з професійних стандартів журналістів – баланс думок, під яким розуміють надання слова всім сторонам події, конфліктної ситуації, проблеми тощо. Він повинен бути врахований зі стандартами об'єктивності та неупередженості. Зокрема, гендерний баланс у мас-медіа проявляється в *урівноваженні інформації* про чоловіків і жінок у соціокультурному, економічному і політичному житті.

Ідеться про такі показники, як інформування про:

- рівний розподіл доходів;
- розподіл керівних посад в уряді, міністерствах;
- ступінь участі в місцевому самоврядуванні, освіті, охороні здоров'я тощо.

Однак, за даними Інституту масової інформації (ІМІ), *«жінки є героїнями приблизно чверті матеріалів у загальноукраїнських ЗМІ і в третині матеріалів у регіональних ЗМІ»*.

Так, експерти ІМІ проводили моніторинг з 2 до 8 жовтня 2017 року вечірніх випусків новин на телеканалах «UA:Перший», «Інтер», «5 канал», «1+1», ICTV, ТРК «Україна», «СТБ», «112 Україна»; друкованих видань «Факты и комментарии», «Сегодня», «КП в Украине», «День», «Газета по-українськи», «Вести»; інтернет-видань «Українська правда», «Ліга.net», УНІАН, «Укрінформ», «Корреспондент.net», 112.ua, «Страна.ua», «Обозреватель», «ТСН.ua» і «Цензор.net».

У ролі експерток виступає всього лиш 20% (телебачення), 15% (онлайн ЗМК), 22% (друкована преса) жінок відповідно. У соціально-політичних ток-шоу на телебаченні представлено 5% жінок і 95% чоловіків. За тематикою матеріалів жінки фігурують у рубриках як таблоїд (57%), кримінал (16%), міжнародна політика (10%), спорт (7%), медицина (4%), політика (3%), інше (3%).

Жінки як героїні чи фахівчині виступають переважно в матеріалах на освітню, медичну, культурну, правозахисну проблематики.

Тож звідки з'являється перекіс у бік тієї чи іншої статі?

По-перше, *«ми живемо в світі чоловіків»*. А це означає, що чоловік – це депутат, керівник підприємства тощо. Про це каже і наводить статистику гендерний експерт Сергій Штурхецький. Так, близько 70% держслужбовців – це жінки. Проте на всіх керівних посадах співвідношення змінюється: жінок тут тільки 30%.

Схожа тенденція спостерігається і у Верховній Раді останнього (VIII) скликання. Так, за даними руху «Чесно», жінки становлять 12%, тобто 51 депутатка. І Україна посідає 143 місце зі 191 за відсотком жінок у парламенті.

Ще цифри. Серед жінок-мільйонерів, які входять у список 100 найзаможніших українців за версією «Форбс», визначають тільки трьох: Галину Герегу (мережа будівельних гіпермаркетів «Епіцентр К» і «Нова Лінія»), Наталію Бондареву (компанія з алкогольної продукції «Боядера Груп») і Філю Жебровську (фармацевтична компанія «Фармак»).

По-друге, гендерний дисбаланс обумовлений закоренілими гендерними стереотипами у суспільстві.

- Турботами про дітей зайняті здебільшого жінки; домашню працю не оплачують.
- Від чоловіка чекають, що він стане директором фірми, від жінки – дружиною і матір'ю.
- У магазині іграшок є чіткий поділ на іграшки для дівчаток – ляльки, набори «Вчуса прати», «Моя перша

кухня», та для хлопчиків – розвивальні конструктори, техніка та ін.

- Стартова зарплата жінок зазвичай менша, ніж стартова зарплата чоловіків.
- У всьому світі жінки отримують у середньому на третину менше, ніж чоловіки, обіймаючи одну й ту саму посаду.
- В Україні донедавна існувало близько 450 заборонених професій для жінок. Утім, навіть зі зміною законодавства триває «традиційний» розподіл професій на «чоловічі» та «жіночі».
- Використання сексистської реклами, де дівчину представлено як товар, замовник і маркетологи «пояснюють» як кон'юнктуру ринку, «це красиво» або «ви що – гумору не розумієте?».
- У ЗМІ обговорюють чоловіка-політика щодо його суджень і діяльності/бездіяльності, жінку – скільки їй років, яка у неї сукня, чия вона ставлениця тощо.
- Чоловік/хлопець не може бути «домогосподаркою» чи брати відпустку з догляду за дитиною, оскільки від нього очікують, що він зароблятиме для сім'ї, щоб її не просто утримувати, а й забезпечувати.
- *«Справжні чоловіки ніколи не плачуть»*. Цей стереотип спричиняє у представників «неслабкої» статі стрес і ранній розвиток на цьому ґрунті захворювань. Як наслідок – за статистикою, чоловіки вмирають раніше від серцево-судинних захворювань, зокрема інфаркту. Водночас звернення чоловіка до лікаря незрідка сприймають як слабкість (ще можуть і порівняти, не дай Бог, із жінкою – «ну що ти, як баба»)...

Журналістка, експертка Центру інформації про права людини Ірина Виртосу, досліджуючи тему стереотипів, пропонує свій топ-8 стереотипів про жінок, які охоче тиражують українські ЗМІ.

#### СТЕРЕОТИП № 1. ОДЯГ І ЗОВНІШНІСТЬ.

*«РІК ГОНТАРЕВОЇ: УГГИ І КОРОТКІ СПІДНИЦІ» (24 КАНАЛ).*

Одна з найпопулярніших помилок журналістів – описувати одяг жінки в політиці замість її справ. Так, у чому була взута голова Нацбанку Валерія Гонтарева в Давосі, не написав лише лінивий журналіст і фаховий журналіст. Решта потонули в морі сексизму. У ЗМІ часом з'являються корупційні історії, скільки коштує годинник того чи іншого депутата, але тональність у них інша – більше наголошення статусу і рівня достатку чоловіка. Натомість у сюжетах про жінок усе зводиться до того, що її максимум у політиці – зі смаком (або без смаку) вбратися.

#### СТЕРЕОТИП № 2. ВКАЗУВАТИ ВІК, НАТЯКАЮЧИ НА НЕЗРІЛІСТЬ.

*«У МЕРЕЖІ БУРХЛИВО ОБГОВОРЮЮТЬ НОВОГО ЗАСТУПНИКА АВАКОВА – 24-РІЧНУ КРАСУНЮ» (КОМСОМЛЬСЬКА ПРАВДА В УКРАЇНІ).*

Вік – ще одна традиційна помилка медійників. Про заступницю голови МВС з питань євроінтеграції Анастасію Дееву – окрім як про скандальні фото та вік – тривалий час нічого іншого не можна було прочитати у ЗМІ та соціальних мережах. Розглядати в жінці лише такі «складники», як зовнішність, вік, одяг, – це укорінювати стандарт, що про жінку можна писати лише «так», транслювати недовіру до її фаховості та знань. Зрештою, не сприймати як професіонала у своїй сфері.

#### СТЕРЕОТИП № 3. ЖАРТИ ПРО БІЛЯВКУ.

*«32-РІЧНА БІЛЯВКА СТАЛА В.О. ГОЛОВИ ХАРКІВСЬКОЇ ОДА» (КОРРЕСПОНДЕНТ.НЕТ).*

Коли скандал навколо кольору волосся Юлії Світличної тільки набрав обертів, Ірина Виртосу нашвидкуруч порахувала кількість заголовків зі словосполученням «32 блондинка». Вийшло в новинах про це близько 50 заголовків українською і близько 100 заголовків російською.



#### СТЕРЕОТИП № 4. РАДИТИ ЙТИ ЗАМІЖ.

«ГЕРАЩЕНКО: «ТРОЯНСЬКОМУ КОНЮ» САВЧЕНКО ДАВНО ПОРА ЗАМІЖ» (ВЕСТІ).

Сексистські висловлювання незрідка дозволяють собі політики, народні депутати, представники місцевої влади. А ЗМІ часто некритично транслиують їхні слова. Так, в одному інтерв'ю народний депутат Антон Геращенко запропонував Надії Савченко «йти заміж і народжувати, а не займатися політикою». Про що медіа без критичних зауважень писали знову і знову.

#### СТЕРЕОТИП № 5. ПОРІВНЮВАТИ НЕГАТИВНІ ЯВИЩА З ЖІНКАМИ.

«СПЕЦПРОКУРОР НАЗАР ХОЛОДНИЦЬКИЙ: Я НЕ ДІВКА, ЩОБ МЕНЕ ДО ЧОГОСЬ ЗМУШУВАТИ (УКРАЇНСЬКА ПРАВДА)».

Такі коментарі з вуст високопосадовців мають небезпечний підтекст: отже, можна й навіть треба «дівок» змушувати до небажаних їм дій чи обставин. Що є не лише яскравим вираженням неповаги до жінок, а й виправданням насильства проти них.

#### СТЕРЕОТИП № 6. СВОЇМ УСПІХОМ ЖІНКА ЗОБОВ'ЯЗАНА ЧОЛОВІКУ.

«ДРУЖИНА ЛУЦЕНКА ПОЯСНИЛА, ЧОМУ ГОЛОВА ФРАКЦІЇ БПП НЕ МОЖЕ СТАТИ ГЕНПРОКУРОРОМ» (НОВОЄ ВРЕМЯ).

Приписування родинних зв'язків з впливовими чоловіками – це один тренд у медіа. Про те, що жінка може досягти успіху тільки з чоловічою підтримкою, зрідка коли ставлять під сумнів.

#### СТЕРЕОТИП № 7. РОЗДІЛЕННЯ НА ЖІНОЧІ ТА ЧОЛОВІЧІ ПРОФЕСІЇ.

«АРМІЯ – ЖІНОЧА СПРАВА? УКРАЇНСЬКИХ ДІВЧАТ БІЛЬШАЄ СЕРЕД ВІЙСЬКОВИХ» (ФАКТИ. ICTV).

Не проблема в ЗМІ показати різні ролі жінок у владі, бізнесі, в армії. Однак є загроза в розставленні акцентів. Щоб руйнувати стереотипи, медіа варто інформувати, пояснювати, а не шокуватися й лякати «жінками». Традиційно вважають, що одна із жіночих функцій – опікувальна. І якщо на нараді присутня жінка, найчастіше саме від неї очікують, що вона вестиме протокол, дбатиме, чи у всіх є гаряча кава, і бажано, щоб «не заважала...».

#### СТЕРЕОТИП № 8. ТОМУ ЩО ЖІНКА...

«ПЕРША ЖІНКА-МЕР В ІСТОРІЇ ПРИЛУК» (ВІДОМОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ).

Це «нормальний» заголовок для більшості медіа. Відшукати подібний заголовок новини стосовно чоловіків – нереально, навіть якби так і сталося, це виглядало б смішно, абсурдно: «Президентом сусідньої країни став пристаркуватий лисуватий чолов'яга». Утім, кількість заголовків про те, що мером якогось містечка стала жінка, просто зашкалює.

Критикувати рішення, які призвели до поганих наслідків у країні, – це функція журналіста. Утім, звинувачувати в гріхах через належність до жіночої статі чи дивуватися, що якусь високу посаду обійняла жінка, – це примітивно. Жінок у політиці вкрай мало, і всі вони – як на долоні. Наслідки таких стереотипів, які тиражуються дуже швидко, – жінці необхідно постійно доводити, що вона здатна обіймати посаду, бути успішною і реалізуватися як професіоналка, а не тільки як дружина чи мати трьох дітей.

Авторка матеріалу пропонує п'ять порад, як уникати сексизму в статтях.

1. Використовуйте статистику. Готуючи матеріал, пам'ятайте про промовисті цифри щодо жінок, і це буде вашим залізним аргументом для редактора.
2. Запрошуйте коментувати жінок-експерток про політику, уряд, економіку, бізнес, а не тільки про медичну чи виховну сфери.

3. Про гендерні питання нехай говорять самі жінки через власні історії. Не розставляйте у своєму матеріалі поблажливих акцентів.
4. Правило навпаки. Що хотіли б запитати жінку, чи спитали б ви про це в чоловіка? Чи спитали б ви у народного депутата, з ким його діти, коли він обговорює законопроект у парламенті? Який колір волосся мера, який виграв на місцевих виборах? Не запитуйте про це і в жінки.
5. Запитайте себе. Забудьте на хвильку про рейтинги вашого видання чи шоу, кількість шерів у мережі та переглядів новини на сайті і дайте відповідь на одне коротке запитання:

*Якщо ви – жінка:* Чи мені комфортно, коли мене виганяють мити посуд, замість того, щоб дописати статтю чи вести передачу?

*Якщо ви – чоловік:* Чи мені комфортно, коли мою матір або дружину відправляють мити посуд, замість того, щоб вона приймала рішення, будучи директором компанії чи очолюючи державну службу?

Через сексистське представлення жінок і чоловіків може створитися спотворене уявлення про представників обох статей, що негативно впливає на процес становлення гендерної рівності, перешкоджає соціалізації та само-реалізації жінок і чоловіків.

Утім, гендерний баланс у ЗМІ розуміють не тільки як рівність представлення чоловіків і жінок у ролі героїв/героїнь або експертів/експерток, а й який кількісно-якісний склад працівників мас-медіа. Наприклад, існує думка про фемінізацію професії журналіста та зниження заробітної плати, адже жіночу працю оплачують набагато менше. За даними Держстатистики 2017 року, жінки заробляють на 36,5% менше, ніж чоловіки.

Утім, редактори місцевих ЗМІ надають переваги випускникам-журналістам, а не журналісткам. Незрідка це пояснюється тим, що керівництво очікує маскулінну поведінку від свого працівника (працівниці?), іншими словами – мають поводитися в тій чи іншій ситуації, «як чоловіки»... Своєю чергою, фемінність як жіночність, що відображає сформовані стереотипи про жінок, не завжди є запитаною у професії, крім випадків спецтем, спецвипусків, спеціалізованих жіночих видань, теле-, радіопрограм тощо.

Існує також нагальна проблема в дотриманні гендерного балансу в регіональних ЗМІ (незрідка і центральних), адже на місцях журналісти часто на мають можливості отримати коментарі експерток, чиновниці, героїні за браком... контактів таких експерток. Тому необхідно розширювати базу контактів.

До речі, 2017 року 47 журналістів регіональних ЗМІ з 11 обласних центрів підписали Декларацію гендерно чутливої журналістики. Основне положення документа – *«готовність дотримуватися гендерного балансу в публікаціях, не використовувати гендерно стереотипного і сексистського контенту, вживати фемінітиви на позначення назв професій, посад, видів діяльності жінок»*.

Дотримання гендерного балансу в мас-медіа повинно бути професійним стандартом кожного журналіста. Це також поєднується з дотриманням принципу гуманізму.

Інша недостатньо висвітлена тема – проблема домашнього насильства. Ця тема досі не стає топовою в мас-медіа, хоча існує проблема її стереотипізації та міфологізації.

1993 року було ухвалено Декларацію ООН про викорінення насильства, спрямованого проти жінок, де йдеться про спричинення фізичного, статевого чи психологічного страждання жінці. Відповідно до Індексу гендерної нерівності 2016 року, Україну визнано найгіршою для жінок країною в Європі, поряд з Туреччиною, а В'єтнамом, Аргентиною та Монголією – у світі.

За статистикою Національної поліції, кількість звернень до поліції за фактами насильства в сім'ї – близько 130 тисяч у рік, потерпілими в переважній більшості є жінки. За даними «Ла-Страда», із 300 судових рішень щодо насильства

в сім'ї в 109 випадках порушників не було притягнуто до відповідальності, у 28 випадках – не було покарано через неправильно складений протокол, у 13 випадках – через пропущення терміну передачі протоколу до суду.

Нині громадськість від України очікує на ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (так звана Стамбульська конвенція). У ній, зокрема, зазначено важливу річ, що насильство стосовно жінок і домашнє насильство *не може вважатися особистою справою*.

Стамбульська конвенція покликана захищати жінок, які потерпають від насильства різного виду – сексуальне насильство, зґвалтування, переслідування, сексуальне домагання, домашнє насильство, примусовий шлюб, примусова стерилізація, примусовий аборт, каліцтво жіночих геніталій. Стамбульська конвенція також захищає права дітей, адже вони є потерпілими, навіть якщо є лише спостерігачами.

Особливу увагу в Конвенції приділено домашньому насильству в родині або в групі людей, які проживають разом, або між колишніми, або теперішніми партнерами чи членами подружжя, а також між хлопцями та дівчатами, які перебувають у стосунках.

Держави, які ратифікували Стамбульську конвенцію, взяли на себе обов'язок запобігати насильству, захищати потерпілих і застосовувати до кривдників кримінальне правосуддя. Докладніше це означає:

- Ратифікація Стамбульської конвенції зобов'язує правоохоронні органи реагувати та компетентно ставитися до випадків насильства, дискримінації, проводити розслідування на основі свідчень громадян.
- Створюється перелік кримінальних правопорушень, на які можна покликатися.
- Конвенція гарантуватиме комплексну допомогу потерпілій особі й покарання кривдника.
- Створюється національна лінія телефону довіри для того, щоб зафіксувати інформацію про правопорушення або надати допомогу.

4 січня 2018 року Президент Петро Порошенко підписав Закон України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Документом передбачено впровадження комплексного підходу в боротьбі з домашнім насильством, доповнення наявних інструментів такої боротьби, впровадження нових термінів та інших норм, спрямованих на поліпшення захисту потерпілих від домашнього насильства. Цим документом також передбачено створення та забезпечення функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства.

Тема домашнього насильства актуальна й з огляду на те, що до редакцій ЗМІ незрідка звертаються самі читачі/глядачі/слухачі по допомогу. І окрім інформування про контакти соціальних служб, де можна отримати допомогу, журналісти своїми вчасними інформативними матеріалами можуть підтримати потерпілих жінок від безнадії.

Такі ситуації можуть прокоментувати не тільки власне герої майбутніх публікацій, а й експерти, представники громадських організацій, що спеціалізуються на гендерно обумовленому насильстві, а також поліція, суди, місцеві органи влади, соціальні служби, які, власне, покликані протидіяти домашньому насильству.

Самі медійники можуть об'єднуватися задля підсилення одне одного в інформуванні важливих тем. Так, як це зробили, наприклад, учасники Всеукраїнської інформаційної кампанії про домашнє насильство «Насильство: мовчати на можна говорити». Журналісти України, зокрема із Запоріжжя, Донецька, Полтави, Івано-Франківська, Львова, Дніпра, Києва, об'єдналися, щоб розповісти про домашнє насильство доступною мовою.

У цій інформаційній кампанії журналісти провели свої розслідування і розказали, де можна отримати реальну допомогу в кожній області. Щоб Україну вивести з коми: потерпілим знайти в собі сили сказати «стоп», а владу спонукати діяти. У рамках інформаційної кампанії журналісти України вимагали також від Верховної Ради та Президента України ратифікувати Стамбульську конвенцію.

## ВИСНОВКИ

Попри велику кількість помилок у висвітленні гендерної тематики, все ж українські медіа вчаться формувати гендерну чутливість своєї аудиторії. Іншими словами – навчати спостерігати, критично сприймати, осмислювати й реагувати на проблемні ситуації, пов'язані з правами жінок, протидії гендерній дискримінації, запобіганню домашньому насильству, зменшенню мови ворожнечі, протидії сексизму тощо.

Для підготовки гендерно збалансованого журналістського матеріалу спираються на такі правила:

1. Дотримуватися професійних журналістських стандартів.
2. Розбиратися у правозахисній тематиці, знати основні поняття з гендеру.
3. Не використовувати гендерні стереотипи, сексистські коментарі.
4. Не дискримінувати особистість за допомогою художніх засобів, таких як іронія, сатира, сарказм, порівняння.
5. Мати контакти фахівців і фахівчинь, які максимально повно та з різних сторін прокоментують ту чи іншу проблему. Дотримуватися стандарту рівності у висвітленні жінок і чоловіків як героїв/героїнь публікацій.
6. Володіти низкою компетентностей з прав людини, щоб не тільки зібрати матеріал, а й професійно брати інтерв'ю чи опитувати людей, які постраждали від гендерної чи іншої дискримінації.
7. Використовувати фемінітиви в матеріалах.
8. Поважати героїв і героїнь своїх публікацій чи сюжетів.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Центр інформації про права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://humanrights.org.ua>.
2. Українська Гельсінська спілка з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua>.
3. Повага – кампанія проти сексизму у політиці і ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rovaha.org.ua/pro-sajt>.
4. Гендер в деталях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua>.
5. База експертів «Спитай жінку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSc79Y3eUhicymwfxJnxYRMmlqHf0k0uPRH5OILJ8IRKNJRfw/viewform>.
6. Бюро гендерних стратегій та бюджетування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.facebook.com/genderdesk.ua/?hc\\_ref=ARS9ekIRI9Q2BrdXbHc26EGc-DEcJFgCk25JiCmuep5IIZVK1YLSNxwylei0qzQy9Ic](https://www.facebook.com/genderdesk.ua/?hc_ref=ARS9ekIRI9Q2BrdXbHc26EGc-DEcJFgCk25JiCmuep5IIZVK1YLSNxwylei0qzQy9Ic).
7. ЛаСтрада – Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://la-strada.org.ua>.
8. Gender and media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.facebook.com/groups/gendermedia/?ref=br\\_rs](https://www.facebook.com/groups/gendermedia/?ref=br_rs).
9. Фемінізм UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/feminism.ua/about>.
10. Сексизм та мезогонія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/Sexismmisogyny/about>.
11. Дискримінація обмежує. Протидій! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://discrimi.net/how-to-act>.
12. Так виглядає ненависть [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [stop-hate.in.ua](http://stop-hate.in.ua).
13. Інсайт – українська ЛГБТ організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://insight-ukraine.org>.

# ВИСВІТЛЕННЯ У ЗМІ ПРАВ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ



**Ірина Вялкова**, старша викладачка кафедри соціальних комунікацій,  
Маріупольський державний університет

**Костянтин Шендеровський**, кандидат наук із соціальних комунікацій,  
доцент Інституту журналістики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

*Лекцію спрямовано на підготовку студентів до висвітлення у ЗМІ прав літніх людей і формування в Україні нової філософії сприйняття старіння, суспільної моделі старості, місця і ролі літніх людей на цінностях і принципах прав людини. Лекція є вступною до відповідної теми під час викладання правозахисної журналістики та підсумкова під час навчання соціальної журналістики.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Формування провідної ідеї: права людини, літні люди та медіа.
2. Дилеми літніх людей в Україні, до вирішення яких залучають медіапрацівників.
3. Літні люди: права людини і вразлива соціальна група.
4. Особливі вміння та принципи відбору інформації для роботи над медіатемою.

## ФОРМУВАННЯ ПРОВІДНОЇ ІДЕЇ: ПРАВА ЛЮДИНИ, ЛІТНІ ЛЮДИ ТА МЕДІА

Медіатема літніх людей в Україні ще тільки набуває практичного окреслення: політичного та суспільного, вікового, соціального, правозахисного. І на такому «початковому» рівні участі медіа в актуалізації питань літніх людей переважає владний, політичний вектор, який закріплює інформаційну тенденцію совкового типу: «*влада думає про вас*», «*пільги та субсидії для стариків*», «*ріст пенсій*» та ін. Тобто українському суспільству продовжують пропонувати мегастереотип радянського взірця, наприклад, «*молодим скрізь дорога, старикам – шанування*» та подібне. Літня людина продовжує свою медійну історію як група «пенсіонерів», яка залежить від уваги влади та рішень політичної еліти, як сукупність «електорату» та об'єкт політичної демагогії, як «споживачі» специфічної та сумнівної продукції безплатних друкованих видань.

Медіатема літніх людей не є предметом медіадосліджень. Поодинокі приклади статейних публікацій зачіпають «літніх людей і медіа» часто лише в контексті соціальної проблематики. В українському суспільстві «і без того» накопичилася критична маса соціальних питань, проблем людини. Логічно: літні люди «почекають». Як наслідок, літні люди в медіа залишаються невидимими, їхній голос – не суспільно значущий (не плутати з політично значущим!), а життя – не суттєвим.

Яку адекватну провідну ідею потрібно обрати і для журналістської освіти, і для становлення нової журналістської практики? На наше переконання, коли думки сучасних українців проголошують по-людськи песимістично, як-от «гідно вмерти», медіапрацівникам варто запропонувати не так оптимістичне за формою, як стратегічне за суттю. Зміна соціальних норм у суспільстві – процес неминучий. Події Революції Гідності є в тому ціннісною передумовою.

Наша пропозиція за змістом така: «*Старіти сумно, але це єдиний спосіб довго жити!*». У цьому змісті ми поєднали емоційне та раціональне, тактичне та стратегічне, імовірне та бажане. Ключове предметне посилання запропонованої ідеї – життя людини, попри вік і різні обмеження, повноцінна реалізація базових прав людини: на життя, гідність і рівність.

## ДИЛЕМИ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ В УКРАЇНІ, ДО ВИРІШЕННЯ ЯКИХ ЗАЛУЧАЮТЬ МЕДІАПРАЦІВНИКІВ

*Дилема між правом на життя й правом на достатній життєвий рівень і страхом перед майбутнім.* Це ставлення до себе та до інших потребує негайної руйнації. З одного боку, старість – це життєвий етап, до якого можна готуватися заздалегідь, а можна і навпаки, жити так, наче старість ніколи не настане. Тут вибір за людиною! З іншого боку, літні люди в Україні незрідка залежать від рішень влади (реалізація соціально-економічних прав): як наслідок – людина боїться втратити роботу, отримувати пенсію, що дедалі більше знецінюється, не мати кваліфікованої медичної допомоги, залишитися на самоті. І страх та невпевненість перед майбутнім переважають. Тож маємо потребу вирішувати потужну суспільно-правову дилему вибору і людиною, і владою.

*Дилема між зростанням кількості літніх людей та утвердженням нових норм, нової моделі старості.* Світова та вітчизняна тенденції зростання чисельності літніх людей у структурі населення потребує усвідомлення старості як нового, неповторного та унікального етапу життя, сповненого нових життєвих смислів і драматичних суперечностей. Маємо потребу вирішувати дилему руйнації неконструктивних соціальних/суспільних норм та утвердження принципово нових. Концептуальні погляди світової спільноти на нову модель старості, місце і роль літніх людей знайшли відображення у «Принципах ООН відносно літніх людей» (прийнято резолюцією 46/91 Генеральної Асамблеї від 16.12.1991). Принципи, що рекомендовано включити урядам до своїх національних політик, такі: незалежність та участь літньої людини, догляд і реалізація внутрішнього потенціалу, гідність. Серед названих п'яти принципів принцип «гідність» заперечує будь-яку експлуатацію, будь-яке насильство над літньою людиною, підсилює зміст права на життя вимогами на гідний і безпечний рівень життя, справедливе поводження незалежно від статі, расової й етнічної належності, інвалідності або статусу, а також незалежно від їхнього економічного внеску.

*Дилеми, які зумовлені процесом старіння.* Старіння є невід'ємним елементом розвитку особистості. Межа між періодом зрілості та початком старості майже невлонима, що обумовлює розбіжності у визначенні віку, з якого починається старість.

На думку українського вченого-геронтолога Володимира Фролькіса, під час розгляду старіння як універсального явища природи маємо справу з парадоксами: кожен легко визначає різницю між молодою та старою людиною, але ніхто не може дати вичерпну характеристику сутності старіння та механізмів його розвитку. Маємо справу з дилемами процесу, і саме в цьому контексті потрібно розглядати *феномен старості*.

Поширений біологічний підхід розглядає процес старіння як згубний, що настає в результаті дедалі більшої з віком руйнівної дії зовнішніх і внутрішніх чинників та призводить до недостатності функцій організму (біологічний, соціальний, психологічний складники).

Представники цілісного підходу пропонують під час розгляду процесу старіння враховувати більше аспектів, а саме: календарний (хронологічний), біологічний, сексуальний, психологічний, соціальний, духовний.

Теорія соціального роз'єднання або соціального звільнення (J. Rosen, B. Neugarten) визначає процес старіння як процес неминучого відчуження людини від суспільства, його соціального й економічного життя, зниження взаємодії з іншими людьми, зменшення соціальних ролей, що веде до повного соціального дистанціювання.



Теорія активності (К. Havighurst, О. Mobin) альтернативна до попередньої та стверджує, що, вступаючи в старість, люди зберігають ті самі потреби й бажання, що й у середньому віці, і всіляко чинять опір будь-яким намірам виключити їх із життя суспільства. Таке теоретичне підґрунтя активно використовують у суспільно-громадській діяльності, воно є базисом соціальних державних політик європейських країн стосовно літніх людей, яка орієнтується на включення їх в активне суспільне життя, деінституалізацію вирішення питань/проблем, розвиток додаткових умов для інтеграції людини та розвитку здібностей, можливостей.

Окрім зазначених теорій, потрібно звернути увагу на теорії «вікової стратифікації», «символічного інтеракціонізму», «соціальних естафет», «теорію поколінь» тощо. Теоретичні підходи в комплексі дають дуже відносно розуміння старості, здебільшого обмежені, бо розглядають лише окремі аспекти феномена старості за відсутності солідної теоретичної систематизації.

Відповідно, медіапрацівникам рекомендуємо в основу своєї політики покласти підхід, який базується на *правах людини*, що формує універсальні передумови для вирішення дилем і потребує від медіа фаховості та відповідальності. До всього використовуємо цільові покликання:

- Організація Об'єднаних Націй, визнаючи питання про старіння одним з головних досягнень і водночас одним з основних викликів ХХ століття, провела 1982 року Всесвітню асамблею з проблем старіння, і цього ж року Генеральна Асамблея схвалила Віденський Міжнародний план дій щодо проблем старіння;
- 1991 року Асамблея прийняла «Принципи ООН стосовно людей похилого віку»;
- 16 жовтня 1992 року прийнято Декларацію з проблем старіння;
- Стаття 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої) (документ в редакції від 07.09.2016) «Право осіб похилого віку на соціальний захист» встановлює вимоги до рівня соціального захисту літніх людей.

*Дилема понять, регуляторів інформаційного простору та самоідентифікації літніх людей.* Згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ):

- осіб віком від 60 до 74 років вважають людьми похилого віку;
- від 75 до 89 років – до старих людей або літніх;
- від 90 років – до довгожителів.

В інформаційному просторі України політики, представники органів влади, журналісти переважно використовують звернення «пенсіонер/пенсіонерка», що стійко асоціюється з віковими межами старості від виходу особи на пенсію. Відповідно інформаційні матеріали переважно фокусують увагу на сприйнятті «пенсіонерів» як *незахищеної частини суспільства* та стосуються тем «*підвищення розміру пенсії за віком*», «*вимоги міжнародного банку до пенсійної реформи: коли українці будуть виходити на пенсію*», «*Україна заборгувала 8 млрд громадянам, які виграли суди щодо перерахунку пенсій*», «*стало відомо, скільки українці живуть на пенсії*», «*соціальні пільги /послуги пенсіонерам (+ ветеранам)*», «*бідність на пенсії*», «*турбота органів влади про пенсіонерів (+ ветерани, люди з інвалідністю)*», «*пенсіонери, ветерани під захистом держави: діяльність закладів...*», «*пенсіонери і далі будуть безкоштовно їздити...*» та ін.

Представники громадських, благодійних організацій, релігійних, національних спільнот і волонтери переважно вживають вислови «літня людина» або «людина похилого віку». Відповідно інформаційні матеріали переважно фокусують увагу на сприйнятті людини, її потреб, історії, на комфортність і безпечність життєдіяльності «*громадського активізму літніх людей*», «*люди допомагають людям*», «*подолання бар'єрів для літніх людей*», «*розвиток інтересів*» тощо.

Паралельність існування цих двох груп понять/тематичних каталогів/звернень є очевидною та неповною. Свою роль у формуванні та сприйнятті інформаційних матеріалів відіграють позиції ідентифікації «пенсіонерів/літніх людей».

Наші дослідження цієї теми дали змогу виокремити три поширені типи аудиторії літніх людей, а саме:

- (до 38%) конструктивний тип з ознаками внутрішньої рівноваги, позитивної оцінки контактів з оточуючими, критичності до себе та терпимості до інших, відсутність розпачу або жалю, схильність до сімейного оточення;
- (до 27%) тип захисту з ознаками самодостатності, без особливого бажання публічно висловлювати свою думку, говорити про свої проблеми, ніколи не ініціюють тему діалогу, але підтримують діалог щодо ситуації та змін в українському суспільстві;
- (35%) тип ворожості (і до себе, і до інших) з ознаками агресивності, недовіри до свого оточення, до дій влади, вони уникають спогадів про минуле, але активно використовують узагальнення, вони заздять молодим і постійно критикують молодших за себе.

Паралельність існування двох груп понять/тематичних каталогів/звернень доповнюється наведеним поділом «пенсіонерів/літніх людей» щонайменше на три групи як аудиторії та учасників створення матеріалів у ЗМІ.

Виявлені суперечності також підсилюють такі суттєві тенденції:

- схильність/потяг літніх людей перебувати в закладах (переважно інтернатного типу), а не в родині (*ізоляція, позбавляють себе любові та неучасті*);
- наявність, особливо в сільській місцевості, самотніх літніх людей (*недоступність контактів, послуг, самоізоляція*);
- велика кількість літніх людей з психічними порушеннями та інвалідністю (*бар'єри та обмеження*);
- бідність (*жебраківання, безпритульність*);
- стають жертвами насильства та обману (*безправність і відсутність дієвого захисту*).

Таким чином, суть дилеми сприймається через смислову різницю самоідентифікації: з одного боку, «ми, ветерани війни і праці, пенсіонери, інваліди», з іншого – «ми люди поважного віку».

Відповідно до Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» громадянами похилого віку визнають: чоловіків віком 60 і жінок віком 55 років і старше, а також осіб, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року.

Серед питань, які потребують вдосконалення, – проблема вживання в законодавстві поняття «громадяни похилого віку». Соціологи називають ці періоди життя людей «третім віком», а демографи вводять поняття «третього» (60–75 років) і «четвертого» (більш як 75 років) віків. Побутує думка щодо вживання поняття «срібного віку» та «старшого покоління». Зрозуміло, що такі думки й пропозиції викликані виключно з мотивів поваги до цієї категорії громадян. Тому висловлюються пропозиції щодо заміни на законодавчому рівні поняття «громадяни похилого віку» на «громадяни третього віку» або «громадяни старшого покоління».

Серед більш доцільних для використання можна вважати словосполучення «літня людина» та «людина поважного віку», адже для самих представників цієї вікової категорії вислів «людина похилого віку» може здаватися трохи образливим, про що, наприклад, свідчить звернення до газети «Хрещатик» мешканців будинку № 4 на вулиці Будищанській у Деснянському районі Києва: *«Шановна редакціє «Хрещатика»! Ми, ветерани війни і праці, пенсіонери, інваліди, вже більше трьох років живемо під ганебною вівіскою «Будинок для людей похилого віку». Соромимся її. Мабуть, вислів «люди похилого віку» узаконений, бо в трамваях і автобусах так написано і так кажуть. А от у метро нас називають людьми літнього віку, тобто людьми в літах. Вважаємо, що це правильно. Просимо редакцію допомогти, щоб у нас з'явилася нова вівіска, написана з повагою до старших громадян».*

## ЛІТНІ ЛЮДИ: ПРАВА ЛЮДИНИ І ВРАЗЛИВА СОЦІАЛЬНА ГРУПА

На підставі чого ми зараховуємо літніх людей до вразливої групи в українському суспільстві? Літні люди є вразливою групою через системні порушення їхніх прав. Першопричина порушення прав людини у літньому віці – ейджизм.

*Ейджизм* – це створення, поширення стереотипів і дискримінація окремих людей або груп людей за віковою ознакою; ейджизм може проявлятися у різних формах, включаючи упереджене ставлення, дискримінаційну практику або інституціональні заходи політики та практики, які сприяють закріпленню стереотипних уявлень. До типового визначення додаємо розуміння ейджизму як прояву негативізму/ненависті до літньої людини («заважає», «нікому не потрібна», «все рівно помре» та ін.).

Ейджизм в українському суспільстві – досить потужне руйнівне зло, яке можна зрозуміти через просте зіставлення з сексизмом і гомофобією.

Ейджизм «процвітає» через безправність, незахищеність і погане поводження з людьми похилого віку: фізичне та психологічне насильство, агресивна поведінка, зневага, занедбаність, позбавлення харчів і комфорту, соціальна ізоляція, сексуальні домагання, фінансові зловживання. Характер ейджизму досить широкий за переліком людських дій, слів, намірів, ставлення, умов і глибокий за наслідками: літня людина в повноцінному вимірі життєдіяльності перестає бути «видимою», її голос «почути», її життя – «суттєвим».

За нашими спостереженнями, ейджизм до літніх людей посилюють також інші причини вразливості, зокрема через:

- втрати: переживання, викликані різного роду втратами (фізичної активності, зору, слуху, смерті близьких тощо);
- порушення психіки: як наслідки – розчарування, відторгнення;
- зниження психологічних здібностей і можливостей людини на тлі гострих захворювань: психічні хвороби, ураження мозку, вияв у гіпертрофованому вигляді почуттів заощадливості, скупості;
- сексуальні проблеми: імпотенція, вдівство, пізнє кохання, другий шлюб;
- наслідки зловживання алкоголем: порушення загального здоров'я, зміни в нервовій системі, розумові порушення, деградація особистості;
- низьку матеріальну забезпеченість: злидні, жебрацтво, кривда, зневіра, почуття незапитаності, спроби (негативні/неуспішні) відновлення трудової активності.

Цей перелік можна і потрібно продовжити.

Образ літніх людей у ЗМІ найчастіше подано стереотипно. Для літніх людей, зображуваних у ЗМІ, характерні фізична і розумова слабкість, погане здоров'я; дратівливість і невдоволення в міжособистісних відносинах; стереотипні обов'язки і заняття – в основному вони пенсіонери і домогосподарки; зовнішня непривабливість. Випадки робочого довіголліття, життєвої активності літніх людей набагато рідше потрапляють у поле зору журналістів. Загалом звертає на себе увагу диспропорція між кількістю літніх людей на екрані і їх реальною представленістю в суспільстві, яке невпинно старіє. Винятки з «правила» бувають: коли про зірок естради чи кіно говорять їхні батьки. Або якщо треба перед мікрофоном підтвердити, що «*тітка Надя бачила, як горіло*» чи «*із села повиїжджали всі працездатні, залишилися самі старі*». Важливим є також той факт, що саме літні люди є основними споживачами телевізійної продукції, особливо денних ефірів, у зв'язку з чим, мабуть, варто переглянути ставлення до них у ЗМК.

У суспільстві переважають стереотипи про старість як про «напівіснування», а про людей літнього віку – як про утриманців. Варто звернути увагу і на ту обставину, що медперсонал також підтримує негативні стереотипи. Так, наприклад, за даними нашого дослідження, майбутні соціальні працівники, психологи та медичні сестри не очікували на успішність виробничої практики в геронтологічних і територіальних центрах соціального обслуговування; а багато з тих, хто пройшов двомісячну практику у таких закладах, вважали свою роботу «нудною» і такою, що «виснажує».

У країнах Європейського Союзу засуджують ейджизм як негативізм стосовно літніх людей, здійснюють пропаганду та інформаційне представлення літнього віку як досягнення, морально-етичного, виховного і трудового ресурсу. Проте тисячі літніх людей у ЄС щодня борються за виживання, багато хто страждає від надзвичайної бідності. Щорічно Рада міністрів ЄС забезпечує ресурсами програми впровадження технологій для незалежного і комфортного життя літніх людей (охорона житла, інтерфейси для людей з ослабленим зором, слухом, технології для визначення місця перебування у нагальних випадках тощо).

Національні та місцеві органи влади в державах ЄС забезпечують доступність і діяльність інфраструктури, контролюють якість медичних послуг, сплачують за послуги перебування у пансіонах тим, чий рівень пенсії не дає змоги самостійно це зробити; підтримують волонтерство та процеси деінституалізації. Європейські стандарти стосовно літніх людей характеризуються послідовністю, розширенням, систематичними дослідженнями результативності, щорічним виділенням ресурсів та оцінкою адресних змін.

За таких умов фрагментарна популяризація європейського досвіду в українських медіа не зможе забезпечити повноцінного медіадіалогу, базуючись на правах людини. Натомість пропонуємо вітчизняним медіапрацівникам:

- 1) бути компетентними з питань протидії дискримінації за віком та ейджизму;
- 2) інформаційно супроводжувати випадки дискримінації, якої зазнають літні люди;
- 3) систематично використовувати інформаційні приводи для інформування громадськості та просвіти про права літніх людей;
- 4) популяризувати суспільні відповіді на виклики, що їх формують демографічні зміни;
- 5) вдосконалювати міжгенераційну солідарність.

Для формування редакційного тематичного каталогу рекомендуємо використати показники вимірювання якості життя літніх людей.

За результатами вимірювання індексу якості життя літніх людей у країнах світу «Help Age International. Global Age Wath Index 2015», Україна посідає 73 місце серед 96-ти країн, індекс якості життя літніх людей дорівнює 37.0 (2014 р. – 82 місце, 2013 р. – 66 місце).

Дослідження може сприяти активізації уваги до ролі літніх людей у громадському, економічному, культурному та інформаційному житті суспільства.

Рейтинг засновано на статистичному аналізі стану 13 показників якості життя і добробуту літніх людей, об'єднаних у чотири основні групи:

1. Матеріальна забезпеченість (доступ до достатнього рівня доходу і здатність використовувати його самостійно для того, щоб задовольнити основні потреби в старшому віці). Включає охоплення пенсійним доходом, рівень бідності в літньому віці, відносний добробут літніх людей і ВВП на особу).
2. Стан здоров'я (наступ старості, пов'язаний з фізичною слабкістю, а також з ризиком поганого стану здоров'я та інвалідністю). Включає стан здоров'я, тривалість життя після 60 років і психологічний добробут.

3. Освіта і зайнятість (елементи здатності до подолання проблем і характеристики здібностей літніх людей). Включає рівень зайнятості, рівень освіти і тривалість активного життя після 60-ти років.
4. Хороші умови (літні люди хочуть мати свободу вибору жити незалежним і самостійним життям). Включає соціальні зв'язки, фізичну безпеку, громадянські свободи та доступ до громадського транспорту.

Зазначені групи показників вибрано тому, що їх визначено літніми людьми і політиками як ключові складники добробуту населення віком після 60-ти років.

## ОСОБЛИВІ ВМІННЯ ТА ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ НАД МЕДІАТЕМОЮ

Робота над медіатекою «права літніх людей» потребує особливих навичок, спеціальних прийомів і принципів відбору інформації.

Взаємодія журналіста з літньою людиною ближча до праці фахівця із соціальної роботи. Доброзичливість, терпіння, сила волі, вміння вислухати, витримка, відвертість – це особливий арсенал засобів медіапрацівника, якими необхідно керуватися під час спілкування з людьми літнього віку. Спілкуючись з такою людиною, важливо не тільки співпереживати, а й допомагати їй вирішувати питання. На відміну від соціального працівника журналіст, взаємодіючи з літньою людиною, демонструє/утверджує міжгенеративну солідарність.

До особливих вмінь журналіста під час взаємодії з літніми людьми належать такі вміння:

- вислухати літню людину з розумінням і цілеспрямовано;
- створювати і розвивати доброзичливі стосунки;
- обговорювати гострі проблеми в позитивному емоційному настрої, підтримувати цей настрій;
- активізувати зусилля літніх людей для вирішення їхніх питань;
- представляти інтереси літніх людей під час вирішення питань в організаціях різних форм власності;
- аналізувати матеріально-побутовий стан літніх людей;
- оцінювати власну діяльність із надання допомоги та в разі потреби залучити додаткові ресурси.

Добрі практики для вдосконалення медіадіяльності:

- 1) збирати дані з розподілом за статтю та віком з використанням інтервалів у 10 років: люди віком 50–59 років, 60–69, 70–79, старше 80 років. В окремі групи потрібно виділяти людей віком старше 60 років і старше 80 років. Дані з розподілом за віком дають змогу встановлювати пріоритети медіадіяльності, а також виявити дискримінацію, якщо вона є;
- 2) докладати зусиль для того, щоб у своїй діяльності охопити літніх людей, кому важко отримати інформацію та допомогу;
- 3) надавати інформацію у доступній формі – з використанням комунікацій, доступних для літніх людей. Наприклад, якщо інформацію розповсюджують лише онлайн, цього може бути недостатньо для тих, хто не має доступу або не вміє користуватися інтернетом і для людей з обмеженнями зору. «Гарячими лініями» не можуть користуватися люди з порушенням слуху або мовлення. Необхідно пропонувати альтернативні варіанти, у тому числі збільшений розмір шрифту оголошень та ін.;
- 4) ініціатива журналіста щодо запровадження малих і часто безплатних змін може призводити до вагомих результатів. Наприклад, облаштування поручнів у туалетах або створення окремих ліній (черг) для поширення допомоги для літніх людей та ін.

Працюйте безпосередньо з літньою людиною:

- 1) дослухайтеся до літніх людей, наскільки можливо, запитуйте про потреби. Залучайте різні організації до пошуку рішень;
- 2) проводьте планування, виходячи з того, що літні люди бувають різні: так, певна вразливість людей літнього віку може бути наслідком фізичного або психічного захворювання. Тож один потребує одного, а інший – іншого;
- 3) розглядайте можливість окремої взаємодії та інформаційного супроводу груп взаємодопомоги / мереж підтримки літніх людей на місцях;
- 4) проаналізуйте, чи є додаткові чинники, які потрібно враховувати. Наприклад: чи не потребує літня людина додаткової підтримки через стан свого здоров'я; чи має літня людина залежних від неї осіб (особливо неповнолітніх дітей і дорослих з інвалідністю / серйозними захворюваннями) тощо.

Активно працюйте з місцевими громадами:

- 1) відвідайте заходи з розвитку потенціалу місцевих організацій і волонтерів, що можуть не мати досвіду, як допомагати літнім людям;
- 2) співпрацюйте з місцевими соціальними службами, медичними закладами та установами з догляду за літніми людьми – це сприятиме передусім тим, хто перебуває у скруті або в умовах загроз життю, здоров'ю;
- 3) через інформування контролюйте дії влади щодо прийняття/виконання інклюзивних рішень.

Базовими принципами відбору інформації в медіатемі «права літніх людей» має бути не пенсійний вік чи розмір пенсії, а:

- 1) можливості реалізувати свої здібності;
- 2) участь у громадській діяльності, спільнотах і групах взаємодопомоги;
- 3) інтеграція у відкритому соціальному середовищі / реформування закладів несвободи для літніх людей;
- 4) соціальна реабілітація (отримання нових знань і навичок);
- 5) адаптація особистості до суспільних змін;
- 6) соціальне навчання рідних і близьких літньої людини;
- 7) технологічні інновації та нововведення в громадському, благодійному секторах;
- 8) захист прав людини – діалог, спрямований на посилення прав літніх людей.

## ВИСНОВКИ

Медіатема літніх людей в Україні щойно набуває практичного окреслення. Суспільні страхи, песимізм, неконструктивність дій влади, засилля архаїзмів і демагогія політичних еліт провокують новий теоретично-практичний медійний дискурс, зумовлений провідною ідеєю «*Старіти сумно, але це єдиний спосіб довго жити!*», потребу вирішення численних сучасних дилем. Наявні теорії старіння здебільшого обмежені, розглядають лише окремі аспекти феномена старості за відсутності солідної теоретичної систематизації.

Відповідно, медіапрацівникам рекомендуємо в основу своєї політики покласти підхід, який базується на правах людини, що формує універсальні передумови співучасті та міжгенераційної солідарності.



Концептуальні погляди світової спільноти на нову модель старості, місце і роль літніх людей знайшли відображення у «Принципах ООН відносно літніх людей» (1991). Серед таких, що рекомендовано включити урядом до своїх національних політик, особливої уваги потребує принцип гідності літніх людей, який заперечує будь-яку експлуатацію, насильство, посилює зміст права на життя вимогами на гідний і безпечний спосіб життя, справедливе звернення незалежно від статі, расової та етнічної належності, інвалідності або статусу, а також від їхнього економічного внеску. Літні люди є вразливою групою через системні порушення прав людини. Першопричиною порушення прав людини у літньому віці є ейджизм. Медіатема «прав літніх людей» потребує нових, конструктивних і спеціалізованих медіадосліджень.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1. Help Age International: Индекс качества жизни пожилых людей в странах мира в 2015 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2015/09/28/7245>.
2. The Ukrainians: Вижити завдяки добру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ngoforum.org.ua/uk/8384/>.
3. Антонова Н. В. Психология массовых коммуникаций: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. В. Антонова. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 373 с. [http://stud.com.ua/36619/psihologiya/vikov\\_i\\_stereotipi](http://stud.com.ua/36619/psihologiya/vikov_i_stereotipi).
4. Бедзір В. Шануй старість, це – твоє майбутнє / В. Бедзір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/shanuj-starist-ce-tvoye-majbutnye/>.
5. ВООЗ офіційно продовжила молодість [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ukr.segodnya.ua/lifestyle/food\\_wellness/vooz-oficialno-prodlila-molodost-642767.html](https://ukr.segodnya.ua/lifestyle/food_wellness/vooz-oficialno-prodlila-molodost-642767.html).
6. Декларація з проблем старіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_510](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_510).
7. Європейська соціальна хартія (переглянута) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994\\_062](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062).
8. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3721-12/print1326828751469865>.
9. Люди похилого віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.humanitarianresponse.info/system/files/documents/files/ukr\\_21\\_oct\\_2015\\_older\\_persons\\_guidance\\_final.pdf](https://www.humanitarianresponse.info/system/files/documents/files/ukr_21_oct_2015_older_persons_guidance_final.pdf).
10. Осипов Д. М. Визначення громадян похилого віку та їх правовий статус за національним законодавством / Д. М. Осипов // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2010. – № 18. – С. 449–453.
11. Принципи Організації Об'єднаних Націй стосовно літніх людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_314](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_314).
12. Програма домашньої опіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://caritas-ua.org/diyalnist/domashnya-opika/>.
13. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2017 року. Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ\\_new1/2017/zb\\_rpnu2017.pdf](http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_rpnu2017.pdf).
14. Словник гендерних термінів. Ейджизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/ejdzhizm.html>.
15. Соціальна геронтологія: навч. посібник / Уклад.: Н. М. Коляда // Т. В. Коляда. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. – 81 с.
16. Турбота про літніх в Україні. Опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tlu.org.ua/?p=2768>.

# ЯК МАС-МЕДІА РУЙНУЮТЬ СТЕРЕОТИПИ ПРО ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ



**Тетяна Ковальова**, кандидатка наук із соціальних комунікацій, доцентка,  
Сумський державний університет

*У лекції розглядаються керівні принципи відбору та подання інформації про людей з інвалідністю. Акцентується увага на підвищенні обізнаності медійників у сфері прав людини, рівності та недискримінації. Подано рекомендації щодо уникнення дискримінації, використання нетолерантної мови, стереотипного висвітлення у мас-медіа теми інвалідності.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Стереотипи про людей з інвалідністю. Рекомендації щодо їх подолання.
2. Толерантна мова.
3. Больові точки: дискримінація, невидимість, стигма, неучасть у прийнятті рішення. Як про це писати.
4. Керівні принципи створення якісного медійного контенту за участю людей з інвалідністю.

За даними загальнонаціонального соціологічного дослідження 2016 року, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», 60% українців зазначили існування проблеми дискримінації, а 40% опитаних зіткнулися з проявами дискримінації особисто. Найчастіше згадували вікову дискримінацію (про її існування говорили близько 37% опитаних) і дискримінацію людей із інвалідністю (близько 33%).

Важливу роль у формуванні суспільного ставлення до людей з інвалідністю відіграють державні та громадські інституції, освітні установи та центри, родина, соціум та ін.

В українському суспільстві сьогодні переважає стереотипне сприйняття людей з інвалідністю. Такі люди систематично зазнають дискримінації в різних її проявах. Тому мас-медіа, замість культивування тривоги чи упереджень щодо існування відмінностей, покликані переконувати людей прийняти наявність різних фізичних, розумових, психічних та емоційних особливостей людини. Підтримка розмаїття та повага до нього ведуть до подолання стереотипного мислення, а відповідно й дискримінації, та сприяють забезпеченню рівних прав і можливостей.

Отже, серед основних завдань мас-медіа, як важливого чинника впливу на державну політику та суспільну свідомість, є:

- висвітлювати питання щодо порушення прав людини;
- спонукати владу вирішувати проблеми, з якими щодня доводиться зіштовхуватися людям з інвалідністю;
- приділяти належну увагу захисту прав людини.

Тому важливо, щоб у мас-медійних повідомленнях подавали збалансовану, коректну та виважену інформацію, а не транслиували стереотипи.

Тож головне завдання мас-медіа у висвітленні людей з інвалідністю – це уникати стереотипів.

Самі собою вони не містять загрози, однак досить часто дозволяють людям приймати рішення, діяти за спрощеними схемами, швидко, зайвий раз не замислюючись. Важливо, що деякі стереотипи, використані в матеріалах ЗМІ, приховують небезпеку і можуть заважати формувати справжню картину світу, вводити в оману або створювати хибне сприйняття, особливо коли вони не мають стосунку до фактичної частини матеріалу.

Сьогодні серед найпоширеніших стереотипів, які формують ЗМІ, про людей з інвалідністю можна виокремити:

- люди з інвалідністю – нещасні, неприємні, хворі, неспроможні або злі;
- люди з інвалідністю не мають майбутнього і є тягарем для своїх сімей, суспільства;
- люди з інвалідністю – особливі, герої, надзвичайні;
- люди з інвалідністю не цікавляться нічим, окрім своєї хвороби, не ведуть самостійного, активного способу життя;
- у людей з інвалідністю інші інтереси, світосприйняття, інші життєві цінності;
- людям з інвалідністю комфортніше та простіше спілкуватися між собою.

Таким чином, маніпулюючи своєю аудиторією, ЗМІ формують хибний образ людей з інвалідністю, представляючи їх суспільству як об'єкти цікавості, насильства, глузувань, зла, , сексуальної неповноцінності та ін.

У такому медійному контексті ці стереотипи стосовно певної групи людей призводять до того, що громада менш прихильно чи зневажливо ставиться до людини, яка представляє цю групу. Тут ідеться про *упередження* – узагальнену негативну установку до людей з певними ознаками або людей, які належать до певних груп, часто, але не завжди відмінних від тієї групи, до якої належимо ми самі.

Іншими словами, якщо стереотип – це оцінка, то *упередження* – це негативне судження, установка до дії. Коли вони стають основою поведінки стосовно людини чи групи людей, це може призвести до *дискримінації*. А дискримінація – це вже дія (або бездіяльність) або поведінка, яка порушує права людини чи групи людей через *упередження* щодо певної їх ознаки.

Тож ЗМІ відводять особливу роль у формуванні вмінь виявляти *упередження* у власній поведінці, поведінці людей і не дозволяти їм керувати, вчиняти неправомірні дії.

У своїй роботі працівникам мас-медіа варто дотримуватися таких рекомендацій.

Зокрема журналіст повинен:

- уникати у публікаціях і передачах образ з приводу національних, расових, етичних і релігійних поглядів і почуттів людей;
- протидіяти екстремізму та обмеженню громадянських прав за будь-якими ознаками;
- утримуватися від натяків або коментарів щодо фізичних вад чи хвороб людини;
- уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики;
- виявляти особливу чуйність і тактовність стосовно дітей і неповнолітніх;
- сприяти зміцненню моральних та етичних засад суспільства, збереженню національних, культурних традицій;
- протистояти впливу культу насильства, жорстокості, порнографії.

У статті 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності людей з інвалідністю в Україні» йдеться, зокрема, про заборону дискримінації за ознакою інвалідності.

В Україні 2009 року ратифіковано Конвенцію про права осіб з інвалідністю (оригінальна назва з англ. – Convention on the Rights of Persons with Disabilities), яка базується на так званій *соціальній моделі* інвалідності. Концепцію соціальної моделі розробляли люди з інвалідністю впродовж останніх сорока років. В її основі – не фізіологія особи, тобто порушення стану здоров'я, що роблять її «інвалідом», а бар'єрна природа суспільства. Суть цієї моделі у тому, що людина з інвалідністю перебуває у невідповідному становищі через обмеження, накладені на неї соціальними, культурними, економічними бар'єрами та бар'єрами середовища. Іншими словами – інвалідність є наслідком соціальних порушень. Людей з порушеннями зараховано до категорії «інвалідів» самим суспільством та оцінними бар'єрами (стереотипи, упередження, страх, нерозуміння, а тому й несприйняття тощо). Люди з інвалідністю є меншиною, реалізації прав яких перешкоджають наявні бар'єри, створені більшістю, яка відповідальна за їх усунення.

Відповідно до статті 4 ратифікованої Конвенції український уряд бере зобов'язання сприяти та гарантувати повну реалізацію прав та основних свобод людей з інвалідністю. Це зобов'язує уряд вживати дій для усунення бар'єрів і забезпечення особам з інвалідністю справжньої свободи, гідності та рівності.

ЗМІ, організації людей з інвалідністю, пересічні громадяни можуть використовувати норми Європейської конвенції з прав людини як інструмент для ведення перемовин, захисту власних прав і надання своїх доказів у судових справах.

Медійники мають використовувати коректну мову. Так, наприклад, слова «інвалід» чи «неповносправний» некоректні. Краще говорити «людина з інвалідністю». До некоректних висловлювань належать і «людина з обмеженими можливостями», адже можливості всіх людей так чи інакше обмежено. Навіть більше, часто ці можливості обмежує саме середовище проживання.

Наприклад, людина на інвалідному візку не може користуватися маршруткою не через свою особливість, а через відсутність спеціально оснащених автомобілів. У таких випадках краще говорити «людина з фізичною інвалідністю».

Спочатку людина, далі – її особливість. Принцип «person the first» – тобто спочатку людина, а вже потім її інвалідність – головне у журналістиці. Для прикладу: «людина з Даун-синдромом» або «людина з синдромом Дауна». Із цих двох варіантів у пріоритеті буде перший, адже сам Джон Даун не мав додаткової хромосоми. Сюди ж і «людина на інвалідному візку/колясці», замість «колясочник».

Чи людина з інвалідністю завжди страждає? Коли журналіст говорить: «Хлопець, який страждає від ДЦП», то стигматизує його. Наділяє його цим стражданням і навіть не припускає, що людина може жити звичайним життям і... не страждати. Страждання роблять людину жертвою – і цього варто уникати, тим більше, якщо це неправдива інформація. У такому разі завжди краще говорити: «Хлопець з ДЦП». До цього ж прикладу належать і «жертви насильства». Так говорити й писати неприпустимо. Наділяючи людину статусом «жертви», свідомо чи несвідомо медійник не дає їй шансу повернутися до попереднього способу життя. Саме тому про таких людей варто говорити як про тих, які пережили або перенесли насильство.

У журналістському словнику не має бути і слова «душевнхворий». Термін «душевнхворий» вилучили з медичної лексики. Навіть більше, визначення «хворий» створює відчуття другосортності. У цьому разі краще говорити «людина з ментальними порушеннями», «людина з психічними, розумовими порушеннями». Людей з порушеннями (особливостями) розвитку некоректно називати хворими, вони часто не мають звичайних, у нашому розумінні, хвороб. Сюди належать, наприклад, аутичні малюки. Так, саме аутичні, хоча коректним є і формулювання «діти з аутизмом».

Проте активіст руху за права аутичних людей Джим Сінклер вважає аутизм невід’ємною частиною особистості. Адже ми говоримо про синьооких, а не про «людей із синьоокістю», про спортсменів або музикантів, а не про «людей з атлетизмом» або «людей з музикальністю». Як тільки хтось починає вважати, що характерна особливість є негативною, – всі інші намагаються відділити її від людини.

Варто також уникати слів «глухий» чи «сліпий». Ці слова двозначні, адже можна сказати: «Ти був сліпим, коли покохав її», а це вже зовсім інший контекст.

Тож якщо це стосується інвалідності, правильно вживати «людина з порушенням слуху», «незряча» – «людина з порушенням зору». Слово «паличка» у контексті незрячості використовувати також некоректно. Доцільно вживати термін «біла тростина».

Журналісти також часто пишуть, що нечуюча людина спілкується мовою жестів. Однак у цьому контексті словосполучення «мова жестів» набуває зовсім іншого, нетотожного значення, адже під мовою жестів розуміють мову тіла. Це те, як тіло людини реагує на брехню, залицяння, як людина чухає носа, накручує волосся на палець. Людина із порушенням слуху спілкується жестовою мовою, саме такий термін варто використовувати у медіатекстах.

Більшість людей з інвалідністю використовують звичні слова для опису щоденного життя. Користувачі візків «ходять на прогулянки». Люди з погіршеним зором можуть бути раді або не раді «вас бачити». Погіршений стан може лише означати, що дещо робиться по-іншому.

І особливо важливо не розділяти на «нормальних» і «ненормальних». Якщо ви хочете порівняти або зосередити увагу читача на тому, що людина не має інвалідності, то не варто писати про неї як про «нормальну» чи «здорову» особу. Толерантніше використовувати термін «людина без інвалідності». Користуючись словами «туалет для інвалідів» чи «парковка для інвалідів» варто писати «доступний туалет» або «доступна парковка».

Не треба вигадувати евфемізми (з особливими потребами, з обмеженими можливостями, неповносправні, особливі). Не варто створювати надмірно драматичний образ героя. Створюючи його в такому ключі, автор непомітно впадає в протекційний тон. Не потрібно проявляти зайву жалібність і співчуття: те, що ви не бачите в людині з інвалідністю рівного собі, не означає, що він таким не є.

Уникайте	Використовуйте
неповносправні, інваліди	люди з інвалідністю, особи з інвалідністю
страждає від..., хворий на..., жертва (чогось)	має (назва порушення стану здоров’я, хвороби)
прикутий до інвалідного крісла/ліжка	користувач візка; той, хто користується візком  Як правильно: <i>візок чи коляска?</i>  Тут думки експертів розділилися. Зокрема Володимир Азін пропонує вживати слово «коляска», як це прописано в нормативних документах. Утім, в українському законодавстві використовують слово «інвалід», яке є неприйнятним. Тож експерти радять, якщо сумнівається, запитайте в героя свого матеріалу, яке слово, на його думку, краще використовувати
розумово відсталий, із розумовими відхиленнями, загальмований, ненормальний	людина з психічними, розумовими порушеннями
каліка, недієздатний, немічний	людина з інвалідністю

спазматичний (спазматик)	людина з церебральним паралічем
психічно хворий, божевільний	особа з розумовими, психічними порушеннями
глухонімий	нечуючий, користується жестовою мовою, особа з порушенням слуху
сліпий	незряча, особа з порушенням зору
епілептик, діабетик, депресивний тощо	особа з епілепсією/діабетом/депресією; особа, яка має епілепсію/діабет/депресію
карлик, гном, ліліпут	людина низького зросту, невисока
напад (якоїсь хвороби)	приступ

Медійникам не варто акцентувати увагу на інвалідності: надміру міру жаліти чи героїзувати.

Саме через такі оцінні судження, що час від часу з'являються в інформаційному просторі, до людей з інвалідністю ставляться як до людей залежних, неспроможних про себе дбати, «не таких», як усі інші. Ці оцінні бар'єри зазвичай і формують ставлення до людей з інвалідністю як до об'єктів жалю чи благодійництва, а не повноцінних громадян. Часто в журналістських матеріалах людину, яка має інвалідність, подають як споживача, немічну особу, яка потребує тотальної турботи й захисту й сама ні на що не здатна.

Як наслідок таких неетичних і неправомірних дій медійників люди з інвалідністю зазвичай не мають повноважень у процесах прийняття рішень, які впливають на їхнє життя. Вони є лише «пацієнтами» чи «користувачами послуг», а не активними учасниками власного життя. Деякі люди з інвалідністю відчують тавро ганьби, відкрити агресію та насильство.

За великим рахунком, сама собою інвалідність не є інформаційним приводом. Будувати матеріал навколо хвороби не варто. Зазвичай немає потреби згадувати деталі погіршеного стану людини. У тих випадках, де вони згадуються, на цьому не треба зосереджувати надмірну увагу або робити автоматичний висновок про страждання цієї людини, викликані її станом здоров'я. Демонстрація розпачу та сліз людей з інвалідністю та намагання викликати почуття жалю не сприяє залученню цих людей у життя суспільства.

Сучасні журналісти повинні свідомо використовувати терміни «особа з інвалідністю», «людина з інвалідністю», щоб пояснити суспільству, що спочатку є «людина», а потім її особливість.

Існує думка, що «інвалідами» людину роблять бар'єри – стереотипи й судження стосовно людей з інвалідністю (ментальний бар'єр), економічні бар'єри, інституційні бар'єри, пов'язані із законами та політикою, а також бар'єри навколишнього середовища, такі як фізична недоступність, обмеження в інформації та комунікації. Бар'єри породжують дискримінацію, виключають із суспільного життя та ставлять осіб з інвалідністю у становище, що приносить їм гідність.

Сучасна інформаційна епоха ставить доступ до інформації, освіти та комунікації на одну сходинку за рівнем важливості з водою, їжею та дахом. Той, хто не має доступу до інформації, без перебільшення, не має доступу до повноцінного життя, роботи, освіти. Якраз у цьому і простежується ставлення держави та суспільства до потреб своїх громадян. Люди з інвалідністю стикаються із серйозними бар'єрами на шляху саморозвитку та освіти. Людина з порушенням зору зазвичай позбавлена достатньої кількості джерел інформації (свіжої та актуальної – передусім) через нестачу відповідних до її стану носіїв цієї інформації. Людина з порушенням слуху може відчувати незручності через відсутність такої звичайної, на перший погляд, дрібниці, як перекладу на жестову мову або субтитрів у фільмах, телевізійних передачах тощо.



І тоді, коли держава відповідає за створення політики й розробку рішень, які впливають на життя людей з інвалідністю, саме медіа – газети, журнали, телебачення, радіо, інтернет – є тією силою, яка повинна висвітлювати державні процеси, сприяти діалогу між державою та організаціями людей з інвалідністю, збирати факти порушень прав людей з інвалідністю, спонукати людей з інвалідністю до участі в інклюзивному прийнятті рішень, контролювати втілення політики й рішень, просувати соціальну модель інвалідності, руйнувати стереотипи щодо інвалідності через всебічне висвітлення цього питання. Саме медіа мають свою аудиторію, платформу для ведення дискусій, ресурси і творчий потенціал.

ЗМІ покликані створювати якісний медійний контент. Журналісти, які готують матеріали (сюжети) на тему інвалідності, повинні мати достатні знання та навички у цій сфері. ЗМІ треба частіше звертати увагу на питання працевлаштування людей з інвалідністю, доступного громадського транспорту, інфраструктури. Варто також досліджувати проблеми у сфері охорони здоров'я та освіти, вивчати середовище, у якому ці люди проживають, їхні дозвілля і те, як їх представляють у політичному житті. У більшості країн світу найболючішою проблемою є право дітей з інвалідністю виховуватися і отримувати освіту з ровесниками. Для цього варто регулярно спілкуватися з організаціями людей з інвалідністю або організаціями, що працюють у цій тематиці, дізнаватися, які питання є актуальними.

Для об'єктивного висвітлення інвалідності та позитивного зображення людей з інвалідністю журналістам потрібно:

1. Переносити дискусії на теми інвалідності на політичну арену, щоб продемонструвати, що питання інвалідності не є табу.
2. Показувати людей з інвалідністю як компетентних фахівців з будь-яких питань (не тільки з інвалідності!), виконавців послуг і як таких, що підтримують свої сім'ї та громади.
3. Вимагати від держави збільшення ресурсів для вирішення проблеми ізоляції осіб з інвалідністю із соціуму (наприклад, недостатнє залучення до розробки політики, послуг, до роботи, навчання тощо).
4. Підтримувати розробку політики, послуг і формування середовища, яке сприяє повноцінній участі людей з інвалідністю.
5. Розповсюджувати контактну інформацію служб підтримки.
6. Розміщувати інформацію про джерела допомоги та підтримки на місцевому чи загальнонаціональному рівні наприкінці статті чи програми, щоб люди з інвалідністю знали, де вони можуть знайти додаткову інформацію.
7. Поширювати інформацію про те, що ці люди живуть у кожній громаді, мають такі ж емоції, інтереси, таланти, навички та поведінку, таку ж натуру та досвід, який мають і інші люди того ж віку, статусу, освіти тощо.
8. Показувати цих людей у різних ролях, у взаємодії з іншими людьми, а не на самоті; як людей, які роблять внесок у життя суспільства, а не як людей, які лише потребують опіки.

Для отримання змін і поліпшення послуг надзвичайно важливо журналістам представляти людей з інвалідністю в реалістичному світлі. Позитивний образ інвалідності базується не на медичній моделі інвалідності (коли людину сприймають як пацієнта, хвору, яку неодмінно потрібно вилікувати), а на соціальній. Це чесне та креативне зображення цих людей – фотографія, графіка або персонаж статті (історії), коментар людини з інвалідністю. Позитивний образ допоможе змінити ставлення громадськості та підвищити сподівання щодо можливих досягнень людей з інвалідністю, а також допоможе людям з інвалідністю відчувати зв'язок із суспільством.

Медійники через рекламу, репортажі, статті, інші журналістські матеріали можуть залучати людей з інвалідністю до активного життя, до творчості. Така діяльність мас-медіа допоможе змінити уявлення в суспільстві про те, що

інвалідність – це трагедія, яка зачіпає невелику меншість. Так, можна показати, що люди з інвалідністю можуть бути успішними в багатьох суспільних сферах, що інвалідність – це звична частина життя. Зв'язок ЗМІ зі своєю аудиторією залежить і від комунікації з людьми з інвалідністю та членами їхніх сімей. Що позитивніше, повніше, об'єктивніше показано людей з інвалідністю, то легшим стає завдання зміни ставлення до них.

Загалом журналісти не повинні писати сюжети (матеріали) чи створювати програми, які зосереджують увагу лише на погіршеному стані здоров'я осіб з інвалідністю. Медійникам варто показувати їх як активних учасників сімейного, громадського та політичного життя та пояснювати, що усунення бар'єрів і задоволення потреб людей з інвалідністю слугує інтересам усього суспільства.

Щодо того, як візуально подавати інформацію, знімати на відео людей з інвалідністю, погодженого стандарту не існує. Загалом візуальна частина медійного продукту не має бути образливою для людини, яку зображають.

Проте іноді журналісти вдаються до крайнощів, зокрема вважають, що краще не показувати людини з інвалідністю взагалі або приховувати її обличчя за допомогою технічних засобів під час інтерв'ю. Такий підхід робить людей з інвалідністю «невидимими» та/або пропагує негативне ставлення.

Уникання зображень людей з інвалідністю підсилює стереотип, що інвалідність – занадто важка, сумна чи ганебна тема для висвітлення у ЗМІ. У телесюжетах варто зображувати людей з інвалідністю як «звичайних» людей, які живуть у суспільстві. Ці сюжети не мають створювати враження відокремленості або особливості цих людей. Їх бажано включати і для загального тла, щоб показати, що вони є частиною громади, як і будь-хто. Зображувати у щоденних соціальних обставинах і в робочому середовищі. Не зосереджувати уваги на інвалідності людини і не передавати фальшивого враження щодо її ізольованості. Пояснювати: якщо люди з інвалідністю перебувають серед інших і не виділяються своєю інвалідністю, то це «нормально» – врешті-решт деякі види інвалідності невидимі.

Відповідальність журналістів – говорити про створення справедливих умов, доступність, застосування принципів універсального дизайну, вирішення проблем не конкретної людини, а суспільства. Основне правило ЗМІ у роботі з людьми з інвалідністю – героями журналістського матеріалу, експертами з будь-якого питання (а не лише з інвалідності), колегами у повсякденній роботі – ставитися до них як до повноправних громадян, з повагою до їхніх прав і гідності. Люди з інвалідністю – нічим не кращі і не гірші від усіх інших людей. Усі різні – усі рівні.

## ВИСНОВКИ

Збалансовані медійні тексти, у яких висвітлюють проблеми людей з інвалідністю, допоможуть:

- підвищити обізнаність суспільства про бар'єри, з якими зіштовхуються люди з інвалідністю;
- відійти від стереотипного мислення;
- зменшити негідне ставлення та поведінку;
- сприяти поширенню інформації про внесок у громаду та потенціал людей з інвалідністю;
- унеможливити дискримінацію та порушення прав людей з інвалідністю в українському суспільстві.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Єлігулашвілі М., Федорович І., Пономарьов С. Організація навчання з питань дискримінації: практичний посібник. – Київ, 2015. – 136 с.
2. Мова ворожнечі у ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи / ред. та упоряд. О. Бондаренко, М. Буткевич, І. Федорович. – Київ, 2015. – 63 с.
3. Нічого для нас без нас: посібник з інклюзивного прийняття рішень для засобів масової інформації / За загальною редакцією Виртосу І. Г. Упорядники: Азін В. О., Байда Л. Ю., Госс Н., Ждан П. М., Флетчер А. – К.: Ленвіт, 2015. – 92 с.
4. Приступенко Т. О. Теорія журналістики, етичні та правові засади діяльності засобів масової інформації. – К., 2004.
5. Соціальна робота з соціально вразливими категоріями (групами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moodle.socosvita.kiev.ua/moodledata/filedir/09/20/0920e3108c21981f344ac5e33b46e7470dc1ac88>.
6. Що таке дискримінація – інструкція для споживачів / І. Федорович, О. Свердлова. – К.: Видавництво «Гілея», 2016. – 55 с.
7. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.

# ВИСВІТЛЕННЯ РОМСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЗМІ: ПОШУК БАЛАНСУ



**Володимир Тарасюк**, доцент кафедри журналістики філологічного факультету, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

*У лекції розглянуто висвітлення ромської проблематики в ЗМІ на прикладі українських медіа. Увагу акцентовано на основних питаннях, які важливо враховувати працівникам ЗМІ під час розкриття відповідної тематики, пошуків балансу. Подано рекомендації щодо журналістських підходів, які дали б змогу ефективніше створювати тексти за професійними стандартами.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Про ромів замовте слово...
2. Роми в Україні і медіа: не все так просто.
3. Ромська проблематика в ЗМІ: тіні і світло.
4. Пошук медійних рішень.

## ПРО РОМІВ ЗАМОВТЕ СЛОВО...

Чи часто ви зустрічали заголовки в медіа, подібні до цих: «Цыгане украли старушку-инвалида и поменяли на телевизор», «Милиция поймала цыган, которые отрезали голову харьковскому судье», «У Великоберезному роми напали на швидку допомогу»?.. А схожі до таких: «Закарпатські роми-добровольці повертаються до мирного життя», «Роми з Мукачівщини плетуть з кукурудзи речі», «Як на Закарпатті маленькі роми розвивають художній хист»?.. Чи не очевидними будуть відповіді на поставлені запитання? Або ж кому батьки в дитинстві не казали: «Погано себе вестимеш – віддам циганам», «Не слухатимешся – цигани вкрадуть», «Дивись, циганка стоїть. Пильнуй, щоб не обікрала»... Чи хто не чув таке: «Циган – він і в Африці циган»... Стоп! Ось тут ми й підійшли до того, що називають стереотипами. Зокрема стереотипами в сприйнятті ромської національно спільноти. Тієї самої, яка не раз була переслідувана, несприйнята в суспільстві, зазнала Голокосту.

І сьогодні цей етнос є одним із найвразливіших у нашій державі. Тут позначилися і його історичні особливості розвитку, традиції та культура, і стереотипне сприйняття в соціумі, мовний бар'єр, низький рівень освіти, закритість (ізолюваність) цієї меншини, її недовіра до різних інституцій, відсутність ефективної моделі інтеграції в українське суспільство тощо. Особливо потерпають ромські жінки. Відома правозахисниця Зола Кондур, яка захищає права ромів України на міжнародному рівні, із сумом констатує: «Дискримінація – це те, із чим ромська жінка стикатиметься постійно, куди б вона не пішла» (сайт «Чіріклі»). Та й чи тільки жінка? А чоловіки під час влаштування на роботу, а діти, які ходять до звичайної школи?..

Незрідка ці чинники підсилюються й іншими. Скажімо, відсутністю ініціативи самих ромів щось змінювати (поліпшувати) у своєму житті. Або ж підігриванням відповідних настроїв окремих націоналістичних рухів, представники яких упереджено ставляться до малих етносів. Чи ж мовою ворожнечі в ЗМІ. І тут особливо актуальними стають слова Марека Новицького: «Більшість же звично забуває про проблеми меншості, а деякі з цих проблем

*навіть викликають ворожість більшості. Значить, необмежена влада більшості є загрозою для окремих груп і осіб» («Гельсінський фонд із прав людини»).*

Усі повинні бути рівними та вільними. Шанування людської гідності як своєрідного ядра прав людини має на-самперед турбувати суспільство. Без цього ми не можемо стати цивілізованими. Згадаймо статтю 2 Загальної декларації прав людини: *«Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища».*

Тож потрібно розвінчувати міфи й стосовно ромів, по-іншому – більш збалансовано, об'єктивно дивитися на їхнє життя та звичаї. Бачити не тільки погане, а й добре, гідне запозичення. Та не все так просто.

## РОМИ В УКРАЇНІ І МЕДІА: НЕ ВСЕ ТАК ПРОСТО

За різними даними, у світі проживає від 8 до 12 мільйонів ромів. Представники цього етносу беруть свій початок з Індії, а нині в окремих державах, як ось у Румунії, Угорщині, Словаччині, Болгарії, Македонії чи Сербії, майже кожен десятий мешканець – ром. У нашій державі ця національна спільнота з'явилася приблизно на початку XV ст. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, ромів нарахували 47,6 тис. В основному вони мешкали у трьох областях – Одеській, Донецькій і Закарпатській. До того ж в останній найкомпактніше (порівняно з іншими регіонами) та перебували в першій п'ятірці представників основних національностей краю. За останні кілька років у зв'язку з подіями на Півдні та Сході держави, особливо через війну на Донбасі, Харківщина за кількістю ромів стала третьою, витіснивши Донецьку область. Переважно за рахунок вимушено переміщених осіб.

Утім, лідери ромських громад, представники громадських організацій, спираючись, до прикладу, на інформацію з обходу лікарів, а також на інші дані, стверджують: насправді ромів від 200 до 400 тисяч. Отже, між державним і соціальним вимірами різниця доволі велика.

Чому ж виникає такий різнобій у кількісних показниках? Причини різні. Скажімо, до уваги не взято ромів, які асимілювали в різних спільнотах або ж не проживають у місцях скупченого розташування. А ще часто – у зв'язку з відсутністю відповідних документів (свідоцтв про народження, паспортів). Звідси маємо проблему національної ідентифікації зазначеного етносу на всеукраїнському рівні. Незрідка роми просто не хочуть чи бояться себе так називати. Адже тоді буде набагато важче знайти роботу, може з'явитися насторожене ставлення від представників інших національностей.

Іноді бракує усвідомлення необхідності отримати документ, що посвідчує особу, а в разі бажання щось змінити на перешкоді стає нестача коштів. Зрештою, виходить, що оті майже 48 тисяч «на папері» – не така вже й велика кількість. Що ж тоді перейматися їхніми проблемами?.. Як наслідок, це призводить до обмеження в здобутті освіти, можливості пролікуватися чи отримати субсидії, а після всього: роми перетворюються в стигму суспільства, зазнають сегрегації, більше за інших відчувають вплив так званого кримінального й соціального дна.

Звісно, ми себе заспокоюємо думкою: правовий статус представників ромської спільноти визначено не лише на міжнародному рівні, а й у законодавстві України. Загалом набереться зо два десятки документів – від Конституції України, Закону України «Про національні меншини в Україні» чи «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» аж до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації чи Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Скажімо, стаття 1 Закону України «Про національні меншини в Україні» виголошує: *«Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення».*

Порахуємо, зберемо всі названі вище документи законодавчого характеру й інші та переважно... струсонемо ними повітря. Адже написано потрібно виконувати. Як це виходить у дійсності, опосередковано ілюструє опитування громадської думки 2002 року. Відповідно до отриманих результатів фахівці Інституту соціології НАН України оцінили рівень толерантності українських громадян до ромів тільки в 22 бали зі 100.

Звичайно, треба погодитися з Наталією Зіневич, яка стверджує: *«В Україні в 2013 році прийнята стратегія захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство до 2020 року. Ця стратегія була прийнята під потужним тиском Євросоюзу і була напряму пов'язана з введенням безвізового режиму з Євросоюзом, з одного боку, а з іншого боку, це є важливим індикатором демократизації українського суспільства. Якщо Україна декларує те, що вона бореться з дискримінацією, з якимись упередженнями, то і групи, які зазнають цієї дискримінації, мають отримати можливість підтягнутися до рівня доступу до послуг, до культури, які має більшість суспільства»* (<http://idealist.media>).

Утім, лише законодавчими методами ромський гордіїв вузол не розв'язати. Потрібно серйозно працювати, долаючи упередження, удаючись до двостороннього руху: суспільство повинно йти назустріч ромам, а роми – назустріч суспільству, зрештою, українські роми і є частиною українського суспільства. Не випадково директор Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» Ольга Жмурко зазначила: *«що ситуація яка склалася, є лише відповідальністю більшості, влади. Це відповідальність суспільства в цілому, членами якого є так само і роми. І якраз наш внесок, щоб ця відповідальність розділялася, полягає в розвитку того самого ромського громадянського суспільства, відповідального лідерства у ромських громадах»* (<http://dyvys.info>). Лише за всебічних підходів ми зможемо досягти найголовнішої мети – відчутнішого входження в українське суспільство не лише названого етносу.

У вирішенні ж ромського питання на допомогу повинні приходити і влада, і різні інституції, громадські організації, і засоби масової інформації.

## РОМСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ЗМІ: ТІНІ І СВІТЛО

Дискримінація за національною ознакою, відсутність знань, інформації про можливі механізми захисту своїх прав, недовіра до органів влади та інші чинники не дають змоги вирішувати нагальні проблеми. А ще, як стверджує Юрій Бідзіля, часто у вирішенні ромського питання переважно йдеться про «тактичні й тимчасові» ходи, спрямовані здебільшого лише на задоволення національно-культурних потреб ромського етносу, але не мають чіткої стратегії» вирішення самого питання (збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми медіаосвіти в Україні та світі», 3–4 березня 2016 року, Запоріжжя).

Часто ромам, особливо за бездіяльності влади, нічого не залишається, як шукати «прихистку» в громадських організаціях. І ті підтримують. Однак кількісна обмеженість членів громадських організацій і відповідних коштів суттєво ситуації не змінюють. Хоча важливо, що й на такому рівні допомогу надають. Отож за непростой ситуації у вирішенні багатьох проблем здатні й повинні брати участь різні учасники суспільного процесу. Зокрема провідна роль належить мас-медіа. Проте, як показує практика, саме засоби масової інформації часто примножують стереотипне ставлення до відповідної меншини, упереджено подають відомості щодо її життя та діяльності.

Здебільшого це «працює» на рівні мови ворожнечі, тобто публіцистичні виступи в ЗМІ здатні продукувати агресію за расовою ознакою. Найпоширеніша вада у контексті сказаного – згадування етнічного походження осіб, які здійснюють порушення закону, аморальні вчинки, невиправдані кроки.

Тетяна Бондаренко, аналізуючи українські онлайн-видання щодо наявності мови ворожнечі, справедливо доходить висновку: *«Мова ворожнечі поширена й у межах тих тем, де йдеться про різних осіб за статтю, національ-*



ною належністю, релігійними віруваннями, професійними характеристиками, фізичними особливостями тощо. Найбільшу кількість випадків мови ненависті становлять дискримінаційні вислови для називання осіб за національністю. Об'єктом агресії найчастіше є роми, їх образливо називають «циганами», «циганвою» та згадують переважно на негативному тлі...» (<http://detector.media>).

Спостерігається і відсутність подачі збалансованої інформації; побудова публікацій на здогадках, припущеннях, чутках; ігнорування позитивного матеріалу, який не є сенсаційним, а отже, не викликає достатньої зацікавленості в журналістів. Крім того, медійники незрідка поверхово готуються до розкриття теми, не враховують передісторію, традиції, культуру ромів.

Мало в ЗМІ звертають увагу на такі теми, як, до прикладу, діяльність жіночих або молодіжних організацій, здобуття вищої освіти ромами й формування з їхнього середовища інтелігенції тощо. Навіть безневинна спроба розважити аудиторію анекдотами на ромську тематику завершується невдалою їх подачею зі щонайменше некоректним ставленням до цього етносу.

У підсумку все сказане вище накопичується й «вистрілює» у вигляді найпромовистіших подій. Мабуть, уже хрестоматійним став приклад історії в селі Лощинівка Одеської області. Тоді, згадаємо, в убивстві 9-річної дівчинки звинуватили 21-річного ромського юнака. Належність до відповідного етносу завершилася тим, що буквально над усіма ромами вчинили самосуд із виселенням їх із села, руйнуванням помешкань і майна. Найголовніше, що в цьому конфлікті місцеві правоохоронні органи та влада зайняли пасивну позицію. Однак це той випадок, коли про нього дізналися завдяки саме журналістам. Та й самі ЗМІ часто безвідповідально користуються наданим їм правом звертатися до суспільства.

Стосовно ромів, то вже самі заголовки в ЗМІ часто дискримінаційні: «Цыгане украли старушку-инвалида и помешали на телевизор», «На Закарпатті побилися роми і поліцейські», «У Мукачеві роми знову нападають на людей» тощо. Навіть поверховий аналіз публіцистичних текстів дає підстави вважати: подібні матеріали з'являються незалежно від регіону, типу ЗМІ та їхніх власників.

Особливо прикро: зловживають всеукраїнські медіа, до того ж автори чомусь базують свої судження на припущеннях. Так, на сайті одного з вітчизняних телеканалів написано: «Милиця поймала цыган, которые отрезали голову харьковскому судье». Уже сам заголовок претензійний. Проте далі читаємо лише «імовірно»: «На Харьковщине задержали банду, которая может быть причастна к жестокой резне с четырьмя трупами», «вроде бы группа цыган насильно удерживает у себя пенсионера...» (виділення – авт.). Якось важко уявити появу подібних публікацій, у яких фігурували б назви «українець» чи «українці». До того ж, як стверджує Мирослав Горват, депутат Ужгородської міської ради та голова «Об'єднання ромів Ужгорода», «є стереотип, що роми – це завжди кримінал, але це неправда!.. Криміналізованих елементів серед ромів стільки ж, скільки їх загалом в області – 1,5–2%» (<https://life.pravda.com.ua>). Чимало експертів, які аналізували судові рішення, також сходяться на думці, що рівень криміналізації в середовищі ромів також набагато нижчий на загальному тлі.

Утім, ЗМІ продовжують удаватися до некоректних формулювань. У публікаціях незрідка фігурують і діти, а тексти, знову ж, побудовані на рівні припущень, як у матеріалі: «На залізничному вокзалі в Ужгороді помітили дітей-токсикоманів». У публікації, зокрема, сказано: «Діти без нагляду. У соціальні мережі потрапило відео з малолітніми ромами, які на колях біля залізничного вокзалу в Ужгороді вдихали невідому речовину з пакетів. Користувачі соцмереж припустили, що речовина токсична» (виділення – авт.). Або ж поширеними є недоброзичливі чи відверто ворожі до ромського етносу коментарі під інтернет-матеріалами. Редактори видань не знімають такі образливі судження, прикриваючись свободою слова (а фактично – її підміною).

На жаль, тенденція поки що зберігається негативною. Аналіз низки онлайн-видань за пошуковим тегом «Роми/цигани» дає підстави вважати, що великий відсоток публікацій (близько 50% і вище) подано стосовно розглянутого етносу з відтінком негативу/неетичності. Переважно в таких випадках засоби інформації повідомляють про

побутові конфлікти, вчинені крадіжки, шахрайство, про збут наркотиків, підкуп голосів на виборах тощо. З іншого, «прийнятного», «крила» публікацій переважна частина характеризується «нейтральною» подачею. І набагато менший відсоток становлять позитивні історії.

Укотре самі заголовки вже багато про що говорять: *«Мукачівські роми не схотіли приборати»* (матеріал підписано «міською радою» з таким прикінцевим коментарем: *«А ось мешканці ромського поселення на запрошення взяти участь у Всеукраїнському суботнику не відгукнулися. Коли щось просити, коли бачать якусь вигоду, то вони перші, а коли просиш приборати за собою, кивають головами на владу, хай вона за них робить...»*). (І це на офіційному сайті!), *«Роми з Мукачівщини «штурмують» Івано-Франківськ»* (знову ж у тексті читаємо: *«Серед них велика кількість дітей, яких часто намагаються використовувати для жебракування на вулицях міста та навіть шахрайства»*, – і це на сайті ще однієї міської ради), *«Роми у Балті Одеської області тримали у рабстві цілу сім'ю українців 13 років»*, *«У Великоберезному роми напали на швидку допомогу»* та ін.

Утім, навіть серед тих матеріалів, які загалом об'єктивно порушують проблеми ромської меншини, нейтрально/позитивно про неї розповідають, іноді спостерігається прихована упередженість або ж аудиторія здатна зробити доволі суб'єктивні висновки. Приводом для відповідних роздумів слугують публікації *«Весілля на мільйон: як три ромські пари мажорно взяли шлюб у Мукачеві»* (виділення – авт.) або *«Є на Закарпатті своя, унікальна «Конча Заспа», – циганська!»* (у матеріалі на тлі цілком збалансованого викладу фактів трапляється таке речення: *«Ось назустріч їде й чоловік (таки збрехала циганка, що жодного немає!»*) (виділення – авт.). Чи така ілюстрація: реально відзначаючи колоритність ромів, одне з видань до конкретного матеріалу підбрало доволі одіозний заголовок: *«Цигани – вони і в Африці цигани!»*.

До того ж небажаним є словосполучення *«ромська / циганська народність»* (залежно від контексту краще сказати: *«Ромська етнічна група»*, *«ромський етнос»*, *«ромська спільнота»*), оскільки термін народність стосується Середньовіччя, а тріада «плем'я – народність – нація» є даниною марксистсько-ленінській методології. Від неї чимало засобів масової інформації, особливо які лишилися зі старих часів, не можуть відійти ще й досі.

Недоцільна і власне назва «цигани», хоч роми й самі себе так називають, а також залишаються популярними народна пісня «Ой на горі цигани стояли...» або ж Сидора Воробкевича «Заграй ми, цигане старий». У контексті сказаного варто прислухатися до міркувань Валентини Чабанової. Вона стверджує: «циган» у перекладі означає «шахрай», називати ромів циганами рівносильно тому, як називати українців «хохлами». Проте українські медіа продовжують вживати слова «роми» і «цигани» як синоніми.

Роми не є повністю інтегрованими в українське суспільство. А через брак інформації ромське населення оповите різноманітними стереотипами. Найбільш поширені з них: *«роми крадуть»*, *«роми не хочуть працювати»*, *«роми живуть на соціальні виплати від держави»*. Звісно, серед ромського населення є люди, що відповідають цим твердженням. Так само, як є такі й серед українців. Проте небезпека етнічних стереотипів полягає в тому, що в суспільній свідомості вони «поширюються» на всіх представників тієї чи іншої спільноти. Справді, мас-медіа часто тиражують провокативні й необґрунтовані з погляду прав людини думки. Останні потім закріплюються в суспільній свідомості й за певних обставин і ситуацій здатні призвести до необдуманих і принизливих дій, як у згаданій Лощинівці в Одеській області.

Не випадково й Алла Федушка, скрупульозно дослідивши інтернет- і друковані засоби масової інформації щодо публікацій на ромську тему, робить висновок про *«інформаційну блокаду об'єктивного висвітлення проблем ромської громади»*, зокрема вказуючи, що практично не висвітлюється життя громадських організацій (<http://www.chachipen.in.ua>).

Звісно, сказати, що ромську меншину в медіа висвітлюють лише негативно, було б несправедливо. І публікації, до прикладу, на інтернет-ресурсах, це підтверджують. Різні ЗМІ все ж інформують про культуру ромів, їхню історію й традиції, привертають увагу до нагальних проблем, поширюють позитивний досвід.

Такого висновку можна дійти, якщо прочитати в онлайн-виданнях тексти під назвами: «*Безвихідь: Ужгородські роми п'ють та готують їжу на воді з річки*», «*Роми з Мукачівщини плетуть з кукурудзи речі*» (mukachevo.net), «*Закарпатські роми-добровольці повертаються до мирного життя*» (anews.com/ua/), «*Ужгородські роми масово йдуть в українську армію*» (zaxid.net), «*Закарпатські роми: Ми були на Майдані, тепер захищаємо країну на Сході*» (zak.dero.ua) та ін. Прочитавши окремі з названих вище (чи їм подібних) публікацій, багато хто з подивом відкріє для себе, що роми збирають кошти для воїнів у зоні АТО або й самі зі зброєю в руках воюють за незалежність України.

## ПОШУК МЕДІЙНИХ РІШЕНЬ

Проблема ромів не нова в українському суспільстві. Зокрема вона характерна й загалом для Європи. Про це свідчать протести в Італії та Німеччині, вислання представників названого етносу із Франції або відповідні негативні настрої в Чехії. Дуже важливо за таких обставин «чутливо» підходити до розкриття тем, бачити їх масштабно, комплексно.

Важливо не накручувати ситуацію, а навпаки, спокійно в усьому розібратися, толерантно шукати вихід, пропонувати цивілізовані способи вирішення проблем. І звісно, подавати інформацію, коментарі об'єктивно, дотримуючись принципів урівноваженості. Кроки в цьому напрямі можуть бути різними, та головне, щоб виваженими й результативними.

Розповідати фактично – не означає критикувати чи хвалити. За будь-яких обставин у центрі уваги повинні бути права людини, їх дотримання. Роми, як і представники інших етносів, здатні вчиняти незаконні дії, невиправдані вчинки, проте вони так само, як і представники інших національних спільнот, спроможні любити, піклуватися про свої сім'ї, створювати культурні багатства, стояти за честь Вітчизни.

Важливим складником розуміння журналістами своєї ролі у вирішенні проблем національних спільнот може стати навчання за спеціальністю, підвищення кваліфікації. Доцільно запроваджувати спеціальні тренінги для медійників із залученням ромознавців; спецкурси для здобувачів відповідного фаху; організувати «гарячі лінії», рейди, прес-тури, прес-конференції (звичайно, з участю працівників ЗМІ й представників ромської громади); формувати бази даних із негативним і позитивним досвідом висвітлення ромської тематики; організувати тематичні фотовиставки; застосовувати різні жанри (а не лише робити акцент на інформації у вигляді короткої замітки); складати й реалізовувати плани тематичних виступів у пресі тощо.

Корисною буде інформаційно-просвітницька робота. До прикладу, із роз'яснення прав людини, проти насильства в сім'ї, уживання тютюну й алкоголю, захисту інтересів дітей, щодо вибору професії, пропаганди здорового способу життя тощо. Багато хто із журналістів такі виступи в пресі вважає нудними, нецікавими. Та все залежить від вибору форми спілкування, поєднання її зі змістом, вибору ракурсу, який досі був непомітним, а насправді привабливий. Оригінальне подання матеріалу впливатиме на різні групи населення.

Доцільно продовжити й подальші моніторинги медіа для поліпшення ефективності їх роботи. Ґрунтовний аналіз може вказати важливі способи вирішення проблеми, відкріє простір для роботи в новому вимірі.

Свої результати принесе також співпраця журналістів із владою, різними організаціями, поширення кращого досвіду із життя ромів. Це підвищить дієвість ЗМІ в об'єктивному, конструктивному, збалансованому висвітленні життєдіяльності цього етносу.

Важливо розвивати ромські засоби інформації. Сьогодні, до прикладу, відомий інтернет-портал радіо «Чірікло» («Пташка»), сайт «Чачіпен» («Правда»). Або ж у медіа розголосу набув кінотур «*Роми, яких ви не знали*», у рамках якого глядачі мали змогу подивитися фільм «*Сім історій успішних ромських жінок*». До речі, ще раз хотілося б

наголосити саме на недотриманні прав жінок, про що свідчать ранні шлюби ромок, критично низький рівень їх освіченості й часто такий же статус у сім'ї. Сьогодні на ці теми вкрай мало журналістських матеріалів.

Без сумніву, сприятимуть гармонізації стосунків на осі «роми – суспільство» і наукові дослідження, форуми з відповідним спрямуванням. Чи взяти Ужгородський національний університет, де започаткували ромські студії у вигляді сертифікаційної програми. Вона, зокрема, побудована на курсах, пов'язаних з історією, традиціями, культурою ромського населення. Журналістські розповіді й на такі теми сприятимуть повнішому охопленню актуальної в цій лекції тематики.

Окремо необхідно наголосити на активізації зусиль щодо уникнення мови ворожнечі в медіа. Повністю цієї проблеми не вирішити, однак ослабити агресію в ЗМІ можна суттєво. На думку Тетяни Бондаренко, важливо *«не вдаватися емоційного інформування, зокрема, і за допомогою сенсаційних заголовків, що містять лайливу, згрубілу лексику, оскільки ЗМІ прагне привернути увагу аудиторії»*.

Натомість варто *«спробувати замінювати грубі вислови більш влучними, емоційно насиченими евфемізмами, які допоможуть зберегти емоційність і водночас уникнути агресії; привернуть увагу читачів, бо матимуть незвичне мовне оформлення; для цього українська мова справді має невичерпні фразеологічні ресурси»* (<http://detector.media>).

Так само важливо не тиражувати провокативні коментарі можновладців, політиків, адже такі висловлювання швидко закріплюються у свідомості людей і часто виступають закличками до рішучих, проте сумнівних дій. Важливо й у самому журналістському середовищі швидко реагувати на провокативні публікації, блогерські колонки, сенсаційні повідомлення, навіть анекдоти, за якими фактично криються порушення прав людини, її дискримінація за тією чи іншою ознакою.

У контексті нейтралізації мови ворожнечі ефективним засобом були б і розроблені спільно з ромознавцями, філологами, психологами певні стандарти мовлення з наголосом на закріплення в медійному просторі конкретної лексики, термінології. До прикладу, заміна слова «цигани» на «роми».

Від журналістів багато що залежить, у їхньому розпорядженні арсенал засобів, за допомогою яких можна ефективно вирішувати проблеми, зокрема й ті, які стосуються ромського населення. Головне – діяти самоусвідомлено, відповідально, сприяти порозумінню між людьми. Вагому роль у цих процесах повинні відігравати й професійні творчі організації. Адже ніхто так не проконтролює дотримання стандартів журналістської етики й ефективно не припинить їх порушення, як самі ж медійники.

Загалом на нинішньому етапі стосунків суспільства й ромів як його специфічної, та все ж повноцінної, частини для журналістів важливо шукати те, що об'єднує, акцентувати увагу на протидії ксенофобії та дискримінації, на тому, що допомагає вирішувати проблеми, а не навпаки, їх загострює, переводить у площину нетерпіння й ворожості.

Боротьба ж за права людини, її свободи повинна бути одним із пріоритетних меседжів у взаємостосунках і держави й суспільства, і його окремих, особливо вразливих груп. Пам'ятаймо слова американського діяча Роберта Кеннеді.

Він ще в минулому столітті сказав досі актуальні думки: *«Щоразу, коли людина відстоює ідеал або своїм вчинком полегшує долю інших, або виступає проти несправедливості, вона породжує малесеньку хвилю надії, і, перетинаючись одна з одною, ці хвилюки, що надходять від мільйонів окремих центрів завзяття і хоробрості, зливаються у потік, що здатен змести найміцніші стіни гноблення і протидії»* (<http://slavutichlib.com.ua>).



## СПИСОК ДЖЕРЕЛ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Навроцька Є. Історія і культура ромів України: навчально-методичні рекомендації / Євгенія Навроцька. – Ужгород, 2015. – 35 с.
2. Навроцька Є., Селеш О., Тирпак С., Човка В., Човка К. Прикмети та забобони ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во Ол-ри Гаркуші, 2017. – 40 с.
3. Новікова М. В. Дослідження проблем ромського населення (за результатами моніторингу в Автономній Республіці Крим, Одеській та Закарпатській областях) / Новікова Марина Валентинівна. – К. Шум-фото, 2014. – 54 с.
4. Ромологія: Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових читань / Упорядкування: Є. М. Навроцька. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. – 144 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/2812>.
5. Стан реалізації державної політики щодо ромів. Звіт за результатами моніторингу виконання плану заходів Стратегії захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство до 2020 р. / за заг. ред. А. С. Сеїтосманова. – К.: ФОП Клименко Ю. Я., 2015. – 72 с.

## ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Галечик В. Роми в Україні залишаються групою, яка дискримінована за етнічною ознакою, – Ольга Жмурко / Володимир Галечик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dyvys.info/2017/08/23/romy-v-ukrayini-zalyshayutsya-grupoju-yaka-dyskryminovana-za-etnichnoyu-oznakoju-olga-zhmurko/>.
2. Загальна декларація прав людини [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015).
3. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
4. Зіневич Н. Про історію ромів в Україні / Наталія Зіневич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://idealist.media/index.php/nataliya-zinevich-pro-istoriyu-romiv-v-ukrayini/>.
5. Коваленко Н., Шерстюк Н. Роми в Україні: особливості, традиції та стереотипи / Наталка Коваленко, Надія Шерстюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1604968.html>.
6. Мазука Л. Проблеми інтеграції ромів в українське суспільство: сучасний стан і шляхи вирішення / Людмила Мазука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/17-1439457545.pdf>.
7. План заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року від 11 вересня 2013 р. № 701-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-p>. – Дата доступу: 17.12.17.



## НЕРИТОРИЧНІ ЗАПИТАННЯ ПРО ВРАЗЛИВІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ МЕДІАТЕМИ



**Надія Янець**, магістерка філології, асистентка кафедри журналістики, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка

**Світлана Брошкова**, кандидатка економічних наук, доцентка кафедри журналістики, Одеський національний університет ім. Івана Мечникова

**Ірина Виртосу**, журналістка, експертка Центру інформації про права людини

*Про них найчастіше пишуть погано або ніяк. Ідеться про людей, які живуть з ВІЛ, працівниць секс-бізнесу, осіб, які мають наркотичну залежність, довічно ув'язнених, бездомних – так звані вразливі групи населення. Медіа їх можуть таврувати. І навпаки – ламати стереотипи, доносити до кожного, що ці групи людей мають право на життя, на повагу до їхньої гідності, їх не треба боятися, вони також потребують захисту прав. Якраз це і має стати головним завданням сучасних ЗМІ, як і формування толерантного ставлення соціуму до вразливих категорій населення. Авторки лекції, розглядаючи найпоширеніші міфи, ставлять чимало запитань для обговорень цих чутливих тем.*

### ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Табуйовані теми в українських медіа.
2. Міфи довкола вразливих груп населення.
3. Нериторичне запитання – як зробити видимими невидимих людей?

Є такі теми, за висвітлення яких журналіст від читача навряд чи отримує схвальні відгуки. Ці статті збирають мало «лайків» у соціальних мережах. Це так звані теми-табу в журналістиці. Ідеться про висвітлення вразливих груп населення, зокрема, про людей, які живуть з ВІЛ, працівниць секс-бізнесу, осіб, які мають наркотичну залежність, довічно ув'язнених, бездомних та ін.

Дізнатися про їхнє життя, інтереси, що їх хвилює, зрештою, почути їхній голос – більш можливо у спеціалізованих виданнях. До прикладу, газета для ін'єкційних споживачів наркотиків та їхніх рідних «Мотильок». Зазвичай такі видання, як «Мотильок» – це інформаційно-комунікаційні проекти міжнародних та українських громадських, благодійних організацій.

Існує також і «вулична преса» – близько 124 видань виходять у 60 країнах світу. Ці видання – гарний приклад прямої допомоги бездомним: їх продають самі бездомні, тим самим вони отримують «легальні» гроші, спілкуються з іншими верствами населення, стають видимими для суспільства. В Україні діє поки що єдиний такий журнал «Просто неба» (Львів), який створює справжня редакція. До слова, в ній свого часу працювали Ірина Славінська, Юрій Андрухович.

У масових же виданнях чи на телебаченні, радіо про вразливі групи населення часто готують матеріали з поширенням стереотипів. Не дивно, адже викликів, із якими стикаються журналісти, які обрали одну з таких тем, чимало:



- Відсутність культури спілкування: незнання й невміння спілкуватися з «героями» матеріалу – радше це відбувається інтуїтивно.
- Табування теми.
- Непопулярність теми.
- Використання теми лише задля сенсації та збільшення рейтингів видання/передачі.
- Такими темами «зловживає» кримінальна хроніка, яка часто орієнтована на статистику правопорушень, деталізацію злочинів, пікантні подробиці, страх, жаль, розпач. Замість того, щоб аналізувати проблему й пропонувати можливі способи соціалізації вразливих груп населення.
- Не так багато фахівців серед журналістів, які регулярно висвітлюють цю тему в національних ЗМІ, тому й немає до кого звернутися за порадою.
- Малий інформаційний попит серед читачів. Хоча стаття може викликати інтерес, однак відгуки переважно будуть негативними щодо героїв статті, часто під гарячу руку потрапляє і сам автор матеріалу.

У медіа ці теми називають узагальнено, незрідка зневажливо – соціальною проблематикою. Та перед тим, як зверхньо ставитися до «соціалки», варто себе запитати:

- Що я як журналіст/ка обираю за провідну ідею висвітлення?
- Як медіа сприймає *саму людину* в контексті хвороби, залежності, безвиході, ізоляції та злиденності?

Попри непопулярність і складність, ці теми потребують висвітлення, зокрема, розвіювання міфів. Спробуємо деякі із цих міфів розглянути й актуалізувати чутливі питання.

### *МІФ: ВОНИ – ВТРАЧЕНІ, ВОНИ – НЕ ЛЮДИ*

Часом непросто писати неупереджено та без емоцій про вразливі категорії населення. Журналістові буває складно усвідомлено збирати і висвітлювати таку чутливу інформацію. І в прагненні якнайшвидше подати кричущі «факти» про людей із наркотичною залежністю, представниць секс-індустрії, осіб, які мають ВІЛ, чи ув'язнених – нехтують елементарні журналістські стандарти. Відбувається «класичне» тиражування стереотипів і навішування ярликів – «наркоман», «проститутка», «спідозний».

Деталізація і «смакування» пікантних подробиць життя – ще одне класичне нехтування журналістської етики. Та від того, що медіа озвучить сто разів про «полуничку», проблема навряд чи вирішиться.

Здавалося б, у ситуації, коли тема непопулярна, є можливість не повторитися (не бути банальним), пропонувати авторський погляд на проблему, зрештою, реалізувати свої здорові журналістські амбіції, медіа йдуть найпростішим способом. Зазвичай поверхово інформують про життя секс-працівниць чи наркозалежних (незрідка користуючись повідомленнями з хронік МВС), максимум – репортаж з місця подій. Глибше копати охочих не так багато.

Цікаве дослідження про зображення проблеми наркозалежності українськими медіа зробила С. Горецька. Проаналізувавши публікації відомих друкованих видань, Горецька поділила їх на кілька тематичних груп.

- Перша група – це повідомлення про злочини, здійснені у стані наркотичного сп'яніння, про наслідки передозування та про незаконний обіг наркотиків.
- Друга – матеріали з антинаркотичної політики та практики: про офіційні рішення різних адміністративних структур, організацій і про практичну роботу органів охорони здоров'я, освіти, деяких громадських ор-

ганізацій. Висвітлення новин, що пов'язані з появою нових законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з наркоманією та наркобізнесом.

- До третьої групи належать роздуми про різні аспекти наркоманії як соціального явища та апелювання до молодого покоління.
- Четверта – рекламні матеріали про різні види наркологічної допомоги.
- П'ята група матеріалів – це звернення до влади з вимогою приділити соціально гострій проблемі більше уваги.
- До шостої групи належить пряма та прихована антинаркотична пропаганда у вигляді гасел-закликів, гасел-застережень, які є наскрізною ідеєю журналістських матеріалів.

Авторка наукової статті із жalem констатує, що в сучасній періодичній пресі практично відсутні просвітницькі матеріали та методична цілеспрямована антинаркотична пропаганда.

Заглиблюватися у суть справи, спілкуватися з родичами потерпілого та обвинуваченого, відчувати шкірою біль героя чи героїні свого матеріалу часто потребує чимало часу та зусиль. А тому таке незрідка ігнорують за браком і часу, і фахових знань. Тож стереотипи довкола вразливих груп населення міцніють і множаться.

Наприклад, людини, яка живе з ВІЛ, треба остерігатися, яка не може жити серед «здорових» людей; наркозалежна людина – це обов'язково злочинець. Самі ж медіа тривалий час, особливо в 90-х, асоціювали СНІД або наркотики зі злом, а носіїв вірусу імунodefіциту та наркозалежних – з «групами ризику», таким чином посилюючи негативне ставлення до них суспільства.

Такі процеси прийнято називати термінами «стигматизація», «дискримінація».

Як описує дослідниця Т. Семигіна, *стигматизацією* називають процес виділення когось з-поміж інших індивідів на основі певних неприйнятних «відхилень від норми» для застосування суспільних санкцій; упереджене, негативне ставлення до окремої людини чи групи людей, пов'язане з наявністю у неї/них якихось особливих властивостей чи ознак.

Стигматизація неминуче призводить до *дискримінації* як пряме порушення прав певної групи індивідів за якоюсь ознакою – расою, кольором шкіри, віком, статтю, сексуальною орієнтацією, місцем проживання тощо. І тут засоби масової комунікації можуть спричинити несприйняття суспільством людей вразливих груп, таврування їх. Так і навпаки – зламати такі стереотипи, донести до кожного, що ці категорії людей мають право на життя, на повагу до їхньої гідності, їх не треба боятися, вони також потребують захисту прав. Якраз це і має стати головним завданням сучасних ЗМК, як і формування толерантного ставлення соціуму до вразливих категорій населення.

#### *МІФ: ВІЛ-ПОЗИТИВНІ? САМІ ВИНУВАТІ, АБО Ж ЗАСЛУЖИЛИ*

Україна продовжує перебувати на одному з перших місць в Європі за темпами поширення ВІЛ-інфекції. Тож робота ЗМІ у висвітленні ВІЛ/СНІДу є цінною тим, що для більшості українців це чи не єдина можливість дізнатися про хворобу та вберегти себе від неї або навчитися жити з нею.

ЗМІ будуть тим більше корисні, якщо дотримуватимуться під час підготовки матеріалів про проблеми ВІЛ/СНІДу та наркозалежності певних правил.

По-перше, журналіст повинен ознайомитися з медико-соціальними аспектами ВІЛ/СНІДу: загальні відомості про ВІЛ/СНІД і способи передачі вірусу (через кров, від матері до дитини, через незахищені статеві стосун-

ки); особливості діагностики ВІЛ-інфекції; характерні психоемоційні й поведінкові реакції людини на ураження ВІЛ-інфекцією.

Мати уявлення про наркогенні речовини та ознаки їх вживання; дію наркотичних речовин на організм, прояви психічної та фізичної залежності. Таку інформацію сьогодні легко отримати, зокрема на сайті Центру громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України.

По-друге, дотримання українського законодавства під час висвітлення проблеми ВІЛ/СНІДу є обов'язковою умовою. До прикладу – закони України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення»; «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; «Про рекламу» (Соціальна рекламна інформація, ст. 11); «Про інформацію»; «Про засоби масової інформації (пресу)»; Кримінальний кодекс України; Цивільний кодекс України; Указ Президента України «Про вдосконалення державного управління у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу».

По-третє, медійникам варто ознайомитися зі специфікою діяльності національних і міжнародних організацій, які займаються проблемами епідемії ВІЛ/СНІДу (комунальні чи громадські організації у сфері профілактики та протидії поширенню ВІЛ/СНІДу: Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні; Всеукраїнська благодійна організація «Час життя плюс», благодійна організація «Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ/СНІД» тощо); реабілітаційними програмами і центрами, благодійними організаціями для наркозалежних, які можуть бути джерелами інформації для журналістів.

Цікавими і корисними для майбутніх журналістів будуть інтернет-ресурси благодійних організацій «100 відсотків життя. Київський регіон» і «Конвіктус Україна». Остання надає підтримку вразливим верствам населення для поліпшення якості їхнього життя та здоров'я.

По-четверте, у процесі редакційної верстки потрібно пам'ятати, що матеріали на тему ВІЛ і наркоманії не варто розташовувати поряд. Це може закріплювати негатив у громадській свідомості. Обираючи героя для матеріалу, журналіст повинен обговорити всі умови конфіденційності чи публічності. Адже бувають випадки оприлюднення реальних імен і життєвих історій осіб, які живуть з ВІЛ, чи людей з наркотичною залежністю. Це заборонено законом у разі, якщо людина згоди не дала.

Журналісту варто взяти письмовий дозвіл героя публікації на право друкувати всі достовірні дані про нього. Автор медіапродукту має усвідомлювати власну соціальну відповідальність за можливі негативні наслідки. Зазвичай журналісти змінюють імена чи затушовують обличчя з етичних міркувань.

Не менш важливо – журналіст повинен усвідомлювати відповідальність перед реципієнтом за свій продукт. Тому не потрібно сіяти паніку в суспільстві, не варто описувати людину з ВІЛ чи з наркотичною залежністю як хвору, не робити з неї героя чи злочинця, треба пильно обирати джерела інформації, давати конкретні рекомендації для вирішення проблеми.

У журналістських матеріалах варто уникати висвітлення аспектів наркозалежності, у яких може бути прихована пропаганда (питання легалізації наркотиків, фінансовий прибуток наркобізнесу, героїзація зірок шоу-бізнесу тощо).

Зокрема дослідниця О. Лаврик виділяє підтеми, до висвітлення яких журналістам варто підходити з особливою обережністю:

- наркотики й рок-зірки. Наприклад, помилкові зауваження, що доля «зірок» неможлива без наркотиків; що наркотики – невід'ємна частина рок-культури; вони необхідні для творчості; наркотики – атрибут слави й успіху; наркотики – спосіб розважитися й розслабитися; безкарність зірок-наркоманів; легкість відвикання від наркотиків;

- реклама приватних клінік й опис сумнівних досягнень в галузі медицини (наприклад, коли йдеться про можливість швидко допомогти людині позбавитися наркозалежності);
- легалізація наркотиків та їх рецептура.

Лаврик також визначає основні функції журналістів під час висвітлення теми наркозалежності: інформування про шкоду наркотиків, сприяння формуванню установки на здоровий спосіб життя та неприйняття наркотиків, повідомлення про методи лікування наркозалежних, наркологічні центри та клініки тощо.

Окреме питання – мовні правила та принципи висвітлення проблем ВІЛ/СНІДу й наркозалежності. Лаврик виокремила певні табу-лексеми і табу-вислови, які не варто використовувати в контексті зазначеної теми. Тож не треба вживати: ВІЛ-інфікований, «спідоносний», носій ВІЛ, хворий на СНІД; боротьба зі СНІДом; наркоман, «нарик»; заразитися ВІЛ; СНІД – чума ХХ століття. Замість них, на думку дослідниці, варто послуговуватися такими термінами, як людина, яка живе з ВІЛ, ВІЛ-позитивна людина; протидія поширення СНІДу; наркозалежний, людина, яка вживає чи залежна від наркотиків; інфікуватися ВІЛ.

#### МІФ: ПРОСТИТУТОК НЕ ГВАЛТУЮТЬ – САМІ ЛЯГАЮТЬ

Чи справді так? В Україні секс-працівниці перебувають поза законом, отже, і поза державним захистом.

Розберемося в термінах. *Торгівля жінками*, він же *трафікінг*, або *сексуальне рабство* – цей вид злочинного бізнесу можна порівняти за ступенем своєї прибутковості з наркобізнесом і торгівлею зброєю. Терміни «секс-робота», «секс-працівниці» і «секс-працівники» використовують правозахисні (наприклад, Amnesty International, Global Network of Sex Workers Projects) і сервісні (International HIV Programme, Alliance for Public Health) організації як нейтральне позначення тих, хто зайнятий у сфері секс-послуг.

Такі визначення наділяють людей суб'єктністю і наголошують, що секс-робота – це вид заробітку (який людина може вибрати сама і від якого може відмовитися), а не тавро. До того ж термін «проституція» правозахисні організації можуть використовувати (наприклад, Anti-Slavery International), коли йдеться про насильницьке втягнення в цю сферу.

Поняття «секс-робота» ширше, аніж поняття «проституція». Воно включає в себе, наприклад, еротичні танці, віртуальний секс за гроші, стриптиз та інші практики, пов'язані із сексом і еротикою. Проституція є секс-роботою, але не кожна секс-робота є проституцією. Крім цього, визначення «проституція» і «повії» зазвичай приховують у собі негативну конотацію, вони вказують на маргінальне становище людей, які надають секс-послуги за гроші.

*Сексуальна експлуатація* – це практика, за допомогою якої індивід(и) отримує(ють) сексуальне задоволення, матеріальний прибуток або іншу вигоду через зловживання сексуальністю інших, відмовляючи їм у праві на гідність, рівність, автономність, фізичний і ментальний добробут (Defeis, 2000).

Сексуальна експлуатація має на увазі також практики, що не включають грошовий обмін, такі, наприклад, як *згвалтування*. Однак найчастіше сексуальне рабство ґрунтується на комерційній сексуальній експлуатації, в якій основним методом влади, застосовуваним для отримання сексуального доступу до дівчат і жінок, є економічний примус, хоча в цей процес можуть бути залучені інші форми, такі як груба сила, викрадення й обман.

Згідно з даними ООН, приблизно 2,4 мільйона осіб у світі є об'єктами торгівлі людьми в будь-який окремо взятий момент часу. До того ж 80% з них використовують як секс-рабів.

Британський кореспондент видання Observer Марк Таунсенд досліджує причини втягування у секс-рабство жінок. Зокрема когось з дівчат обманюють, пропонуючи роботу в офісах або на подіумі, когось захоплюють розповідями про щасливе майбутнє, а в когось немає іншого вибору.

До торгівлі людьми залучено багатьох, серед них – і правоохоронці, і прикордонники, пише Таунсенд і наводить слова однієї із жінок, яка розповідає, що кожний раз платить правоохоронцям за ніч роботи. Інші скаржаться на побиття, на які поліція нібито заплющує очі.

Оскільки в Україні працівники/ці секс-індустрії залишаються поза законом, питання, пов'язані із цією сферою, не прийнято відкрито обговорювати. У результаті – секс-робота дедалі більше обростає міфами і стереотипами, на яких у подальшому вибудовують політику щодо її регуляції.

Згідно зі статтею 181-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) за зайняття проституцією передбачено відповідальність у вигляді штрафу. Згідно зі статтею 303 Кримінального кодексу відповідальність у вигляді позбавлення волі настає за сутенерство та утримання «будинків розпусти». Проте купівля таких послуг згідно із законом не переслідується.

Наразі в суспільстві тривають дискусії довкола секс-індустрії. З огляду на всі плюси і мінуси легалізації комерційного сексу працівники поліції та суспільство схилиються до думки, що плюсів у цьому набагато більше: мінімум – це забезпечить безпеку і самим представницям цієї професії, і їхнім клієнтам.

Проституцію легалізувати потрібно, але кримінальну відповідальність за сутенерство та звідництво скасовувати не можна. Якщо людина (найчастіше жінка) сама прийняла рішення заробляти таким способом, то жодні штрафи й осуди її не зупинять. Інша справа, коли людина потрапляє до сексуального рабства, її змушують цим займатися через насильство, обман і погрози. У практиці трапляються випадки, коли покупці інтимних послуг вбивали дівчат або завдавали їм каліцтва, несумісні із життям.

Декриміналізація не тотожна легалізації, хоча її можна розглядати як один з етапів легалізації. Декриміналізація у вузькому сенсі означає скасування наявної кримінальної відповідальності, у широкому – відмова від будь-якого виду покарання.

Чимало країн пропонують свої моделі легалізації секс-бізнесу. Так, у Німеччині та Нідерландах легалізація комерційного сексу означає формування спеціальної політики щодо секс-роботи, а саме – ліцензування, спеціальне оподаткування, додаткові процедури.

У деяких штатах Австралії надання секс-послуг за гроші дозволено, однак більшість пов'язаних із цим видів діяльності (сутенерство, утримання «будинків розпусти») заборонено. Інші країни, наприклад, Швеція і Норвегія, дотримуються думки, що проституція – це форма насильства над жінками, тому пропонування секс-послуг за гроші не заборонено, проте їх купівля переслідується за законом.

Найбільш жорстку заборону включає в себе відповідальність і для самих секс-працівників, і для їхніх клієнтів.

У середовищі правозахисників немає єдиної думки щодо того, чи має секс-робота бути легалізовано. Однак більшість з них згодні з тим, що вона має бути *декриміналізована*. Саме тут і виникають конфлікти.

Феміністичні організації (наприклад, Coalition Against Trafficking in Woman) вважають, що декриміналізація сутенерів грає на руку тим, хто експлуатує жінок і сприяє торгівлі людьми. На їхню думку, декриміналізація має стосуватися тільки тих людей, які безпосередньо виконують секс-роботу.

Тимчасом інші організації (наприклад, Amnesty International) виступають за скасування покарання для всіх, хто працює в цій сфері. Однозначної відповіді на це питання немає, оскільки масштаб залучення людей у секс-роботу

часто важко виміряти. У будь-якому разі правозахисників більше хвилює, чи спричинить легалізація порушення прав людини.

2012 року група вчених провела дослідження, де засвідчено, що легалізація проституції (незалежно від типу) збільшує масштаби торгівлі людьми в країнах з високим рівнем доходу. У країнах, де впроваджено відповідальність за купівлю секс-послуг, масштаби торгівлі людьми зменшуються. Однак у тому самому дослідженні стверджується, що криміналізація секс-роботи також спричиняє ризики порушення прав людини, а легалізація може означати поліпшення умов праці для секс-працівників.

З іншого боку, так звану шведську модель (криміналізація клієнта) не раз критикували як таку, що не знижує рівень залучення людей у секс-бізнесі, проте піддає їхню роботу ще більшому ризику. Дослідження, проведене Amnesty International, засвідчило, що в Норвегії, де купівлю секс-послуг заборонено, секс-працівники також стикаються з великими проблемами: ризик примусового виселення або депортації, неможливість працювати разом задля безпеки.

Згідно з дослідженням UN Office on Drugs and Crime, основними країнами призначення для людей, залучених у сексуальне рабство, є Японія, США, Таїланд, Німеччина, Нідерланди, Туреччина, Бельгія, Італія та Ізраїль. Водночас в Японії і США секс-роботу повністю заборонено, в Таїланді заборонено, але за фактом не переслідуються. У Нідерландах, Німеччині та Туреччині вона повністю легальна. У всіх інших країнах секс-робота декриміналізована.

Наукове дослідження 2003 року в журналі «Травма-практика» показало, що 89% жінок, які займаються проституцією, хочуть уникнути проституції, але не мають інших варіантів виживання.

На сьогодні в Україні існує низка проблемних питань щодо запобігання протизаконній дії торгівлею тілом і наданню послуг інтимного характеру, а саме:

1. Відсутній механізм притягнення до відповідальності осіб, які сприяють розвитку проституції (так званих користувачів).
2. Велике поширення проституції викликає потребу збільшення суми штрафів за вчинення адміністративного правопорушення.

Водночас, за словами секс-працівниць, наявність штрафів за «проституцію» (ст. 181.1 КУпАП) нічим не обґрунтовано, адже секс-робота не становить суспільної небезпеки. А ця норма заганяє секс-працівниць у «підпілля», де вони зазнають насильства, дискримінації та стигматизації і від клієнтів, і від правоохоронців. Злочини проти секс-працівників залишаються без належного розслідування, що дає змогу їхнім кривдникам продовжувати чинити насильство безкарно.

Керівниця ВБО «Легалайф-Україна» Наталія Ісаєва, яка сама колись виконувала секс-роботу, зауважує: *«Навішування на нас, секс-працівників, протоколів і переслідування за добровільну секс-роботу заганяє нас у тінь, дає можливість поліції «кришувати» секс-бізнес, здійснювати насильство, вимагати з нас гроші, шантажувати розкриттям наших даних. Ми стаємо вразливими, нас дискримінують як представники держави, так і лікарі, і суспільство в цілому. Ми, секс-працівники, хочемо мати рівні права, доступ до медичних послуг, вільно розпоряджатися своїми життям, здоров'ям, без насильства».*

Правозахисники, які регулярно моніторять роботу поліції, стверджують: нинішню боротьбу із секс-бізнесом спрямовано не проти торгівлі людьми чи втягування у проституцію, а проти жінок, які стають для правоохоронців легкою здобиччю.

За результатами дослідження Amnesty International, проведеного в кількох країнах світу, декриміналізація – найкращий шлях, яким може піти держава для захисту секс-працівників від порушення їхніх прав. Директор-



ка Amnesty International в Україні Оксана Покальчук наголошує: *«Нам важливо домогтися декриміналізації, оскільки це єдина ефективна форма захисту прав секс-працівниць. Люди, що надають секс-послуги, стають жертвами насильства, побиття, незаконних арештів, вони не можуть навіть поскаржитись на це, а їхні справи не розслідуються. Зараз важливо домогтись скасування статті 181-1 КУпАП, яка передбачає відповідальність за добровільну секс-роботу повнолітніх».*

## ВИСНОВКИ

На сьогодні науковці дедалі частіше пишуть про правила та стандарти висвітлення тем, які можуть викликати упереджене ставлення до людей за ознаками раси, національності, статі, сексуальної орієнтації, мови, релігійних переконань, і до людей вразливих груп. Журналісти різних країн світу давно впровадили кодекси професійної етики для того, щоб виключити зловживання свободою слова та не допустити перетворення журналістів на пропагандистів і рекламистів. Проте, як засвідчує різний моніторинг ЗМІ, цього недостатньо для того, щоб запобігти стереотипізації щодо соціальної проблематики, зокрема під час висвітлення життя вразливих груп населення.

Мова журналістів часто недосконала, відсутність поширеної практики спеціалізації журналіста впливає на компетентність репортерів у соціальній тематиці. Тож під час підготовки журналістських матеріалів треба пам'ятати про професійний підхід до їх написання, про необхідність ґрунтовного вивчення досліджуваної теми.

Наявність у редакції спеціальних кореспондентів, глибоко компетентних у соціальній тематиці, було б великим плюсом. Варто наголосити, що ЗМІ мають могутній потенціал для підвищення усвідомлення проблеми ВІЛ/СНІДу та наркозалежності, її профілактики, соціалізації колишніх ув'язнених чи захист секс-працівниць від насильства, інформуючи людей про те, як вони можуть захистити себе, змінити ставлення до вразливих груп населення, борючись з дискримінацією.

Поради, як підготувати матеріал про вразливі категорії населення:

- Пам'ятайте, що герой вашого матеріалу – це передусім людина. Оцінні судження лишаємо поза текстом.
- Вимикаємо емоції – збираємо факти.
- Уникайте стереотипів – розкажіть про людину, її історію, висновки лишіть читачу.
- Якщо не знаєте, як подавати зібрану інформацію так, щоб уникнути конфлікту інтересів чи перекосу інформації, – готуйте журналістський матеріал, спираючись на права людини.
- Дотримуйтеся принципів конфіденційності інформації та захисту персональних даних «героїв» ваших матеріалів.
- Будьте особливо ретельні у висвітленні тем про дітей.
- Спирайтеся на міжнародне та національне законодавство.
- За змоги віддайте на інформаційну експертизу ваш матеріал медіаюристам, експертам з теми, прислухайтеся до їхніх порад.

Варто пам'ятати, що порушення прав людини та безправність, незахищеність і стигматизація – базові ознаки багатьох соціальних проблем, вони руйнують людські надії на вирішення ситуації, блокують місцеві ініціативи та посилюють «соціальну каналізацію» сучасних медіа.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Михайлова О. Правила та принципи висвітлення ВІЛ/СНІДу як соціальної проблеми у теленовинах / О. П. Михайлова // Наукові записки Інституту журналістики. – 2015. – Т. 59.
2. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За загальною редакцією Маєрчик М., Плахотнік О., Ярманової Г. – К.: Критика. – 2014.
3. Дж. Мак-Манус. Як розрізнити соціально відповідальну і безвідповідальну журналістику // Медіаграмотність. Інтернет-видання [сайт]. – Режим доступу: <http://osvita-mediasapiens.ua/material/yak-rozrizniti-socialno-vidpovidalnu-i-bezvidpovidalnu-zhurnalistiku> – Назва з екрана.
4. Дзялошинский И. Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезные людям. – М.: Престиж, 2006. – 104 с.
5. Медіа-іміджі ВІЛ/СНІДу в Україні / Т. Семигіна, І. Зубець, Д. Богдан та ін. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2005. – 124 с.
6. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи. – К. – Проект «Без Кордонів» ГО «Центр «Соціальна Дія», 2015.
7. Наш соціальний календар: збірка навч.-метод. матеріалів і наук. статей / Упор., ред. К. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2011.
8. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей: навч. посіб. / За ред. Т. Семигіної. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 216 с.
9. Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті»: Посібник для України. OSCE/ODIHR. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/208186?download=true> – Назва з екрана.
10. Спектр М. Конструирование социальных проблем / М. Спектр, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: хрестоматія. Казань: Казан, гос. ун-т, 1998. – С. 77–87.
11. Шендеровський К. Соціальна освіта та соціальні комунікації: тексти лекцій / К. Шендеровський // Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2011. – 205 с.
12. Шендеровський К. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – 288 с.
13. Шендеровський К.С. Соціально значущі комунікації у сфері вирішення сучасних соціальних проблем // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2013. – Т. 52. Липень-вересень.
14. Теория и методология исследования социальных проблем / Отв. ред. Р. Гринберг, Т. Чубарова. – М.: Наука, 2005. – 189 с.
15. Стехіна В. Проблема розуміння в соціальних комунікаціях / В. Стехіна // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – Т. 41. – Жовтень-грудень. – С. 28–32.
16. Волонтери. Мобілізація добра: збірка / укл. і передм. І. Карпи. – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 256 с.
17. Кампанія проти дискримінації. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.discrimi.net/> – Назва з екрана.
18. Климанська Л. Д. Медіа-імідж соціальної проблеми / Л. Д. Климанська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 273–279.

19. Клименко Н. Проблеми дитинства та материнства на сторінках видань для жінок і родин: специфіка подання (на матеріалах журналів «Единственная», «Мир семьи», «Мама и я») / Н. Клименко // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 38. – 2010. Січень-березень. – С.103–110.
20. Соціальна робота в Україні: теорія та практика : навч. посіб. / І. Зверєва, О. Безпалько, С. Харченко, К. Шендеровський та ін.; за заг. ред.: І. Зверєвої, Г. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2003. – 233 с.
21. Журавлева Ж. Извращенец – жертва – террорист: социальное конструирование ролевого репертуара ВИЧ-инфицированных в масс-медиа // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 2003. – № 18. – С. 173.
22. Інформування населення про соціальні та реабілітаційні послуги: методичний посібник / Тетяна Семигіна, Ганна Коришова, Олена Іванова; проект ПРООН «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». – К.: К.І.С., 2013. – 104 с.
23. Профілактика вживання наркотиків серед учнівської та студентської молоді: методичний посібник // Журавель Т. В., Самусь В. В., Сергеева К. В., Соловійова О. Д., Строева Н. М.; за ред. Т. В. Журавель. – К.: ФО-П Буря О. Д., 2014. – 96 с.
24. Тарасова Маргарита. Секс-робота і що з нею робити. – Електронні дані. – Режим доступу: [https://humanrights.org.ua/material/seksrobota\\_kriminalizacija\\_dekriminalizacija\\_chi\\_legalizacija](https://humanrights.org.ua/material/seksrobota_kriminalizacija_dekriminalizacija_chi_legalizacija).

ЖУРНАЛІСТИКА  
І ПРАВОЗАХИСТ  
ЯК ПАРТНЕРСТВО



# ЖУРНАЛІСТИ І ПРАВОЗАХИСНИКИ: ТОЧКИ ДОТИКУ



**Олександр Волковинський**, доктор філологічних наук, професор,  
завідувач кафедри журналістики, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

*Співпраця між правозахисниками і журналістами ґрунтується на професійному взаємозбагаченні. Журналістам варто вивчати специфіку роботи правозахисників, розвивати вміння отримувати та інтерпретувати інформацію, яку мають правозахисні організації. Правозахисникам доцільно залучати до конкретних справ журналістів для створення суспільного резонансу довкола гучних проявів порушення прав людини. Співпраця між правозахисниками і журналістами має мати не спорадичний, а системний характер.*

## ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Передумови зближення професійної діяльності.
2. Функціональні зближення.
3. Зумовлена необхідність співпраці.
4. Зasadничі принципи успішної співпраці.

Журналіст – людина, не байдужа до фактологічної інформації. Щоденно пишучи, журналіст повідомляє суспільству те, що виходить за межі особнього. Правозахисник сприймає порушення прав людини чи їх недотримання як особистісну проблему.

Журналіст бере участь у підготовці й оприлюдненні матеріалів у засобах масової інформації. Він покликаний актуалізувати громадську думку, сприяти формуванню суспільної свідомості й світосприйняття. Вартість інформації, яку продукує журналіст, вимірюється її соціальною вагою.

Правозахисники займаються громадською діяльністю, мета якої зводиться до захисту прав людини. Їм доводиться доступними і законними засобами протистояти свавіллю посадових осіб чи державних структур. Головне кредо правозахисників – відстоювати права людини мирними способами. Справжні правозахисники за будь-яких обставин визнають верховенство прав людини.

Утворення й функціонування журналістики і правозахисних організацій зумовлено соціальним запитом на відстоювання інтересів знедолених груп населення чи окремих людей. Переважно такі організації отримують статус недержавних: *«На рубежі ХХ–ХХІ століть людство вступило в таку стадію розвитку міжнародних відносин, коли держави усвідомлено втрачають монополію єдиних суб'єктів таких відносин. Безсумнівно, держави все ще залишаються основними суб'єктами на світовій арені, але зростає і вплив інших суб'єктів міжнародних відносин. Їх активними учасниками стають неурядові організації»*. На службу груп населення і людей, чиї права дискримінують, стають правозахисні організації (ПО). Незалежний статус допомагає їм ефективно відстоювати права людини, сприяти позитивним соціальним змінам, забезпечувати стабільність національного розвитку і високий рівень безпечного існування в державі. Правозахисник для журналіста має стати не лише постачальником інформації. *«Місія журналістики включає в себе і правозахисний напрямок. Значить, мета і завдання правозахисників і журналістів схожі, тому їм і необхідні особисті контакти, спільні проекти та співпраця у створенні інформаційних приводів»*. Між журналістами і правозахисниками доречно встановлювати партнерські стосунки на ґрунті повної довіри і взаємної підтримки.



## ПЕРЕДУМОВИ ЗБЛИЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Журналісти і правозахисники стають своєрідним лакмусовим папірцем (індикатором), що визначає знакові соціальні явища чи події. Головне – цей показник реагує на стан дотримання/недотримання прав людини і загальних свобод у тому чи тому суспільстві.

Тривожні повідомлення надходять з країн, де влада нехтує демократичними засадами.

До прикладу ситуація в Азербайджані. «Майже щотижня журналісти і правозахисники з Азербайджану прибувають до Грузії в пошуках притулку». Від режиму Ільхама Алієва втікають журналісти Афган Мухтарли з дружиною і Темур Керимов, правозахисник Відаді Іскендерлі (він же – екс-кандидат в президенти Азербайджану) та ін. Однак і в самій Грузії деякі аспекти цієї справи викликають занепокоєння. Після викрадення в Тбілісі Афгана Мухтарли азербайджанські журналісти і правозахисники не відчують себе і своїх близьких у безпеці. Дашгин Агарларли, член опозиційної азербайджанської партії «Мусават», зазначає, що Тбілісі перестав бути для втікачів безпечним містом: *«Нам тут офіційно сказали, що ми – небажані. Не всі, звичайно, але активних людей, тих, хто продовжує свою діяльність, тут оголосили небажаними»*. Проте, порівняно з Азербайджаном, журналісти і правозахисники сприймають Грузію як країну з вищим рівнем свобод. Тому ланцюжок втікачів з однієї держави в іншу не переривається.

Ще однією передумовою до пошуків точок дотику між журналістами і правозахисниками стає відсутність універсальної підготовки. Журналістам часто бракує знань у галузі юриспруденції та міжнародного права. Правозахисники не володіють вміннями і методиками соціальних комунікацій зі зверненням до масової громадської свідомості.

Переконливим прикладом може бути ситуація з посиленням настроїв ксенофобії та націоналізму в певному суспільному середовищі. Правозахисники шукають канали сповіщення громадськості задля застережень про небезпеку посилення праворадикальних проявів. На допомогу приходять журналісти. Вони активно створюють соціально-комунікативний майданчик для привернення уваги громадськості до тривожних проявів. Однак правозахисникам і журналістам бракує спеціальної підготовки, ознайомлення із сучасними теоретичними концепціями. Медійники і правники часто перебувають під впливом застарілої парадигми мислення, яка давно не відповідає сучасним реаліям. Тоді ситуація обертається парадоксом.

Маловідомі імена радикалів популяризують, їхні дії і концепції стають відомими широким верствам населення. Так фактично спрацювало «розкручування» Ісламської держави (ІД). 3 жовтня 2014 року до цієї організації щомісяця приєднувалося близько 1000 добровольців з різних країн світу. Загалом до складу ІД долучилися громадяни 80-ти держав.

Комісія Організації Об'єднаних Націй з прав людини висловила серйозну занепокоєність щодо діяльності ІД. У спеціально підготовленому звіті зазначається, що терористична організація *«намагається підкорити цивільні особи під свій контроль і домінувати над усіма аспектами їхнього життя через терор, ідеологізацію та надання послуг тим, хто підкоряється»*. У роботу журналістів і правозахисників довелося терміново вносити важливі корективи для протистояння пропаганді ІД і вербовці до їхніх лав громадян з різних країн.

Діяльність журналістів і правозахисників спрямовано на збільшення прозорості державного і громадського управління. Представники ЗМІ і ПО спільними зусиллями намагаються встановлювати соціальний контроль над роботою всіх щаблів влади. У результаті такий підхід допомагає громадськості брати цілеспрямовану участь у процесах розвитку демократії, прав і свобод людини.

## ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗБЛИЖЕННЯ

Журналістику і правозахисну діяльність ріднять наближені соціально-громадські функції. Обумовлюється такий стан речей спільним об'єктом діяльності – правовим існуванням суспільства.

Журналістська і правозахисна діяльності перетинаються в реалізації загальних (збирання, обробка і поширення інформації; формування громадської думки) і спеціальних (організаційна; сторожового собаки; ідеологічна; культуротвірна та ін.) функцій. У такому аспекті найважливішою точкою дотику стає *інформаційна роль ЗМІ і ПО*. Правозахисники і журналісти збирають, обробляють і поширюють інформацію, що має вагоме суспільне значення. Лише завдяки безперешкодному розповсюдженню інформації можуть втілюватися в життя інші завдання журналістики і правозахисної практики.

Ще одна загальна функція – *формування громадської думки (суспільної свідомості)* – наближається за статусом до ідеологічного інструменту. Журналістика здатна формувати в суспільній свідомості певні стереотипи, моделі поведінки і дій. Правозахисники впроваджують громадську думку в царину правової моралі і соціальної етики. Спільними зусиллями журналісти і правозахисники прищеплюють суспільству аксіологічні (ціннісні) уявлення про необхідність дотримання прав людини. Організують інформаційні кампанії на протидію домашньому насильству. Посилають підтримку розвитку інклюзивної освіти в школі. Зменшують соціальне напруження, пов'язане з питаннями переселенців.

Наступним кроком стає *організаційна функція*. Журналістика здатна структурувати суспільство, призводити його до самоорганізації. ЗМІ домагаються вирішення багатьох соціальних проблем. ПО здатні скеровувати інтерес журналістів до важливих питань і спонукати до розголосу і надання публічності фактів порушення прав людини.

Сучасна суспільна практика доводить, що найтіснішою співпраця журналістів і правозахисників стає під час реалізації функції «сторожової собаки». Працівники ЗМІ і ПО часто змушені вести запеклу боротьбу з різноманітними суспільними вадами чи хворобами. «У друкованих і електронних ЗМІ багато пишеться про приватизацію державної влади спецслужбами, кримінальними корпораціями і екстремістськими політичними угрупованнями. На думку журналістів, існують цілі райони з переважним проживанням національних і соціальних меншин, де функції місцевої адміністрації фактично виконують різні мафії. І часто в листах і скаргах, що надходять з різних регіонів країни з повідомленнями про порушення прав і свобод громадян, видно, що багато в чому повідомлення ЗМІ мають під собою реальний ґрунт». Однак зусиль лише журналістів часто не вистачає для того, щоб відновлювати елементарний правопорядок. Тому журналістам і правозахисникам краще спільними зусиллями захищати права людини, домагатися їх дотримання і збереження законності.

У межах функції «сторожової собаки» журналістика проводить широкомасштабну соціальну критику. Правозахисники стають вартовими на сторожі дотримання прав людини. Через ЗМІ і ПО суспільство торує реальні шляхи до поліпшення соціального життя. Відбувається гармонізація громадських стосунків, їх стабілізація. Завдяки функції «сторожової собаки» журналістика і правозахисна діяльність стають необхідними і вкрай важливими інструментами для вдосконалення суспільства, його захисту від ризикових експериментальних впроваджень, що часто приховують потенційну загрозу збереження прав людини.

ЗМІ і ПО також причетні до *культурно-просвітницької (культуротвірної) функції*. Особливо важливим стає розвиток правового аспекту у процесі розподілу матеріальних і духовних надбань. Спільними зусиллями журналісти і правозахисники спроможні створити просвітницькі інформаційні продукти для масового поширення і вжитку. Журналісти і правозахисники просвічують громадськість на засадах загальнолюдських ідеалів і цінностей. У суспільній свідомості карбується уявлення про соціальну толерантність, верховенство права, необхідну повагу до дотримання прав іншої людини. Яскравою ілюстрацією стало об'єднання зусиль правозахисників, журналістів, народних депутатів, громадськості у справі повернення Гостиного двору, що на Подолі, у власність Києва.

Функціональне досягнення однієї мети можна реалізовувати через різні процеси, засоби, дії. Звичайно, ліву частку спеціальних функцій журналістика і правозахисні організації виконують самостійно. Однак за умови об'єднання зусиль суттєво збільшується ефективність у відстоюванні прав людини.

## ЗУМОВЛЕНА НЕОБХІДНІСТЬ СПІВПРАЦІ

Коли між журналістами і правозахисниками не існує розуміння, може статися трагедія. До її виру потрапляють конкретні люди. Іноді ситуація обертається летальним наслідком. Так сталося з білоруською правозахисницею Яною Поляковою. Вона пішла із життя після публікації анонімного памфлету, що ганьбив її честь і гідність. Публікацію безчесного матеріалу засудили багато журналістів і правозахисників, представники громадськості.

Відсутність скоординованої співпраці знижує рівень ефективності впливу ЗМІ та ПО. У деяких країнах це призводить до того, що самі журналісти і правозахисники потерпають від утисків. Так, *«протягом останніх декількох років Мексика стала однією з найнебезпечніших країн у світі для функціонування журналістики і захисту прав людини. У перші дев'ять місяців 2014 року ... було зафіксовано 222 нападів на працівників медіа. У період з січня 2011 року по грудень 2013 року Національна правозахисна мережа в Мексиці «Усі права для всіх» зафіксувала 27 випадків убивства правозахисників, які загинули внаслідок діяльності із захисту прав людини»*. Пошуки конкретних способів плідної взаємодії між журналістами і правозахисниками мають стати відповіддю на виклики від жорстокого свавілля чи деспотизму.

Останніми роками дедалі частішими стають спроби практично реалізувати функціональне зближення журналістики і правозахисної діяльності. До прикладу, 16 березня 2017 року в Киргизстані відбувся круглий стіл «Відкритий діалог медіаспівтовариства». Захід організував Незалежний союз журналістів Киргизстану. У роботі круглого столу брали участь журналісти, правозахисники, медіаексперти та інші зацікавлені особи. Головна причина зібрання – наступ влади на свободу слова.

Справа в тому, що Генеральна прокуратура держави ініціювала багатомільйонні позови (42 млн сом) проти деяких ЗМІ. Радіо «Азаттик», ІА «24.kg», Zanoza.kg звинувачують у паплюженні честі і гідності президента та політичної партії СДПК.

У виступах журналістів і правозахисників лунали схожі думки. Експерт ЗМІ, журналіст з багаторічним стажем Азамат Тинаєв вважає, що багатомільйонні позови на засоби ЗМІ стають показником авторитаризму. Правозахисниця Динара Ошуракунова висловила припущення, що ЗМІ Киргизстану зумисно намагаються довести до банкрутства. Тоді незручні для влади медіа-ресурси просто перестануть існувати.

Функціональні точки дотику між журналістикою і правозахисною діяльністю створюють відчутні умови для партнерства між представниками цих галузей. Таке завдання не обмежується окремим регіоном або ж країною. *«Інформаційне суспільство навряд чи зможе відразу ж подолати ризики і загрози глобалізації. Багато з них набувають відповідний новій епосі вид – інформаційну нерівність, кіберзлочинність, інформаційний тероризм тощо. Але в той же час повинні з'явитися і нові механізми міжнародного співробітництва в області подолання цих ризиків і загроз та захисту від них, у тому числі й правового»*. Журналісти і правозахисники спроможні сприяти ратифікації різноманітних міжнародних документів, положення яких так чи так торкаються прав людини. За такого підходу велетенська співпраця ЗМІ і ПО продукуватиме універсальні сучасні механізми для захисту прав людини в різних країнах.

Журналісти і правозахисники приречені на плідні робочі взаємозв'язки. *«Недостатня взаємодія засобів масової інформації з правозахисними структурами громадянського суспільства знижує рівень опублікованих матеріалів і їхню дієвість, відсутність якої породжує песимізм, робить громадянське суспільство пасивним»*. Усвідомлення високого рівня відповідальності перед людьми спонукає працівників ЗМІ і ПО до ефективної взаємодії задля забезпечення належних умов з дотримання прав людини.

## ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ УСПІШНОЇ СПІВПРАЦІ

Не завжди правозахисники вміють зацікавити журналістів постановкою тих чи тих проблем. Не завжди журналісти забезпечують належну інформаційну підтримку задля привернення уваги суспільства до порушення прав людини.

Ситуацію потрібно принципово змінювати. *«Обов'язок журналіста – сповіщати про порушення прав людини. І коли державні чиновники або поліцейські служби кривдять журналістів, правозахисники протягують руку допомоги»*. Від усвідомлення такої тези залежить загальний успіх у співпраці журналістів і правозахисників. Якісного результату досягти без взаємної підтримки дуже важко.

У низці численних проблем, що цікавлять якісну журналістику, завжди має знайтися місце для висвітлення питань, пов'язаних із захистом прав людини. *«Права людини заслуговують на те, щоб журналісти розбиралися в них глибоко, писали про них не від випадку до випадку, а постійно, доступно і переконливо, формуючи своїм ставленням, своєю активною позицією повагу до прав і свобод людини як демократичної цінності. Збільшення кількості правозахисних публікацій, уведення відповідних рубрик і тематичних добірок у ЗМІ допоможуть підвищити рівень правосвідомості громадян і залучити їх до активного громадського життя»*. А спільні виступи правозахисників і журналістів підвищують вірогідність успішного відстоювання порушених прав чи свобод конкретної людини.

Сучасна журналістика максимально налаштована на подання новин і поширення актуальної інформації. Для ЗМІ найпривабливішими є повідомлення сенсаційного характеру. А ось правозахисники можуть «опрацювати» певну ситуацію роками. Не завжди журналістам вистачає часу і зусиль для того, щоб ознайомитися з проблемою порушення прав людини в різноманітних її проявах. І знову без взаємної допомоги обійтися надто сутужно. Свідченням цього стають трагічні приклади, коли розрізнена боротьба журналістів і правозахисників призводить до загибелі представників того чи того цеху. Так сталося з Павлом Шереметом. Загиблий журналіст намагався викривати корупційні олігархічні схеми. На честь Павла Шеремета Форум громадянського суспільства Східного партнерства (Брюссель) заснував премію, яку присуджують журналістам за відстоювання прав людини і свободи слова.

Спільними зусиллями журналісти і правозахисники здатні популяризувати результати глибокого вивчення проблем, пов'язаних з правами людини. Правозахисники визначають юридичний аспект того чи того болючого питання. Журналісти звертають увагу соціуму на важливість вирішення певної проблеми. Через журналістів правозахисники отримують своєрідний рупор для привернення уваги суспільства до болючих питань дотримання чи порушення прав людини.

Правозахисники забезпечують журналістів необхідним правозахисним дискурсом. Це додає більшого професіоналізму у висвітленні проблем, які так чи так стосуються прав людини.

Соціальний успіх від співпраці журналістів і правозахисників можна забезпечувати завдяки втіленню принципу симбіозу. За таким підходом від спільно спрямованої діяльності виграють обидва учасника процесу. Симбіозна форма взаємостосунків між представниками ЗМІ і ПО збільшує шанси на досягнення стратегічної мети – впровадження правових норм у повсякденне життя людей. *«Численні виступи організацій громадянського суспільства так чи так слугують розвитку державності, бо вони формують в учасників будь-яких акцій почуття відповідальності за себе, суспільство і державу, загострене розуміння справедливості, яка може бути забезпечена лише на шляхах встановлення порядку, передусім правового»*. Тому ЗМІ та ПО задля максимально можливої реалізації потенціалів варто перейти до активного міжнародного спілкування.

На часі визріває необхідність створення міжнародних організацій, які об'єднували б журналістів і правозахисників. Це дало б змогу кожному інциденту надавати необхідну інформаційну і правову підтримку на досить високому професійному рівні. Таке своєрідне функціональне зрощення змогло б прискорити реагування на події,

суттєво поліпшити моніторинг і аналіз ситуації з дотриманням/порушенням прав людини в конкретній країні чи регіоні. Прикладом можуть стати експертні оцінки різними структурами ООН щодо системного порушення прав людини в багатьох країнах світу. Ідеться про Конго, Південний Судан, Ліберію, Афганістан, Крим, східні регіони України.

Постійна і стабільна взаємодія між журналістами і правозахисниками за принципом вигідного партнерства стає провідним чинником загальної соціальної еволюції. Це дає змогу суспільству й окремим індивідам переходити від простих форм соціального існування до більш складних. Створюються громадські організації, форуми і комітети для відстеження й обговорення гострих і болючих проблем. Цілу низку структурних підрозділів і посад, працівники яких відповідають за дотримання прав людини, організовує ООН. Це – Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Рада Безпеки ООН, Рада з прав людини, спеціальні радники із запобігання геноциду, спеціальні представники Генерального секретаря ООН, різноманітні місії та комісії.

Співпраця ЗМІ і ПО гарантує створення збалансованої суспільної системи, у якій окремих мешканець почуватиметься впевнено і затишно. Кожен член громади чи група населення відчуватимуть потенційну можливість захисту їхніх інтересів журналістами (через оприлюднення фактів і свідчень про правові утиски) і правозахисниками (через відстоювання верховенства права).

Результатом симбіозу ЗМІ і ПО стає формування такої професійної галузі, як правозахисна журналістика. Саме вона здатна забезпечити втілення в життя загальноосвітньої ідеології, за якою дотримання прав людини стане обов'язковим і беззастережним.

Мас-медіа здатні привертати увагу до дотримання/порушення прав людини численних урядових і неурядових організацій. Процес відстоювання основних свобод завдяки журналістам отримує необхідні для успішного вирішення справи діалогічність і прозорість. Якщо інформацію про стан дотримання/порушення прав людини будуть оприлюднювати постійно, то суспільство і відповідні органи влади усвідомлять серйозність проблеми. Регулярні публікації також сформулюють відповідальне ставлення до справи дотримання прав людини конкретними учасниками цього процесу.

Дієва правозахисна журналістика забезпечуватиме активне поширення різноманітної інформації про права людини і необхідність їх відстоювання. Така роль мас-медіа стає особливо важливою для віддалених, сільських чи ізольованих територій. Надто важливим і для пересічних громадян, і для державних чиновників буде оприлюднення інформації про доступність до механізмів відстоювання прав людини, про зразки досягнення успіху в боротьбі за засадничі свободи.

## ВИСНОВКИ

У найближчій перспективі журналісти і правозахисники мають брати активну участь у формуванні сучасної законодавчої бази. Потрібно ставити за мету розробку і прийняття законів, дія яких би гарантувала безпечну діяльність працівників ЗМІ і ПО. Законодавчі підмурки мають сприяти впровадженню стійких механізмів із захисту прав людини.

За відповідної необхідності до процесу відстоювання прав людини можна залучати представників розслідувальної журналістики. Проведення ними оперативних пошуків і ґрунтовно-глибоких дізнань гарантуватимуть відповідальність перед законом і суспільством тих осіб, які будуть визнаними винними у причетності до переслідувань чи нападів на представників ЗМІ і ПО. Журналісти і правозахисники завдяки спільним зусиллям зможуть відстежити, щоб винуваті особи отримали дійсне покарання. Таким чином у суспільній свідомості вдасться сформувати усталене переконання в тому, що дотриманню прав людини не існує альтернативи. Саме свідчення журналістів, їх втручання у справу з порушення прав людини змушує реагувати владні структури на ті чи ті злочини. Так, активна



позиція журналіста Володимира Тимофійчука стала однією з причин неабиякого резонансу справи про загибель правозахисниці Ірини Ноздровської.

Результатом співпраці журналістів і правозахисників має стати своєрідний симбіоз активної взаємодії представників мас-медіа і ПО. Це сприятиме зміцненню верховенства закону в житті громадянського суспільства. Тоді кожна пересічна людина відчує себе під надійним захистом.



## ЛІТЕРАТУРА

1. Бабичева Е. Е. Деятельность правозащитных МНПО в Афганистане и Иране / Бабичева Е. Е. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2009. – № 11. – С. 307–316.
2. Евдокимов И. Идея прав человека – важнейшая составляющая идеологии консолидации / Игорь Евдокимов // Безопасность Евразии: Журнал Личной и Национальной и Коллективной Безопасности. – 2004. – № 2 (апрель-июнь). – С. 471–477.
3. «Настоящее время»: Почти еженедельно журналисты и правозащитники из Азербайджана прибывают в Грузию в поисках убежища [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.panorama.am/ru/news/2017/06/28/Правозащитники-Азербайджана-Грузия-убежище/1800459>.
4. О чем говорили на круглом столе по свободе СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kaktus.media/354204>.
5. Терновая Л. О., Гольдин Г. Г. Международно-правовая защита: история, направления, формы: Монография / Терновая Людмила Олеговна, Гольдин Геннадий Глебович. – М.: Международный издательский центр «Этносоциум», 2015. – 428 с.
6. Терновая Л. О., Гольдин Г. Г., Домбровский Ю. Е. Проблемы защиты в международном праве: Инновационный учебник / Терновая Л. О., Гольдин Г. Г., Домбровский Ю. Е. – М.: Международный издательский центр «Этносоциум», 2015. – 246 с.
7. Третьякова О. В. Проблемы взаимодействия региональных СМИ и правозащитных НПО / О. В. Третьякова // Научные ведомости БелГУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2010. – № 24 (95). Вып. 8. – С. 265–271.
8. Belarus but not prosecutors shocked by HR defender's suicide [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humanrightshouse.org/noop/page.php?p=Articles/10291.html&d=1>.
9. Journalists and human rights defenders: difficulties of mutual understanding [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humanrightshouse.org/Articles/12502.html>.
10. Rule of Terror: Living under ISIS in Syria : Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic [Электронный ресурс] // United Nations Commission on Human Rights. Archived from the original (PDF) on 4 February 2015. Retrieved 29 November 2014. – Режим доступа: [http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/CoISyria/HRC\\_CRP\\_ISIS\\_14Nov2014.pdf](http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/CoISyria/HRC_CRP_ISIS_14Nov2014.pdf).
11. The Mechanism to Protect Human Rights Defenders and Journalists in Mexico: Challenges and Opportunities [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.wola.org/sites/default/files/MX/Jan\\_2015-The\\_Mechanism\\_to\\_Protect\\_Human\\_Rights\\_Defenders\\_and\\_Journalists\\_in\\_Mexico.pdf](https://www.wola.org/sites/default/files/MX/Jan_2015-The_Mechanism_to_Protect_Human_Rights_Defenders_and_Journalists_in_Mexico.pdf).



## СПІВПРАЦЯ МЕДІА, ДЕРЖАВИ ТА БІЗНЕСУ: ЧИ Є ШАНС ДЛЯ ПРАВ ЛЮДИНИ?



**Андрій Близнюк**, кандидат філологічних наук,

доцент кафедри видавничої справи, редагування, основ журналістики та філології,  
Житомирський державний університет ім. Івана Франка

*Медіа, держава та бізнес – три складники, які є основою будь-якого сучасного суспільства. Взаємно переплітаючись, доповнюючи один одного, вони надають усю офіційну, правову, фінансову, виробничу тощо інформацію тій чи тій особі. Здавалося б, проста людина не може протистояти цьому альянсу. Проте перш як з'ясувати питання, чи є шанс для прав людини у подібному конгломераті, необхідно проаналізувати співпрацю медіа, держави та бізнесу. Виконавши цю умову, буде простіше говорити про стосунки медіа, держави та бізнесу з людиною, про захист прав людини цими соціальними інститутами та про вплив людини на діяльність цих інститутів. Про що, власне, і йдеться в цій лекції.*

### ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Медіа та держава.
2. Медіа та бізнес.
3. Чи є шанс для прав людини?
4. Суперечності в правах людини, пов'язані з медіа.

### МЕДІА ТА ДЕРЖАВА

Медіа відіграють велику роль у політичному, ідеологічному, правовому тощо житті держави. Тому вони постійно є об'єктом боротьби та змагання різних політичних сил. Контроль над медіа означає передусім контроль над створенням соціальних міфів, які впроваджують у масову свідомість. А соціальні міфи керують людьми, їхніми думками та вчинками. Тому боротьба за владу у тій чи тій державі супроводжується найчастіше запеклою боротьбою за контроль над медіа.

Канадський соціолог Герберт Маршалл Маклюен одним з перших зауважив міфологічний потенціал медіа. Він займався вивченням впливу електронних засобів масової комунікації на тогочасне суспільство (1950-ті роки). Маклюен вважав, що телебачення міфологізує людську комунікацію. Властива телебаченню постійна зміна картинок призводить до того, що єдиним способом об'єднання розрізаних частин інформаційної мозаїки є міф. За Маклюеном, з появою «галактики Марконі» настане епоха електронної комунікації, що характеризується децентралізацією процесів комунікації, багаторазовим прискоренням реакцій і загальної «включеністю» в інформаційне поле. Прийдешня «електронна епоха» буде характеризуватися «тотальними обіймами»: медіа на новій технологічній основі повернуть людині втрачену включеність у спільність. Суть дії всіх електронних медіа – стискати та уніфікувати все те, що раніше було розділено та спеціалізовано. В електронному світі все відбувається «одночасно», не існує жорсткої хронологічної послідовності. Технології сучасного світу скорочують час, і історичний час також, як і знищують поділ у просторі. Всі часи та скрізь стають «тут і зараз».

У тоталітарній державі медіа, відповідно, тоталітарні за своєю природою, беруть під контроль волю людей, їхні думки і почуття, тим самим обмежуючи свободу особистості. У демократичній державі відбувається саморегуляція медіа, основну роль відіграють вже не інтереси редактора/власника/соціальної групи, а стандарти журналістики, етичні норми тощо, які захищають права людини на отримання інформації та у центр ставлять інтереси людини. У складних випадках у дію вступають закон і суд.

Телебачення – один з інструментів здійснення політичного, ідеологічного, правового тощо впливу, оскільки дає змогу конструювати необхідні для редактора/власника/соціальної групи думки і вчинки суспільства.

Мета інформаційного впливу медіа полягає в зміні поведінки суб'єкта через переформатування його свідомості, зміни його «картини світу». Під час здійснення інформаційного впливу на людей використовують обхідні шляхи, шпаринки в свідомості, які дають змогу знайти виправдання діям, що не збігається з наявною в об'єкта впливу «картиною світу». Таким чином, медіа, і зокрема телебачення, є ефективним засобом маніпуляції масовою свідомістю.

В Україні телебаченням як знаряддям політичного впливу активно користуються олігархи – власники телеканалів. Найбільш могутні медіа-імперії та їхніх власників наведено в таблиці:

#### ВЛАСНИКИ ПРОВІДНИХ МЕДІА УКРАЇНИ

Ігор Коломойський та Ігор Суркіс	«1+1», «2+2», «ТЕТ», «ПЛЮС ПЛЮС», «УНІАН ТБ», «1+1 International», «Bigudi», ІА «УНІАН», сайт «Главред», сайт ТСН.ua, газета «Газета по-київськи», газета «Профіль», газета «Новая» тощо
Віктор Пінчук та Олена Пінчук	«Новий канал», «ICTV», «СТБ», «М1», «М2», «QTV», «НМЦ», «Стерх» (11 канал), «Інвест Газета», газета «События и люди», газета «Факты и комментарии», сайт fakty.ua, «Русское радио», «Хіт-FM», «Kiss-FM» тощо
Валерій Хорошковський, Дмитро Фірташ і Сергій Львовичкін	«Інтер», «Інтер+», «НТН», «Мега», «К1», «К2», «MTV Україна», «Zoom», «Enter Фильм», «Піксель TV», «Euronews», 07 production, ІА «Українські Новини», сайт Ukranews.com, сайт ukrafoto.com, сайт podrobnosti.ua тощо
Ринат Ахметов	«Україна», «НЛО TV», «Індиго TV», «Футбол 1», «Футбол 2», «Донбасс», «Сігма», «Телеканал 34», «ТВ-Сфера», «Ескулап ТВ», портал Точка.net, газета «Комментарии», газета «РИО», газета «Донецкие новости», сайт dnews.donetsk.ua, газета «Приазовский рабочий», сайт pr.ua, газета «Дом Советов», сайт vecherka.donetsk.ua, сайт gorod.dp.ua, газета «Сегодня», сайт segodnya.ua, журнал «Vogue», сайт vogue.ua тощо
Петро Порошенко	«5 канал», ТОВ ТРК «Експрес-Інформ», ТОВ «Телерадіокомпанія ТРТ-ТБ», Телекомпанія ТРТ (Трускавець), «Твоє радіо» (Дрогобич), ТОВ «Телерадіокомпанія «Пілот-Україна», «Радіо Next» (Одеса), ТОВ «Телерадіокомпанія «НБМ», «Радіо Ніко-FM», «Радіо 5 – Ретро FM» тощо
Євген Мураєв	«NewsOne»
Іван Жеваго	«Еспресо TV»
Володимир Макеєнко	«Прямой»
Симоненко (син)	«Gamma»
Петро Демінський	«ZIK»
Олександр Турчинов	газета «Вечірні Вісті», сайт obozrevatel.com тощо
Віктор Медведчук	портал inn.com.ua, «Газета 2000» тощо

За допомогою телебачення політично-олігархічні групи вирішують свої політичні та комерційні завдання. Медіа дедалі більше набувають самостійної сили у суспільстві та державі, виконуючи побажання власників, достатньо часто виходять за межі національних інтересів і прагнуть закріпитися як самостійна сила.

Держава різними засобами наступає на медіа просто в силу своєї природи. Американський футуролог Елвін Тоффлер писав свого часу (книжка вийшла 1990 р.): *«Держава – будь-яка держава – зайнята тим, щоб бути при владі. Чого б не була варта економіка для інших людей, вона буде шукати шляхи до приборкання останніх революційних змін в галузі комунікацій, бажаючи використати їх у своїх цілях, і вона буде створювати перешкоди вільній течії інформації».*

Тоффлер мав на увазі загальносвітову тенденцію. Він вважав, що *«державна винайшла нові форми контролю над розумовою діяльністю, коли індустріальна революція привела до створення медіа, і вона стане шукати нові засоби і методики, які б допомогли їй зберегти хоча б деякий контроль над образами, ідеями, символами та ідеологіями, що доходять до простих людей через нову електронну інфраструктуру».*

Існує чотири типи контролю держави за медіа: легальний, нормативний, структурний та економічний.

Закони, що існують у суспільстві, захищають громадян від навмисної брехні і наклепу від медіа та дозволяють *легально*, тобто законно, контролювати дії медіа. Українська держава та суспільство має такі важелі – закони України «Про доступ до публічної інформації», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про авторське право і суміжні права», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про захист суспільної моралі», «Про державну таємницю», Цивільний кодекс України (витяг), Кодекс України про адміністративні правопорушення (витяг).

У будь-якому суспільстві існують соціальні норми, які не прийнято порушувати, тобто існує *нормативний* контроль над медіа. В Україні такими соціальними нормами є, наприклад, Кодекс професійної етики українського журналіста.

Спосіб організації та управління медіа накладає відбиток на їхню продукцію. Це особливо видно, порівнюючи приватні та суспільні медіа. Тут ідеться про *структурний* контроль, різноманітні медіа-статуси, угоди, правила та інші внутрішні документи.

*Економічний* контроль полягає у прямій або опосередкованій фінансовій підтримці медіа будь-якою групою, корпорацією або самою державою.

Залежно від виду держави використовують різні типи контролю. У авторитарних – легальний, структурний та економічний важелі впливу. Активно використовують ще й такий вид – обмеження доступу в медіа-бізнес. Доступ мають виключно лояльні до держави особи чи структури. Для демократичних держав більш характерним є використання нормативних важелів тиску. Демократичні держави використовують свою владу для придушення опонентів надзвичайно зрідка та у більш вишуканий спосіб. Доступ до медіа-бізнесу мають представники широкого спектра політичних поглядів.

Оскільки природа держави скрізь однакова і різниця полягає лише у формах її прояву, то суперечність між чиновниками і журналістами буде зберігатися завжди. Держава використовує досить широкий спектр засобів для того, щоб контролювати або впливати на медіа.

Журналісти зазвичай протистоять державі, маючи свої уявлення про свою роль у державі, виступаючи у ролі контролерів державних органів і чиновників. Конфлікт між медіа та державою у перспективі неминучий, оскільки інтереси цих інститутів найчастіше протилежні.

Мета більшості медіа відрізняється від цілей урядовців. Чиновникам потрібні історії, в яких їхня робота зображувалася б точно та у вигідному для них ракурсі. Вони також хочуть домінувати над процесом створення новин, щоб інформація, яку оприлюднюють, відображала їхнє розуміння того, що має значення. А журналістам потрібні трохи інші історії, які відбирають за загальноприйнятими журналістськими критеріями. Представники медіа знають, що їхня аудиторія з більшим інтересом і зацікавленістю сприймає захопливі факти та людські історії, аніж академічні камерні дискусії про проблеми публічної політики та їх вплив на суспільство.

Чиновнику «старої формації», генерації тоталітарної держави, людині, далекій від відкритості, гласності та медіа (а таких осіб залишилося достатньо багато на керуючих посадах), важко зрозуміти закони функціонування медіа. Такі особи досі перебувають у «галактиці Гуттенберга», тимчасом як сучасні медіа живуть за законами «галактики Марконі». Практика державних і комунальних телекомпаній, які так чи так залежали від державних органів (районних, обласних, загальноукраїнських), засвідчує, що в них переважали всілякі круглі столи та «голови» в екрані, зібрання та традиційні інтерв'ю із заздалегідь написаними відповідями, тривалі розмови та проголошення «мудрих думок». Подібні формати свідчили, що чиновник обирав традиційну, звичну для себе форму комунікації з глядачем, вважаючи що це – найкращий спосіб впливу на людей. Проте, після з 1 січня 2016 року, коли набрав чинності Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації», ситуація почала змінюватися.

Сучасний глядач у сучасних медіа хоче бачити емоції, шоу, драйв, пригоди, а не раціональні аргументи. Це вже враховують загальнонаціональні мовники, насичуючи свої інформаційні та аналітичні програми інфотейнментом, не кажучи про різноманітні ток-шоу – «Свобода слова», «Українські сенсації», «1 за всіх», «Все буде добре», «Шустер LIVE», «Х-фактор», «Топ-модель по-українськи», «Від пацанки до панянки», «Зважені та щасливі», «Майстер Шеф», «Ревізор», «Битва екстрасенсів», «Міняю жінку», «Голос діти» тощо. Адже у шоу важливо не те, про що йдеться, а те, як говорять і хто це говорить. Головне – наявність конфлікту. Немає конфлікту – немає шоу. Тому у сценарії шоу прописано антагоністичні ролі суддів, підбирають гостей-антагоністів, які обов'язково влаштують у студії не лише словесну суперечку, скандал, а ще й бійку.

Медіа у демократичній державі виступають як «агенти суспільства», тиснучи на владу, щоб вона зробила все можливе для вирішення тієї чи тієї ситуації. На жаль, на практиці ЗМІ поки що далекі від того, щоб бути «агентами суспільства». Зазвичай вони заангажовані олігархами або державою, тобто чиновницьким апаратом.

Хоч як парадоксально, залежність медіа від наявної влади достатньо велика, оскільки остання є чи не основним джерелом соціально важливої інформації. А маніпулювання новинами – один із способів контролю ЗМІ. Наприклад, державні органи влади можуть надавати інформацію тільки певним виданням, уникаючи небажаних. Так, президент США Річард Ніксон виключив газету «Washington Post» зі свого прес-плану під час Вотергейтського скандалу (1972–1974 рр.).

Авторитарні держави прагнуть обмежувати інформаційний потік. Це може відбуватися систематично або вибірково, використовуючи для цього інститут державного цензора. Зраду і підбурювання можна тлумачити настільки широко, що будь-які критичні висловлювання можна тлумачити як зрадницькі чи підбурливі. Прикладом може бути Закон Республіки Польщі «Про Інститут національної пам'яті», проект федерального закону Рамзана Кадірова від 13.02.2018 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу Російської Федерації та Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації», яким пропонується внести у федеральне законодавство зміни, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення дій, що ображають почуття ветеранів і пам'ять загиблих у Великій Вітчизняній війні, які викривляють історію ВВВ і заперечують вирішальний внесок СРСР і його багатонаціонального народу в перемогу у Другій світовій війні.

У демократичних країнах медіа зазвичай підтримують наявну політичну систему і зрідка ставлять під сумнів її фундаментальні основи. Вони критикують те, що, на їхню думку, є спотворенням фундаментальних соціальних і політичних цінностей або у випадках корупції представників влади/бізнесу чи їхньої непристойної поведінки.

## УЯВЛЕННЯ ПРО РОЛЬ ЗМІ В СУСПІЛЬСТВІ

Авторитарне суспільство	Демократичне суспільство
Уряд знає і відображає кращі думки та надії людей	Уряд може помилятися і досить часто корумпований
Преса не повинна критикувати уряд і його політику	Преса повинна критикувати уряд, коли чиновники та політики помиляються
Новини повинні сприяти підтримці уряду	Новини повинні стимулювати критичне ставлення до політики уряду
Новини та розважальні програми потрібно підбирати за принципом їх соціальної значущості	Новини та розважальні програми потрібно підбирати за смаками аудиторії

Звичайно, дійсність ширша за будь-яку схему. Окрім описаних двох способів контролю над медіа, існують ще й проміжні. Проте вони недовговічні або неефективні.

У демократичних країнах медіа – «агент» суспільства, який спостерігає за державою. Його завдання – стежити за чиновниками, щоб вони не зловживали владою, не порушували права громадян тощо. Ідея інформаційної прозорості західних демократій у тому і полягає, що держава повинна бути максимально відкритою для громадян. Проблеми не замовчують, а виносять на загальне обговорення. До всього всі учасники суспільного діалогу дотримуються єдиної системи цінностей. В її основі – повага до прав людини.

В авторитарній державі, де ЗМІ повністю контролює держава, опозиційні ЗМІ практично відсутні. ЗМІ є «агентом» держави у суспільстві. Їх функція полягає в тому, щоб забезпечувати ідеологічний контроль над суспільством. Тому в авторитарних режимах ЗМІ часто виконують виховну, ідеологічну та пропагандистську функції. В інтересах держави багато реальних проблем замовчують, існує жорстка система заборон, чіткі правила «політкоректності», які повинні виконувати всі журналісти.

За діями журналістів завжди стоять інтереси інших. Завжди. Медіа можна розглядати як чотирикутник інтересів: *цільова аудиторія, акціонер-власник, менеджмент (відповідають за прибуток), творчий колектив.*

Велике значення має взаємодія ЗМІ (державні/комунальні/суспільні/приватні), журналістів, уряду і власників медіа. Тут існує кілька проблем. Одна з них – проблема *монополізму*: за недостатнього розвитку засобів масової інформації їх концентрація в одних руках все-таки досить велика. Медіа-імперії Ігоря Коломойського та Ігоря Суркіса, Віктора та Олени Пінчук, Валерія Хорошковського, Дмитра Фірташа та Сергія Львовичкіна, Рината Ахметова та інших, медіа-власники на місцях (регіональні, обласні та міські ЗМІ) суттєво обмежують плюралізм. Зазвичай вони повідомляють лише ту інформацію, яка не суперечить інтересам їхніх власників. Необхідно прийняти закон про монополізм, який захистить плюралізм у медіа. Крім того, в країні немає спеціального законодавства про власність на засоби масової інформації. Ця проблема має не лише економічне, а й суспільне значення, тому юридичні питання її врегулювання мають бути відпрацьовані ретельно.

Наші журналісти захищені від головного редактора: за чинним законодавством, вони можуть не виконувати завдання, які суперечать їхній совісті. Проте вони не захищені від власників. Необхідно забезпечити можливість хоча б відносної *автономії журналістів від власників*, надати журналістам право відстоювати свої інтереси.

Ще одна проблема, яка потребує вирішення, – *необ'єктивність преси*. Потрібен механізм, який захищав би журналістів та їхню громадянську позицію від впливу спонсорів, власників ЗМІ або владних структур.



Коли говорять про свободу преси, згадують свободу думки. Та за всіх розмов про небезпеки для свободи преси (ці небезпеки цілком реальні), для свободи думки небезпеки відсутні. Небезпеки для свободи преси пов'язані передусім з економічними моментами: високі ціни на папір, друк, доставку, комунальні послуги роблять пресу нерентабельною. А *нерентабельна преса* не може орієнтуватися на читача, слухача, глядача. Одна ситуація – коли власники хочуть утримати журналістів, читачів, щоб мати прибуток від продажу своїх видань. І зовсім інша ситуація, якщо існування газети залежить не від того, чи купують її читачі, а від того, хто дає гроші на безбідне існування редакції.

## МЕДІА ТА БІЗНЕС

Ми вже говорили, що медіа відіграють важливу роль у формуванні, функціонуванні та еволюції суспільної свідомості, створенні соціально-політичних міфів. Навіть більше, сприйняття та інтерпретацію найважливіших явищ і подій, що відбуваються в країні та світі загалом, здійснюють завдяки ЗМІ. Ці обставини набувають особливої актуальності і значення на тлі дедалі більшого проникнення медіа в політичну та бізнесові сфери, їх перетворення в один з найважливіших інструментів реалізації бізнес-проектів.

Після розпаду СРСР засоби масової інформації суттєво змінилися, що було пов'язано з історичними процесами. Початковим етапом цього шляху стала поява гласності; саме тоді виникло явище «ЗМІ як бізнес», що суперечило старій системі, коли ЗМІ виконували функцію ідеологічну, інформаційно-пропагандистську.

Медіа, які за часів Радянського Союзу були невід'ємною монополією держави та партії, після розпаду СРСР стали загальнодоступними та могли належати кому завгодно. Вплив бізнесу на журналістику призвів до того, що під його впливом *«формуються нові стандарти якісної журналістики»*.

Засоби масової інформації – це частина сучасної економіки. Термін «індустрія ЗМІ» вперше вжила Олена Вартанова, яка пояснювала його так: *«Поняття «ЗМІ» сьогодні описує індустрію, систему виробництва контенту – від створення до упаковки – і почасти організацію каналів з його поширення. ЗМІ та системи їх поширення все ще розділені, що пов'язано з існуючим у доконвергентній епосі поділом медіаіндустрії, телекомів та пошт. Проте з часом все більш очевидним стає процес конвергенції ЗМІ, в якому відбувається об'єднання різних медіаканалів, медіаплатформ, видів медіаконтенту»*.

У статті «Про сучасне розуміння ЗМІ й журналістики» Вартанова пише, що термін «індустрія» запропонував ще Теодор Адорно та Макс Хоркхаймер 1940 року. Цей термін передбачав не тільки індустріальне виробництво і поширення «продукту», а і його комерціалізацію, використання інтелектуального продукту з високою часткою творчої праці для максимального отримання прибутку в процесі ринкового обміну.

Для забезпечення прибутку бізнес повинен впливати на споживача, а для цього він має розмістити у ЗМІ певний текст, повідомлення.

Бізнесу цікава інформація про вихід нового гравця на ринок; про покупку нового підприємства, відкриття філії великої компанії, появу нового бренду відомої компанії; суми рекламних оборотів і інша фінансово-аналітична інформація від серйозних аналітиків, а також різноманітні конфлікти, злиття і поглинання, що відбуваються на ринку. Теми середнього і малого бізнесу обговорюють зрідка і менше.

Маємо визнати, що між підприємствами, підприємцями, між комерцією та суспільством споживачів відсутня необхідна культура спілкування. У журналістів і керівників медіа продовжує існувати тенденція до політизації своїх видань. Згадані вище рентабельність, автономність і необ'єктивність не в останню чергу залежать від культури бізнесу, який повинен спиратися на використання реклами, яку бізнес поки що недооцінює, а видання орієнтуються на тих, хто дає їм гроші. А гроші найчастіше дають ті, хто намагається якимось чином закріпи-



тися в політичному житті. Пропаганда, агітація, намагання вирішити політичні проблеми, звичайно, важливі, але життя людей залежить не так від того, *кого і куди* оберуть споживачі медіа, як від того, *що і як* вони будуть виробляти.

Медіа є суб'єктом вагомих економічних стосунків. Редакційний бюджет будь-якого державного/комунального/суспільного/приватного медіа формують з двох основних статей: доходи від передплати чи абонентської плати та доходи від реклами і платних оголошень. До того ж окремі медіа, наприклад FM-станції, можуть формувати редакційний бюджет виключно за рахунок реклами та платних послуг (оголошення, музичні заявки та привітання) і не брати зі споживачів абонентської чи будь-якої іншої оплати.

Традиційно частка коштів, яку редакція отримує від передплати чи абонентської плати, відчутно менша порівняно з коштами, що надходять від реклами. Проте саме чисельність аудиторії, тобто кількість читачів, глядачів, слухачів, визначає індекс рекламної привабливості того чи того медіа.

Звичайно, тут треба розмежовувати рекламу комерційну, соціальну та політичну, оскільки з погляду бізнесу лєвова частка рекламного бюджету належить саме комерційній рекламі. За таких умов медіа змушені боротися за чисельність своєї аудиторії. У демократичному суспільстві саме аудиторія є тим інструментом, який впливає на життєдіяльність медіа. Це зумовлює тісну залежність медіа від споживачів своєї інформації та прагнення журналістів якомога максимальніше, оперативніше та якісніше забезпечити інформаційні потреби аудиторії.

У такий спосіб демократичні суспільства на практиці реалізують конституційні права громадян на свободу слова та інформацію. Зазначений механізм створює струнку та логічну систему противаг, що унеможлиблює втручання у творчу діяльність журналістів і редакційну політику медіа представників влади, бізнесу, а також самих власників, засновників, співзасновників та інвесторів. У разі, якщо громадськості стає відомим факт втручання політика у редакційну політику медіа, інші медіа надають цій події широкого розголосу, що може покласти край подальшій кар'єрі політика, спричинити до суттєвої втрати аудиторії цього медіа, а відтак і різко скоротити рекламний бюджет. Та навіть у тому разі, коли факт втручання не було викрито й оголошено, появи у медіа матеріалів, які суперечать оцінкам і позиції аудиторії, достатньо для того, щоб її чисельність, а отже, й обсяг рекламного бюджету скоротилися. Таким чином, сучасні демократичні суспільства створили умови, коли недобросовісне виконання медіа своїх соціальних функцій нерентабельне з економічного погляду. Іншими словами, поширювати неправдиву чи неякісну інформацію або ж замовчувати її не вигідно.

Споживачі інформації, сплачуючи свої кошти за інформаційні послуги, вимагають їх найвищої якості, тим самим роблячи медіа залежними лише від своїх інтересів й унеможлиблюючи будь-який сторонній вплив на діяльність журналістів і редакційну політику.

*Для бізнесу медіа виконують різні функції:*

- можуть викликати поведінкову зміну в діловій комунікації, впливаючи на громадськість та окремі відносини і поведінку через соціальний маркетинг;
- надають інформацію щодо послуг і продуктів, доступних бізнесу, діючи як механізм зворотного зв'язку. Щоб обслужити і ввести постачальників у гру, медіа виконують важливу роль у відкритті нових ринків і поліпшення наявних ринків послуг і продуктів, які продає той чи той бізнес;
- можуть діяти і як агенти, надаючи вплив на політику і регулюючи навколишнє середовище, в якому функціонує бізнес. Втручання в цій сфері мають на меті збільшити участь ЗМІ в бізнесі, забезпечуючи йому канал для інформації;
- виступають як джерела інформації, новин, відомостей про динамічні зміни дійсності;
- є своєрідним засобом допомоги у вирішенні тих чи інших проблем, оскільки здатні привернути до них увагу громадськості, спонукати до певних визначених рішень маси людей і соціальні інститути, включаючи

органи влади; допомагають встановити контакт підприємців з громадськістю: привертають увагу до діяльності постачальника, компанії, створюють передумови для взаємодії з можливими діловими партнерами;

- є засобом доставки інформації про свою компанію, трибуною, з якої можна заявити про себе;
- ЗМІ пропонують канали, через які може поширюватися інформація щодо наявних і нових ринків, а також надають місце для реклами, завдяки якій бізнес може просунути продукти і послуги;
- забезпечують платформи, де споживачі і клієнти можуть здійснювати зворотний зв'язок.

Останнім часом відчутно зросла роль медіа як засобу реклами: світ бізнесу отримав вихід на широку аудиторію.

Підсумовуючи. Медіа для підприємців – це і можливість висловити свою позицію з того чи того питання, взяти участь у формуванні громадської думки, заявити про себе як громадського діяча, що впливає на соціальні процеси.

*Діловий світ щодо медіа* також виконує певні функції:

- бізнес-середовище – це об'єкт дослідження, джерело первинної інформації про процеси, що відбуваються у його сфері, про зміни, що мають суспільний і державний інтерес;
- є адресатом інформації, що пропонується усім зацікавленим особам для соціальної орієнтації і включення у процес громадського самоврядування;
- виступає як рекламодавець, комерційний партнер.

Співпраця медіа та бізнес-спільноти взаємовигідна. Кожен підприємець чітко розуміє, якого збитку він може зазнати, якщо його відносини з медіа не налагоджено.

*Удар по бізнесу може завдати:*

1) виступ журналіста, який має такі ознаки:

- публікування недостовірного, неточного повідомлення, перекручених фактів;
- публікування повідомлення, достовірного за фактами, але яке має помилкову інтерпретацію;
- публікування достовірного повідомлення, що може містити критичну оцінку діяльності або особистості підприємця;
- публікування повідомлення, що передчасно інформує про ті чи ті відомості із життя фірми;
- публікування застарілої інформації;
- публікування повідомлення, що розголошує комерційну таємницю.

Усі ці ситуації обертаються тими чи тими негативними наслідками для підприємця. Проте найбільш небезпечна для ділового світу ситуація, коли преса виступає з матеріалами, що досить точно відображають факти, але з різних причин дають їм неточну оцінку та орієнтуються на помилкові, небажані висновки.

2) відсутність необхідних публікацій, які становлять:

- матеріали, у розповсюдженні яких підприємці зацікавлені: реклама товарів і послуг, новини з життя фірми-постачальника, розповіді про плани і людей, публіцистичні виступи представників фірми з важливих питань громадського або особистого життя, відгуки на виступи преси, у тому числі відгуки на критику, нарешті, заяви для преси. Це, своєю чергою, веде до ослаблення контактів фірм з громадськістю, до зниження популярності, у кінцевому підсумку – перешкоджає організації системи розвитку партнерських відносин;

- матеріали з життя ділового світу, що дають змогу підприємцям орієнтуватися у загальних проблемах і тенденціях бізнесу, передають досвід їх вирішення, що несуть знання з права, психології, маркетингу, менеджменту тощо. Це знижує впевненість підприємця, точність орієнтації в економічних процесах, заважає збагачувати свій досвід досвідом колег, унеможливорює оперативне аналізування практики конкурентів.

3) невміння своєчасно отримувати та аналізувати оприлюднену інформацію також прирікає на втрати, завдає шкоди.

Медіа та діловий світ перебувають у відносинах співпраці. Вони є постачальниками інформації один для одного. Зв'язки між медіа та діловим світом мають багатогранний характер, слугують задоволенню різноманітних інформаційних потреб, допомагають і пресі, і бізнес-середовищу вирішувати широке коло їхніх завдань.

## ЧИ Є ШАНС ДЛЯ ПРАВ ЛЮДИНИ?

Загальна декларація прав людини (1948 р.) передбачає, що кожна людина має право на свободу думки та совісті (ст. 18), право на свободу переконань і вільне їх висловлення (ст. 19).

Право людини, яке найтісніше пов'язане з медіа, на нашу думку, – право на свободу думки і висловлення думки. Свобода висловлення думки, як це тлумачать документи з прав людини, охоплює право на отримання або розповсюдження інформації, право на мовчання, право на формування власних думок, право на вибір одягу, зачіски, музики, літератури та фільмів; це включає художнє висловлювання, політичні промови, комерційні виступи, академічні свободи і право журналістів. Такий широкий перелік виразно свідчить про те, наскільки важливе для людей право на свободу думки і висловлення думки для того, щоб повною мірою реалізувати себе і жити в умовах поваги, гідності, шукати сенс життя і його справжнє значення, розвивати власну індивідуальність. Ця свобода має також особливе значення для різних спільнот і суспільства загалом, для того щоб здійснювати прогрес, забезпечувати рівність, демократію і самоврядування. Свобода висловлення поглядів важлива і сама собою, і тому, що вона є попередньою умовою дотримання цілого переліку інших прав і свобод.

Право на інформацію – або право на те, щоб знати – має на увазі, що громадськість повинна мати змогу брати участь у вільному обміні інформацією і знати, що відбувається в суспільстві. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, право на вільне висловлення думки включає «свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів...». Право шукати й отримувати інформацію означає право людини на інформацію.

Одним з основних джерел, в яких громадяни можуть знайти інформацію, – це ЗМІ, газети і журнали (і друковані, і в інтернеті), а також новинні програми по телебаченню. Медіа можуть забезпечувати надійну інформацію для аудиторії тільки в тому разі, якщо гарантовано їхній доступ до всієї інформації, за винятком тієї, яку захищено на законних підставах. Люди повинні мати вільний доступ до інформації, яку влада має про них. Крім того, в наявному інформаційному суспільстві рівний доступ до освіти, професійної підготовки, науки, технологій і зайнятості може бути забезпечено тільки в тому разі, якщо буде усунуто різні форми нерівності в доступі до інформації.

Європейський суд з прав людини пройшов великий шлях зі створення правових рамок для того, якою мірою може бути обмежено свободу висловлення думки відповідно до статті 10 (2). Суд заявив, що це право є «однією з найважливіших основ демократичного суспільства», що свобода журналістики дозволяє використовувати певну ступінь «перебільшення або навіть провокації», і це може навіть «обурювати, шокувати або засмучувати».

Сьогодні медіа набули нових функцій: форум для соціальної взаємодії та комунікацій, місце для купівлі або продажу товарів, збору інформації для будь-яких цілей, для розміщення власного контенту ЗМІ.

Упродовж тривалого часу медіа були союзниками громадян у тому, щоб виступати проти державної політики, яка завдає шкоди людям. Виступаючи на Всесвітньому соціальному форумі в Порту-Алегрі (Бразилія, 2003 р.), Ігнасіо Рамонет – журналіст та університетський професор – заявив, що оскільки звичайні медіа потрапили під контроль транснаціональних компаній, вони перетворилися на ворога: це стало владою для експлуатації та придушення людей, а не для їх захисту. Деякі називають «п'ятою владою» інтернет, оскільки він дедалі більше конкурує з традиційними медіа в тому, щоб порушувати гострі питання і слугувати «вартим» суспільних інтересів; надає новий канал для організації громадянських дій.

Щораз більша влада ЗМІ, особливо інтернету, слугує підвищенню рівня інформованості та участі, розширює доступ до інформації, але водночас існують і інші небезпеки. ЗМІ можуть заохочувати співчуття до інших людей і глобальний активізм у галузі прав людини, але можуть також і підживлювати ненависть, стереотипи та поширювати дезінформацію. Особливо вразливі щодо ризиків в інтернеті діти і молодь.

Щороку чотири спеціальних міжнародних доповідачів з питань свободи висловлення думки публікують спільну декларацію. У декларації 2010 року вони визначили дев'ять основних загроз свободі висловлення поглядів:

1. Механізм державного контролю над ЗМІ.
2. Кримінальна відповідальність за дифамацію.
3. Насильство стосовно журналістів.
4. Дискримінація в дотриманні права на свободу висловлення поглядів.
5. Комерційний тиск.
6. Проблеми в підтримці громадських служб і суспільного мовлення.
7. Безпека і свобода висловлення думки.
8. Свобода висловлення поглядів в інтернеті.
9. Доступ до інформаційно-комунікаційних технологій.

## СУПЕРЕЧНОСТІ В ПРАВАХ ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З МЕДІА

Свобода висловлення поглядів може зайти в суперечність з іншими правами людини. Одна група таких прав людини – це право на приватне життя, яке включає свободу від втручання в приватне життя, сім'ю, будинок і кореспонденцію, а також право на захист від посягань на честь або репутацію. Наприклад, ЗМІ часто звинувачують у тому, що вони порушують особисте життя знаменитостей, публікуючи їхні фотографії та інформацію про їхнє приватне життя без їхнього дозволу.

Крім того, існує ризик конфлікту між свободою висловлення думки та заборонаю дискримінації в тих випадках, коли здійснення цієї свободи використовують для збудження ненависті та коли використовують мову ненависті. Таке збудження ненависті може мати більш масштабний і більш серйозний вплив, коли це поширюється через медіа. Існує міжнародний консенсус щодо того, що мова ненависті повинна бути юридично заборонена і що така заборона має стояти вище, ніж гарантії свободи вираження думки.

Свобода висловлення поглядів не є абсолютним правом. Згідно зі статтею 29 Загальної декларації прав людини, здійснення прав і свобод може бути обмежено, якщо це відповідає вимогам належного визнання і дотримання прав і свобод інших осіб.

У статті 10 Європейської конвенції з прав людини йдеться, що здійснення права на свободу висловлення поглядів «*може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинів, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя*».

В останні роки велику увагу було привернуто до питань обмеження свободи висловлення поглядів на підставі поваги до віри і релігії, що впливає з права людини на свободу думки, совісті і релігії. Все це привернуло пильну увагу до важливості керівних принципів, ефективної практики та етики в роботі журналістів.

Багато організацій, зокрема міжурядових (Рада Європи, ЮНЕСКО), розробили етичні принципи і професійні рекомендації про підготовку репортажів, для того щоб ця діяльність відповідала нормам у сфері прав людини або закликала учасників дотримуватися таких стандартів. До всього існує й інший бік питання – необхідно забезпечувати, щоб уряди не зловживали антиекстремістським законодавством для обмеження законного висловлення думки.

В останні роки ситуація з правами людини та їх захистом стала докорінно змінюватися. Українці з активною життєвою позицією змушують державу, бізнес і медіа уважно ставитися до проблем людини, до проявів дискримінації, висвітлення теми інвалідності, ромської тематики, ґендерних упереджень, ґендерно-обумовленого насильства, рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, висвітлення проблематики ЛГБТІ-спільноти, мігрантів, біженців і шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб, людей, які живуть з ВІЛ/СНІД, секс-працівників та ув'язнених, дитячої тематики тощо.

Одним з прикладів того, як одна людина може змінити державну політику, змінити сприйняття державою та бізнесом проблем людини, є Дмитро Шерембей, голова координаційної ради Всеукраїнської мережі людей, які живуть з ВІЛ.

Організація об'єднує майже 90 пацієнтських організацій України. Дмитро з колегами змогли змінити політику Міністерства охорони здоров'я України. «Один простий приклад: ціна на один і той самий препарат для дітей від одного й того ж дистриб'ютора у 2016 році на 70% нижче, ніж у 2014... Одна закупівля терапії проти ВІЛ через міжнародні організації врятувала 5 тисяч людей за один рік. Це всього лише по одному препарату. На 55% препаратів куплено більше», – каже Дмитро Шерембей.

2017 року, у Всесвітній день боротьби з ВІЛ/СНІД, Шерембей з колегами представили мобільний додаток «HIV Test» для виявлення вірогідності наявності у людини цієї хвороби. Додаток дає змогу будь-кому, лежачи на дивані вдома, протестувати себе на вірогідність захворювання. У разі загрози людина на умовах анонімності отримує перелік адрес станцій, де можна пройти тестування.

Завдяки діяльності Всеукраїнської мережі людей, які живуть з ВІЛ, їх боротьбі з Міністерства охорони здоров'я хворі на гепатит С українці отримали можливість вилікуватися. Так, з 1 січня 2018 року ліки від гепатиту С в аптеках України коштують не більше 120 дол. США (у країнах Європи чи США вони коштують у десятки разів більше).

Усе це назване та неназване досягла одна людина спільно з однопумцями. А таких, як Дмитро Шерембей, у нашій країні багато: волонтерські ради у Міністерстві оборони, громадські слухання щодо проектів Міністерства освіти та науки, громадські ради при телеканалах і багато інших прикладів.

Громадянське суспільство в Україні дедалі міцніше стає на ноги, і тому медіа, держава та бізнес щораз уважніше привидляються та прислухаються до громадян.



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Тоффлер Е. Метаморфози влади. – М., 2001.
2. Лісневська А. Інфотейнмент та гра як складові технології створення телевізійних новин. Синопис: текст, контекст, медіа. 2014. № 3. – [Електронний ресурс]: Режим доступу <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/100>.
3. Макущенко М. О. Основні принципи формату інфотейнмент в ефірі українських телеканалів. Діалог: медіа-студії. – 2012. Вип.15.
4. Макущенко М. О. Розважальна складова в новинах на телебаченні: сучасні реалії. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Филология. Социальные коммуникации. – 2012. № 4.
5. Мордюк А. «Інфотейнментизація» українських новин (на прикладі інформаційного мовлення телеканалу «Новий канал»). Теле- та радіожурналістика. – 2015. Вип. 14.
6. Симоніна Н. Новітні жанри української тележурналістики: розвиток інфотейнменту. – Київ, 2012. – [Електронний ресурс]: Режим доступу [http://journ.univ.kiev.ua/trk/publikacii/symonina\\_publ](http://journ.univ.kiev.ua/trk/publikacii/symonina_publ).
7. Вартанова Е. Л. О современном понимании СМИ и журналистики // <http://mediascope.ru/node/521>.
8. Лорд Петтен Барнс, голова Фонду BBBC, виступ на щорічній конференції товариства редакторів, «Етика та журналістика після міжнародних новин», 13 листопада 2011 року. – [Електронний ресурс]: Режим доступу [www.bbc.co.uk/bbctrust/news/speeches/2011/ethics\\_journalism.shtml](http://www.bbc.co.uk/bbctrust/news/speeches/2011/ethics_journalism.shtml).



# ПРАВА ЛЮДИНИ І ПРОФЕСІЙНІ ПРАВА ЖУРНАЛІСТІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ



**Ольга Мітчук**, докторка наук із соціальних комунікацій, деканка факультету журналістики, Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. академіка Степана Дем'янчука

**Наталія Кучер**, викладачка кафедри журналістики, Національний авіаційний університет

*У лекції наведено стислий огляд закордонного філософсько-правового підґрунтя правових засад функціонування ЗМІ. Поглиблено розглянуто праці українських науковців, які вплинули на формування медіаправа в нашій країні, сформувавши світоглядне ставлення до базових прав, на яких ґрунтується сучасна журналістика. Наприкінці роботи наведено схеми, що унаочнюють взаємозв'язок прав людини та прав журналістів.*

План лекції:

1. Закордонний погляд на взаємодію мас-медіа і суспільства.
2. Українські наукові концепції щодо правового регулювання діяльності ЗМІ.
3. Наочні схеми взаємозв'язку прав людини та прав журналістів.

Професія журналіста пов'язана з різноманітними ризиками: на нього може подати до суду особа, незадоволена змістом матеріалу, який він створив. Журналіст може втратити роботу, здоров'я та навіть життя. У своїй професійній практиці журналісти не раз запитують себе: «чи маю я право так чинити?» або «як я повинен чинити відповідно до закону?».

Права журналістів виникають з численних правових актів. Деякі з них універсальні, тобто такі, які стосуються всіх громадян України – незалежно від статі, раси, професії, віку тощо. Проте реалізація цих прав саме журналістами безпосередньо пов'язана з проблемами, специфічними для цієї професії. Тому що журналіст є особою, яка бере участь у редагуванні, створенні або підготовці матеріалів для преси. Він перебуває у трудових відносинах з видавцем або займається такою діяльністю, яку здійснює від імені та під керівництвом редакторів.

Отже, з юридичного погляду журналіст надає послугу на підставі цивільно-правового договору. Іноді – залежно від обставин справи – ті самі послуги може надавати студент або навіть доброволець, який безплатно готує прес-матеріали. Тобто статус журналіста набувається на підставі самого закону.

Мета цієї лекції – стисло проаналізувати теоретичний аспект проблеми професійних прав журналіста, ознайомитися з прикладними характеристиками цієї проблеми та зробити певні узагальнення, що допоможуть знайти відповіді на запитання, які постають перед журналістами під час їхньої щоденної праці.

## НАУКОВА СУТНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ ПРАВ ЖУРНАЛІСТІВ

Журналістикознавство асимілює основні положення правової теорії, проте увиразнює їх щодо перфекціоністських функціональних характеристик мас-медіа: свободи, соціальної відповідальності, справедливості тощо. Тому щодо осмислення проблеми у площині прикладних соціально-комунікаційних технологій досвід її правового вивчення є необхідним підґрунтям, що потребує предметного аксіологічного розширення, корелятивного соціально-комунікативній проблематиці та перфекціоністській моделі ЗМІ.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження правових засад функціонування ЗМІ є закордонна філософсько-правова спадщина, передусім дискусії щодо справедливості як атрибуту соціальних інститутів, права і справедливості, соціальної відповідальності і права. Зокрема у класичній праці Дж. Роулза «Теорія справедливості» (1971 р.) віднаходимо суттєве щодо медіаправа зауваження про те, що принципи справедливості стосуються фундаментальної суспільної структури, способів, за допомогою яких соціальні інститути розподіляють основоположні права та обов'язки. А це підстава для висновку, що організоване на засадах справедливості суспільство є необхідним контекстом правочинної діяльності мас-медіа. П. Рікер у праці «Право і справедливість» аналізує взаємозв'язок юридичної та моральної відповідальності як складників соціальної відповідальності, що суттєво в осмисленні свободи та відповідальності ЗМІ.

Важливою в обґрунтуванні моделі вільних і відповідальних мас-медіа є також праця американських дослідників Ф. Сіберта, У. Шрамма, Т. Пітерсона «Чотири теорії преси» (1956 р.). Автори типологізують взаємодію мас-медіа і суспільства. Зокрема в аналізі лібертаріанської моделі, заснованої на пріоритеті свободи преси, відзначено, що у демократичних суспільствах *«позиція преси стає питанням її пристосування до демократичних політичних інститутів і демократичного способу життя»*. Автори наголошують, що в умовах демократії право на свободу журналістської діяльності розглядається як продовження інших прав: права висловлювати власну думку, об'єднуватися з іншими людьми, долучатися до соціальної комунікації. І зауважують, що найбільша вада лібертаріанської теорії – нездатність забезпечити *«строгі норми повсякденної роботи засобів масової інформації»*, віднайти стійку формулу, що розмежує свободу та зловживання нею.

Завершуючи огляд праць закордонних дослідників проблематики правового забезпечення свободи слова та відповідальності мас-медіа, пропонуємо звернути увагу на таких авторів, як Е. Барендт, Д. Саймонс, Т. Скенлон, О. Стенхольм, С. Холдар. Вони вивчали проблеми суспільних і правових гарантій свободи слова і свободи ЗМІ, їх правомірного обмеження, захисту честі й гідності особи. Варто також звернутися до праць Дж. Курана, П. Гросса, О. Джонсона, В. Кляйнвахтера та Г. Копера, якщо вас цікавлять мас-медіа у країнах Центральної і Східної Європи.

У контексті українського державотворення свободу та відповідальність мас-медіа розглянуто у працях доктора філологічних наук, заслуженого журналіста України В. В. Лизанчука. Зокрема у дослідженні *«Мас-медіа право в інформаційному суспільстві»*, утверджуючи право журналіста *«вільно та публічно висловлювати свої думки»*, вчений наголошує на неприпустимості використання свободи слова для антидержавної пропаганди, *«руйнування державницького мислення, розмивання національних почуттів»*. Він також зазначає важливість створення комплексної законодавчої бази, *«яка б усебічно гарантувала свободу слова, свободу отримання інформації, свободу діяльності засобів масової комунікації»*.

Потужна традиція дослідження правового регулювання діяльності мас-медіа сформувалася в межах *київської журналістикознавчої школи*.

Одними з перших на цьому шляху стали праці заслуженого журналіста України, дійсного члена Міжнародної академії інформатизації, академіка Академії наук вищої школи України А. З. Москаленка. У своїй розвідці *«Нормативна база діяльності преси»* він аргументовано доводить необхідність утвердження свободи ЗМІ в умовах гласності, демократизації та становлення громадянського суспільства; аналізує етико-нормативні засади діяльності журналіста; аналізує нормативну базу діяльності преси; та розглядає процес демократизації ЗМІ в контексті інформаційних прав громадян.

Аналізуючи взаємодію ЗМІ та суспільства, Москаленко наголошував, що *«за всієї різноманітності політичних свобод свобода преси є головним гарантом конституційності демократичного ладу»*. Особливу увагу вчений надавав соціальній відповідальності преси, дотриманню нею суспільних зобов'язань і професійних стандартів. Він стверджував, що у країнах, які розвиваються, ЗМІ можуть вимагати свободи, якщо вони перебувають на службі національних інтересів і мають патріотичну спрямованість.

Юридичний аспект свободи мас-медіа науковець визначав як правову фіксацію «меж соціально-творчої свободи», спрямовану, з одного боку, на забезпечення міцної правової основи захисту діяльності журналістів, розширення можливостей їх доступу до інформації, з іншого – на чітке визначення журналістських обов'язків.

Вагомий методологічний крок на шляху правового визначення свободи слова зробив кандидат філологічних наук В. М. Гвоздєв. У своїй праці «Свобода преси в сучасному суспільстві: генезис, зміст, структура» він проводить теоретичний порівняльний аналіз загальноприйнятих і взаємопов'язаних понять – свободи переконань, думки, вираження, висловлювань, розповсюдження інформації, отримання інформації, обміну інформацією, масової інформації, свободи ЗМІ, ЗМК – за обсягом та логіко-наслідковим зв'язком. За твердженням дослідника, означеним явищам *«притаманні не стільки відношення субординації, підпорядкування, скільки перехрещення, взаємозалежності, взаємозумовленості. Свобода вираження, свобода слова і свобода інформації вповні реалізуються тільки за допомогою свободи преси і ЗМІ (ЗМК). У свою чергу, свобода преси і свобода ЗМІ великою мірою завдячують своїм існуванням свободі інформації»*.

На думку Гвоздєва, свобода преси є гарантованим правом на вільний пошук, отримання, зберігання, використання, виробництво та розповсюдження інформації *«у друкованому вигляді, адресованій читачам»*; правом *«вільно засновувати, видавати, редагувати, читати, розповсюджувати друковані ЗМІ <...>, користуватися ними та публікуватися в них <...>, одержувати через них інформацію на свій вибір»*.

Узагальнюючи український і закордонний досвід визначення правового змісту свободи преси, Гвоздєв аналізує її представлення в актах міжнародного права, у Конституції та інформаційному законодавстві України, акцентуючи на аксіоконтенті правових актів, в яких свобода слова визнається однією з фундаментальних демократичних цінностей. Важливим у дослідженні функціонування українських мас-медіа у контексті прикладних характеристик медіаправа вважаємо зауваження про те, що *«поряд зі свободою преси як ідеалом і правом на свободу преси існує ще й механізм, технологія реалізації цього права»*.

Аналіз журналістикознавчих досліджень, зокрема у галузі прикладних соціально-комунікативних технологій, засвідчує, що упродовж 1990–2010-х років в Україні відбулося формування основних наукових журналістикознавчих осередків: львівського (аксіологічно орієнтованого на мовні питання, проблеми національної ідентичності) та тематично багатоаспектного київського. Виокремилися ключові постаті, що сформували наукові напрями, усталилися наріжні концепти, з-поміж яких чільне місце посіла свобода слова.

Треба зауважити, що над осмисленням правового контексту функціонування ЗМІ працюють також фахівці з державного управління та політології. У працях Є. А. Макаренка, В. А. Рябкало, О. Л. Валєвського, О. С. Пронченко ви знайдете дослідження пріоритетів державної політики в інформаційній сфері та забезпеченні свободи слова; законодавче регулювання відносин влади і мас-медіа, його принципи та механізми, стан і перспективи, а також аналіз запозиченого міжнародного досвіду.

Саме їхні праці наголошують на тому, що правове регулювання в умовах демократичного державотворення передусім потрібно спрямовувати на збалансування двох різновекторних інтересів – забезпечення гарантій незалежності мас-медіа та встановлення мінімально рівня державного втручання в їхню діяльність.

Одна із сучасних праць у цьому контексті належить кандидату наук з державного управління О. Є. Бухтатому. У дослідженні «Свобода слова та правові аспекти посилення відповідальності за перешкоджання професійній діяльності журналіста» він аналізує особливості застосування чинного законодавства до випадків порушення прав

працівників мас-медіа під час Революції Гідності та вносить пропозиції щодо *«встановлення адекватного рівня кримінальної відповідальності»* за перешкоджання професійній діяльності журналіста. Він зауважує, що удосконалення медіа-законодавства у частині захисту професійної діяльності журналіста важливе у зв'язку з *«підвищеним рівнем суспільної небезпечності злочинів»* проти неї.

Назагал важливим щодо проблематики науково-дослідницької роботи у розглянутих працях є визначення генези, структури та значення соціальної відповідальності у соціально-комунікативному просторі, співвідношення понять свободи, необхідності та відповідальності, соціальної відповідальності та соціальних норм і цінностей, зокрема справедливості в її інституційному вимірі, виокремлення правової відповідальності як підвиду соціальної та визначення її співвідношення з моральною відповідальністю. Суттєвими для подальших розвідок є тези, що дають змогу розглянути функціональний аспект соціальної відповідальності як сферу конституювання прикладних характеристик медіаправа.

Підґрунтям журналістикознавчої концептуалізації правового регулювання діяльності мас-медіа є *правознавчі дослідження*: теоретико-методологічні та диференційовані за галузями юридичного знання.

Зasadничим напрямом правознавчого розгляду проблеми постає аналіз медіаправа у контексті інформаційного законодавства України: в аспекті його консолідації, відображення принципів природного права, інформації як об'єкта права та режимів доступу до неї, зокрема працівників ЗМІ, державної політики в галузі інформації, міжнародних стандартів права на інформацію, правового забезпечення інформаційної діяльності в Україні, правових засад інформаційного суспільства та формування його інститутів, правових основ інформаційної безпеки держави, захисту суспільства від шкідливої інформації.

Вагомим значення в окресленій групі досліджень набувають праці В. С. Цимбалюка. Зокрема у статті «Мас-медіа право в інформаційному суспільстві» він зазначає важливість ЗМІ у становленні та розвитку інформаційного суспільства, вивчає їхній вплив на визначення змісту, напрямів і видів інформаційної діяльності, конкретизує місце мас-медіа у системі правовідносин «із відповідним відображенням у нормативно-правових актах». Акцентуючи на масовому посередництві ЗМІ у соціальній комунікації із застосуванням певних загальнодоступних технологій, автор визначає медіаправо як *«суспільні відносини, пов'язані із засобами (технологіями) інформації, розраховані на велику кількість людей у їх комунікації, у тому числі за контентом (змістом), на великі відстані (телекомунікації)»*.

Цимбалюк також наголошує, що медіаправо належить до *комплексної галузі інформаційного права*, що «має основним (визначальним) своїм предметом (об'єктом) правовідносин – інформацію». У своїй монографії «Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційного законодавства» (2011) автор особливу увагу приділяє структурі медіаправа, його загальній, особливій і спеціальній частинам, наголошуючи, що з-поміж напрямів і видів інформаційної діяльності, які структурують спеціальну частину за *об'єктною ознакою*, «значний масив норм правил поведінки займають правовідносини, пов'язані з мас-медіа».

Серед досліджень означеного спрямування привертає увагу наукова праця О. А. Вознесенської «Правові засади державного регулювання в галузі аудіовізуальних засобів масової інформації», в якій право на свободу ЗМІ розглянуто у контексті адміністративно-правового забезпечення права на свободу слова.

На думку дослідниці, гарантії свободи слова є вираженням соціальної відповідальності держави та передбачають створення нею таких умов, за яких реалізація права на свободу слова безперешкодна та ефективна.

Методологічно вагоме також здійснене Вознесенською аналізування співвідношення правового регулювання і саморегулювання діяльності ЗМІ та обґрунтування доцільності *«законодавчого закріплення основоположного принципу європейської аудіовізуальної політики – принципу пропорційності, що полягає, зокрема, у дотриманні балансу між державним регулюванням та саморегулюванням»* мас-медіа. Практичну цінність мають її пропозиції щодо впорядкування законодавства про аудіовізуальні ЗМІ, його систематизації, *«зокрема шляхом проведення інкорпорації, здійсненої за тематичною класифікацією чинних норм»*.

Важливого значення у вивченні медіаправової проблематики набула дисертація О. В. Каплій «Конституційно-правові засади організації та діяльності засобів масової інформації в Україні». Автор запропонував виокремлення трьох типів регулювання діяльності ЗМІ: державного, громадського (суспільного) та саморегулювання. Він вважає, що «в умовах конституційних перетворень в Україні слід внести зміни до Конституції України та віднести представників ЗМІ до окремої групи суб'єктів, що сприяють реалізації права на свободу слова, оскільки саме ЗМІ є ефективним бар'єром у позасудовому громадському захисті прав і свобод людини від свавілля з боку держави та її окремих представників».

Філософсько-правовий аналіз комунікативної природи права та механізмів його реалізації в умовах демократії здійснила А. С. Токарська в праці «Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння». Авторка зауважує, що право є «самостворювальним» («автопойетичним») феноменом, детермінованим не лише «волею суверена», а й інтерактивним середовищем суспільних відносин. І стверджує, що «комунікація стосовно права виконує <...> «біполярну» функцію: з одного боку, вона є тим онтологічним підґрунтям, що зумовлює суспільно-буттєві орієнтири правотворчої діяльності (оскільки саме принципи самоорганізації суспільних відносин мають бути покладені в основу критеріїв раціональності правових норм), а з іншого – вона сама є об'єктом правової регуляції впливу (оскільки на відміну від суто природних явищ суспільні взаємодії передбачають наявність своєї нормативної регуляції)».

Правознавчі розвідки охоплюють усі ланки мас-медійної діяльності щодо отримання, опрацювання та поширення інформації, висвітлюють діалектичне співвідношення свободи слова та відповідальності мас-медіа. В Україні після становлення державної незалежності вивчення медіаправової проблематики набуло організаційного оформлення з виокремленням наріжних концептів, чільне місце з-поміж яких посіла свобода ЗМІ. Водночас подальших досліджень очікує правова відповідальність мас-медіа та правомірні обмеження свободи слова.

## ПРИКЛАДНА СУТЬ КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ ПРАВ ЖУРНАЛІСТІВ І МЕДІАПРАЦІВНИКІВ

Для того, щоб зробити досліджуваний нами взаємозв'язок прав людини та прав журналістів наочним, ми зробили три схеми. У цих схемах теоретичні основи, про які йшлося у щойно розглянутих наукових концепціях, перенесено у площину реальної роботи журналістів.

Ці схеми ґрунтуються на «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (яка уособлює права людини), Кодексі етики журналістів України, який демонструє здатність журналістики до соціальної відповідальності та саморегуляції, та даних загальнонаціонального дослідження «Що українці знають і думають про права людини».

У першій схемі зібрано права людини, які становлять основу для здійснення журналістської діяльності у демократичному суспільстві.

У другій схемі зібрано права людини, які мають бути темами журналістських матеріалів, щоб суспільство вчасно могло корегувати власні проблеми.

У третій – права, які журналісти не повинні порушувати під час своєї діяльності.

Зеленим кольором виділено назви статей з «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод». Поряд, у дужках, наведено місце цього права у десятці найбільш важливих прав, за версією опитаних журналістів (за даними загальнонаціонального дослідження «Що українці знають і думають про права людини»). Синім кольором позначено норми Кодексу етики журналістів України. Червоним кольором – ставлення до цього права громадян України (також за даними загальнонаціонального дослідження «Що українці знають і думають про права людини»).



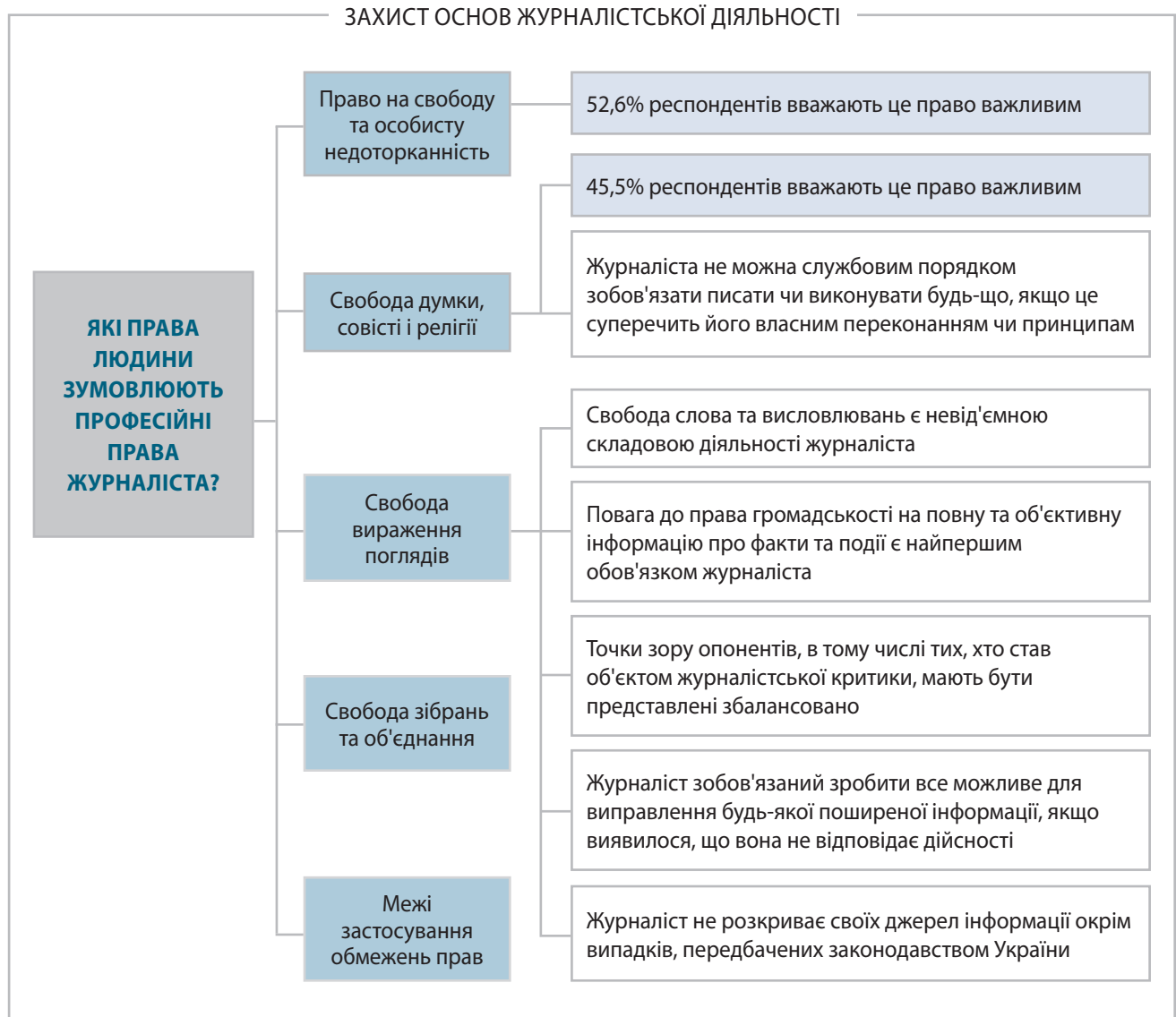


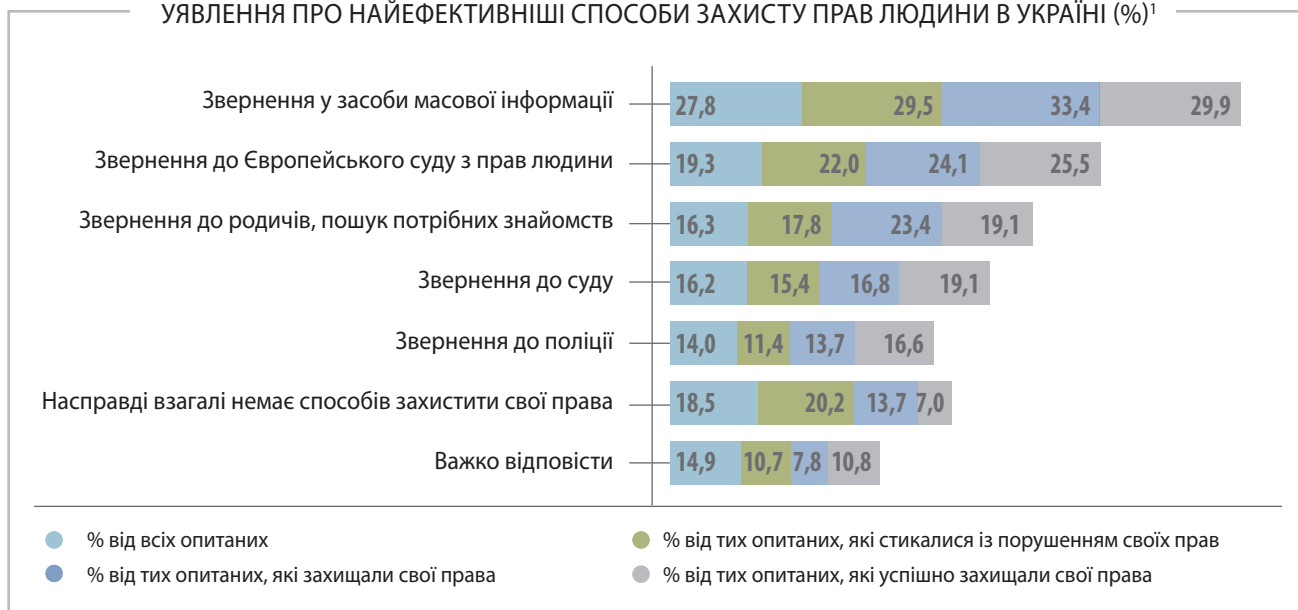
Схема 1. Які права людини зумовлюють професійні права журналіста?

Перша схема відображає права людини, завдяки яким взагалі з'являються права, що дозволяють журналістиці існувати як галузі, а журналістам – працювати. Без цих прав не може існувати ані лібертаріанська модель журналістики, ані соціально відповідальна журналістика. Отже, захист цих прав для журналістів є захистом основ свого існування.

«Право на свободу та особисту недоторканність» опитані журналісти поставили на 4 місце у Топ-10 прав людини, а інші громадяни – на 7 місце. «Свободу думки, совісті і релігії» журналісти поставили на 3 місце, інші громадяни – на 9. «Свобода вираження поглядів» у журналістів на 6 місці, в інших громадян – це право не ввійшло до Топ-10. Водночас цьому праву присвячено переважну більшість статей у Кодексі етики українського журналіста.

У контексті цієї схеми дані загальнонаціонального дослідження «Що українці думають про права людини» пояснюють, чому суспільство вбачає у ЗМІ найефективніший спосіб захисту прав людини. Адже, захищаючи їх, журналістика захищає себе. Принаймні коли йдеться про «Право на свободу та особисту недоторканність», «Свободу думки, совісті і релігії», «Свободу вираження поглядів» і «Свободу зібрань та об'єднання».



УЯВЛЕННЯ ПРО НАЙЕФЕКТИВНІШІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ (%)<sup>1</sup>

Автори дослідження «Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження» так пояснюють ці дані: «Якщо говорити про уявлення українців про ефективні способи відстоювання прав людини, то найефективнішим способом захисту, на думку опитаних респондентів, є звернення до засобів масової інформації (таку думку поділяють близько 28% з усіх опитаних). Також до найбільш згадуваних способів належать звернення до Європейського суду з прав людини (так вважають близько 19% опитаних), використання родичів та знайомих (близько 16% опитаних), звернення до суду (близько 16%) і звернення до поліції (близько 14%). При цьому близько 19% опитаних вважають, що жодних ефективних засобів захисту прав людини у нас не існує, і ще майже 15% не змогли дати відповідь на це запитання».

За даними соціологів, «подібна ієрархія загалом збережеться і якщо враховувати думки: 1) лише тих людей, які стикалися із ситуаціями порушення своїх прав; 2) лише тих людей, які, зіштовхуючись із порушенням своїх прав, намагалися їх захищати; 3) лише тих людей, яким вдалося відстояти порушені права. В усіх випадках першість отримують засоби масової інформації, на другому місці опиняється Європейський суд з прав людини, на третьому – допомога від родичів та знайомих».

Така ситуація свідчить не тільки про те, що журналісти добре виконують свою роботу, а й про те, що інші суспільні інститути (поліція, суди, прокуратура) не виконують своїх обов'язків. Це, своєю чергою, призводить до перенавантаження журналістів, адже вони змушені виконувати і свою роботу, і роботу цих соціальних інститутів. Журналісти професійно «вигоряють» і втрачають мотивацію до роботи.

За даними виконавчого директора Дартівського центру журналістики і травми при Колумбійському університеті Брюса Шапіро, від 6 до 30% журналістів (залежно від країни) переживають посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). «Висвітлення теми вуличної злочинності, насильства в родині, стихійних лих, війн або прав людини вимагає знань, навичок і підтримки, – говорить Брюс Шапіро. – І чим більше подій такого роду журналіст висвітлює, тим більше ризик, що він отримає в результаті ПТСР».

Отже, журналісти мають більше уваги приділяти роботі державних структур, насамперед правоохоронних. Тому що це дасть змогу належним чином захищати основи самого існування журналістики. І для того, щоб зняти з себе надмірне навантаження щодо захисту прав людини, журналісти не можуть і не мають виконувати обов'язки слідчих, суддів чи адвокатів. Журналістські обов'язки перед суспільством полягають в іншому.

<sup>1</sup> Відповіді відранжовані відповідно до частоти виборів від найбільшої до найменшої. Наведено 7 найбільш популярних варіантів відповіді.

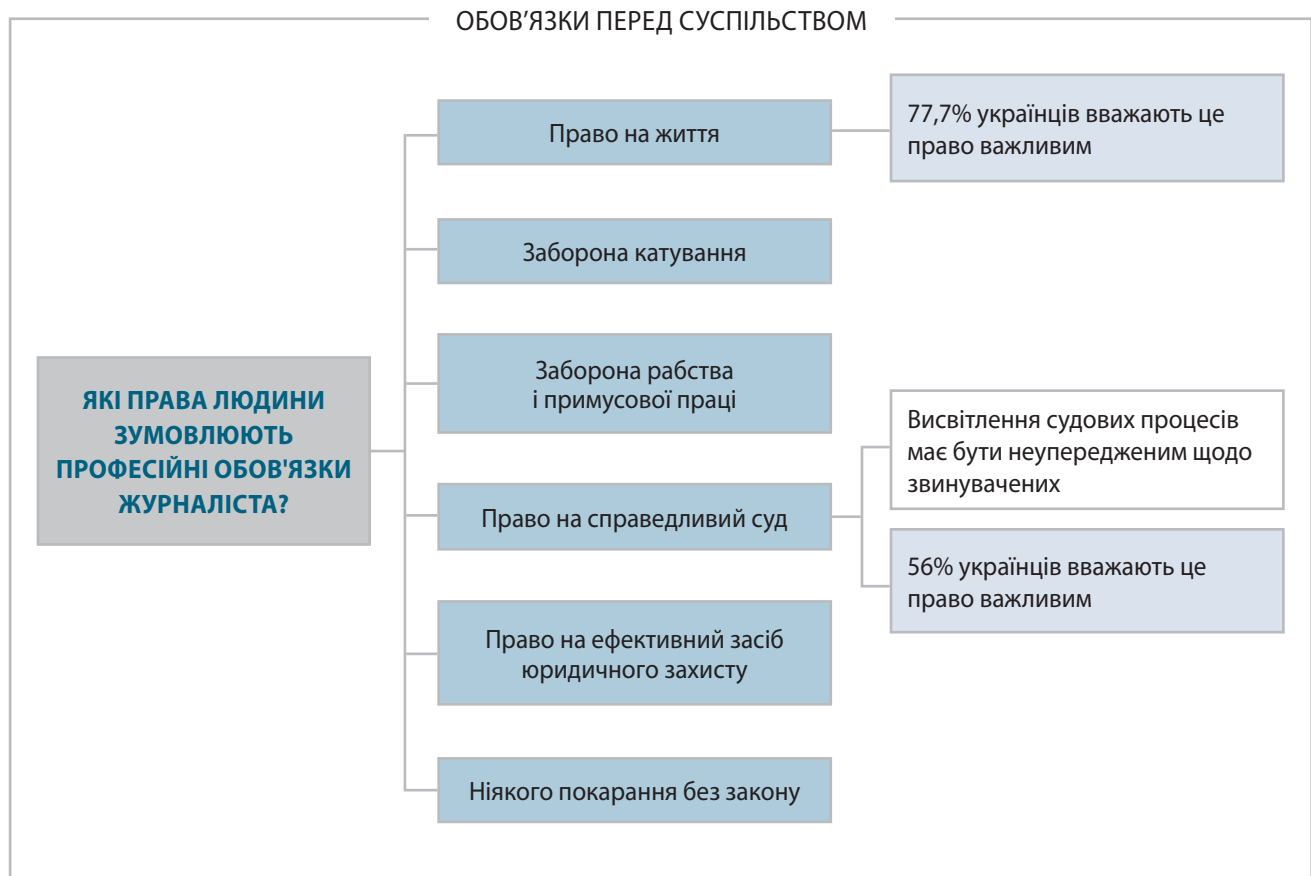


Схема 2. Які права людини зумовлюють професійні обов'язки журналіста?

На другій схемі ми бачимо обов'язки, які виникають у журналістів внаслідок існування певних прав людини. Ці права вказують, які теми журналісти мають моніторити, досліджувати та висвітлювати, щоб суспільство своєчасно дізнавалося про їх порушення. Зі схеми є очевидним, що журналісти та громадяни єдині у своєму ставленні до «Права на життя» – згідно з даними загальнонаціонального дослідження «Що українці думають про права людини», воно посідає перше місце в обох опитаних групах.

Щодо інших прав, можна припустити, що журналісти, які через свою роботу частіше стикаються з порушенням прав людини, у тому числі з різними формами рабства та катування, ставлять «Заборону катування» на 5 місце в топ-10 прав людини, а «Заборону рабства і примусової праці» – на 7 місце. Суспільство загалом менш чутливо сприймає ці права.

«Право на справедливий суд» журналісти ставлять на 2 місце (у громадян воно на 5-му). Той факт, що «Право на ефективний засіб юридичного захисту» та «Ніякого покарання без закону» не ввійшли до Топ-10 в обох групах, може свідчити про те, що респонденти вважають їх складниками «Права на справедливий суд».

Дані цього дослідження показують, які саме ЗМІ виконують свої обов'язки перед суспільством найкраще: «З можливих джерел інформації про права людини та способи їхнього захисту абсолютним лідером є телебачення: як таке джерело його відзначили 3/4 опитаних українців. На другому місці йдуть друзі, родичі, колеги (41%). Натомість інтернет-сайти (які посідають третє місце) є джерелом подібної інформації менш ніж для 1/3 опитаних (для 30%). Менше ж всього громадян про проблематику прав людини інформують представники недержавних та благодійних організацій, релігійні організації та державні органи (їх працівники та через інформаційні матеріали в цих органах)».

## ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ, СТАН ЇХ ДОТРИМАННЯ, СПОСОБИ ЗАХИСТУ (%)



За даними соціологів, «використання інтернет-сайтів як джерела суттєво залежить від віку (чим більшим є вік, тим менше таке використання – від 49% серед молоді до 30% серед осіб середнього віку та 13% серед осіб старшого віку). Щодо використання телевізійних програм є зворотна залежність (найбільший рівень звернень є в найстаршій віковій категорії). За використанням інших джерел суттєвих вікових відмінностей немає. Причому телебачення є не лише основним джерелом інформації з тематики прав людини, а й найбільш впливовим. Зокрема, майже 57% опитаних відзначили, що саме це джерело найбільше вплинуло на формування уявлень про права людини. На другому місці за значущістю знаходяться сім'я та друзі. Також для близько 1/4 опитаних значущими є інтернет і соціальні мережі та навчальні заклади».

На думку авторів дослідження, «хоча ЗМІ є лідером в усіх вікових групах, але дещо менший вплив вони справляють на молодь (хоча навіть поміж молодих людей впливовими їх вважають трохи більше половини). Натомість на молодь значно більше, ніж на представників інших вікових категорій, впливають інтернет та соціальні мережі».

Як бачимо, у газет, радіо і інтернет ЗМІ є приклад для наслідування та здоровий привід для конкурування. Тому що збільшення правознавчої інформації на своїх платформах допомагає ЗМІ здобути більшу підтримку суспільства і, тим самим, краще захищати власні права.

ЧИННИКИ, ЩО НАЙБІЛЬШЕ ВПЛИНУЛИ НА ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ СТОСОВНО ПРАВ ЛЮДИНИ (%)<sup>2</sup>



МЕЖІ ДОЗВОЛЕНОГО



<sup>2</sup> Можна було відмічати одразу декілька варіантів відповідей

Третя схема відображає обмеження, які права людини покладають на діяльність журналістів. Це ті права, які журналісти не повинні порушувати під час здійснення їхньої професійної діяльності.

Як показує схема, журналісти з розумінням ставляться до «Заборони дискримінації» (8 місце у Топ-10 важливих, на думку журналістів, прав людини). Усі інші наведені статті Конвенції не ввійшли до Топ-10 ані в журналістів, ані в громадян (за даними дослідження «Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження»).

Водночас саме в рамках цих статей точаться сьогодні в українському журналістському середовищі найбільш запеклі дискусії: як позбутися мови ворожнечі (і дискримінації загалом), які заходи з обмеження прав людини можна вживати під час війни; як обмежити політичну діяльність іноземців на території України; за яких умов може бути порушено право на приватне життя, як з'ясувати, коли одна частина суспільства починає зловживати свободою, порушуючи баланс прав.

Коли журналісти зловживають правами, що належать до цієї групи, вони компрометують себе та втрачають підтримку суспільства. І тоді влада отримує можливість обмежувати журналістів і суспільство не лише в цих правах, а й у тих, що належать до першої групи та забезпечують саму можливість існування журналістики.

## ВИСНОВКИ

Основні права журналістів, які ґрунтуються на загальноприйнятих правах людини: право на свободу слова та особисту недоторканність, право на свободу думки, совісті і релігії, свобода вираження поглядів, свобода зібрань та об'єднань. Обмеження цих прав має прямі негативні наслідки для роботи журналістів і приховує загрозу і журналістиці, і суспільству.

Є також права, що стосуються лише роботи журналістів. Наприклад, право користуватися допомогою інформаторів; право на професійну таємницю; авторські права тощо. Наступ держави на ці права завжди менш очевидний для суспільства, але не менш загрозливий для існування журналістики.

Тому для поліпшення ситуації, яка склалася з правами людини в Україні, журналістам потрібно:

- більше розповідати суспільству про правозахисників і правозахисні організації. Адже сьогодні лише 12% опитаних знають про безоплатну правову допомогу та де її можна знайти;
- продовжувати надавати громадянам інформацію, як захищати свої права, використовуючи всі доступні платформи: телебачення, радіо, пресу, соцмережі та інтернет;
- разом з правозахисниками моніторити законотворчу діяльність для недопущення обмеження прав і лобювати зміни, які відповідатимуть сучасним викликам;
- сповіщати суспільство про повний цикл діяльності поліції, судів, чиновників і депутатів, щоб воно мало цілісну картину того, що відбувається, та могло оцінити, які зміни і на якому етапі потрібні для поліпшення ситуації.

**РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:**

1. «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод»: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004).
2. «Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження» / І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін., під ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с.
3. Каплій О.В. Конституційно-правові засади організації та діяльності засобів масової інформації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право / Національний університет «Одеська юридична академія» / О. В. Каплій. – Одеса, 2014. – 235 с.
4. Кодекс етики українського журналіста: <http://www.cje.org.ua/ua/code>.
5. Сиберт Ф. Четыре теории прессы / Ф. Сиберт, У. Шрамм, Т. Питерсон. – М.: Национальный институт Пресс, ВАГРИУС, 1998. – 223 с.
6. Холдар С. Регулювання засобів масової інформації і вільна преса у демократичному суспільстві / С. Холдар // Політичні права і свободи у демократичному суспільстві (досвід країн Європейського Союзу): зб. матеріалів круглого столу головних редакторів мас-медіа України. 6 квітня 2000 року / [Гол. ред. А. В. Денисенко]. – К.: ІВЦ «Планета», 2000. – С. 7–9.
7. Цимбалюк В. С. Інформаційне право (основи теорії і практики): монографія / В. С. Цимбалюк. – К.: Освіта України, 2010. – 388 с.



УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

## ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ

### Збірник конспектів лекцій

**Авторський колектив:** Близнюк А., Бондаренко І.; Бондаренко Т.; Брошкова С.; Бутиріна М.; Василик Л.; Виртосу І.; Волковинський О.; Вялкова І.; Глушко А.; Коваль Т.; Ковальова Т., Костюченко О.; Кучер Н.; Луць Ю.; Мельникова О.; Мірошніченко П.; Мітчук О.; Пикалюк Р.; Рудченко А.; Сипченко І.; Скібан Ю.; Тарасюк В.; Теребус О., Шендеровський К., Янець Н.

**Коректор** – Надія Цісик

**Верстка і дизайн** – Юлія Мадінова

**П68** Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. – 260 с.



За підтримки Програми розвитку ООН в Україні  
та Міністерства закордонних справ Данії





